UNIVERSAL LIBRARY

OU_194485

UNIVERSAL LIBRARY

पद्यरत्नसमुच्चय

अथवा

मराठी काव्यांतील उत्कृष्ट वेंचे

भाग २ रा

(अर्थबोधक व अवांतर टीपा यांसह)

लक्ष्मण गणेशशास्त्री लेले

प्रोफेसर, न्यू पूना कॉलेज,

यांनीं तयार केला.

नवी आवृत्ति

—:o:—

पुस्तकासंबंधीं सर्व हक्क प्रकाशकानें राखून ठेविले आहेत.

इ. स. १९२७

हें पुस्तक **लक्ष्मण भाऊराव कोकाटे** यांनीं सदाशिव पेठ,
घ. नं. ३००, पुणें येथें आपल्या '**हनुमान**'
छापखान्यांत छापिलें
व
रा० रा० **विद्याधर हरि दामले** यांनीं नवीन किताबखाना,
बुधवार पेठ पुणें, येथें प्रसिद्ध केलें.

प्रस्तावना.

—:०:—

हायस्कुलांतील मराठी शिकणाऱ्या विद्यार्थ्यांच्या उपयोगाकरितां पद्यरत्न-समुच्चय या नांवाच्या पद्यात्मक पुस्तकाचे दोन भाग आम्हीं तयार केले. त्यांतील पहिला भाग इंग्रजी चवथी व पांचवी या इयत्तांतील मुलांकरितां तयार केला. प्रस्तुतचा म्हणजे दुसरा भाग तयार करतांना खालीं दिलेल्या गोष्टींकडे लक्ष्य पुरविलें आहे:—

(१) यांत जुनी कविता सुमारें तीनचतुर्थांश घेतली असून बाकीची नवीन घेतली आहे.

(२) सरकारी क्रमिक पुस्तकांत ज्यांच्या काव्यांतून वेंचे घेतले आहेत, दक्षिणा प्राइझ कमिटीनें कवि म्हणून ज्यांची संभावना केली आहे, किंवा न्या० मू० रानडे, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, डॉ० भांडारकर, यांच्यासारख्या बहुश्रुत, रसिक व विद्वान् गृहस्थांनीं ज्यांच्या कवित्वाची प्रशंसा केली आहे, अशा कित्येक आधुनिक कवींच्या काव्यांतून कांहीं निवडक उतारे घेतले आहेत.

(३) पहिल्या भागांत ज्या जुन्या कवींचे उतारे घेतले आहेत त्यांचे आणखी कांहीं उतारे या भागांत घेतले आहेत, पण त्यांशिवाय एकनाथ, मुक्तेश्वर व श्रीधर यांच्या ग्रंथांतील वेंचेही या पुस्तकांत घातले आहेत.

(४) उताऱ्यांच्या संख्येचें योग्य प्रमाण ठरविण्याविषयीं शक्य तितकी काळजी घेतली आहे.

(५) पहिल्याप्रथम सोपे व पुढें क्रमाक्रमानें कठिण अशी उताऱ्यांची व्यवस्था केली आहे.

(६) उताऱ्यांतील आशय, आवश्यक वाटला तेथें, त्याच्या आरंभीं थोडक्यांत दिला आहे. त्यावरून उताऱ्यांत काय आहे हें वाचणारांच्या चटकन् लक्षांत येईल.

(७) मुलांना उपयोगीं पडतील अशा शब्दार्थबोधक टीपा या पुस्तकाला शेवटीं जोडल्या आहेत. पद्यांचीं वृत्तें, कथासंदर्भ, कविसंप्रदाय, व्याकरणविशेष इत्यादि उपयुक्त माहितीही सदर टीपांत संक्षेपानें दिली आहे.

(८) उताऱ्यांच्या सोईकरितां कवितेंत कोठें कोठें शब्द बदलले आहेत. पण अशा स्थळीं मूळ श्लोकांतील अर्थाची हानि होऊं दिली नाहीं.

(९) रसिकवर्य परशुरामपंत तात्या गोडबोले यांच्या नवनीतांत नसणारीं अनेक प्रकरणें या पुस्तकांत आहेत. यांतील एकनाथ, मुक्तेश्वर, श्रीधर, आनंद-तनय व विठ्ठल यांचे सगळे व तुकाराम, वामन, रामदास व मोरोपंत यांचे कांहीं उतारे, नवनीतांत नसणारे असे आहेत.

या गोष्टींवरून प्रस्तुत पुस्तकाचें धोरण व उपयुक्तता हीं लक्ष्यांत येतील.

हें पुस्तक नवनीताचें चिमुकलें भावंड आहे. नवनीतावर प्रेम करणाऱ्या सहृदयांनीं याच्यावरही कृपादृष्टि ठेवावी, अशी त्यांस प्रेमपूर्वक विनंति आहे.

जरी हें पुस्तक मुख्यत्वेंकरून विद्यार्थ्यांकरितां रचिलें आहे, तरी इतर प्रौढ वाचकांसही हें प्रिय होईल अशी आशा आहे.

रुचिवैचित्र्यामुळें व अधिकारभेदामुळें विद्वान् व रसिक वाचकांस या पुस्त-काच्या दोन्ही भागांत कोठें कोठें न्यूनाधिक दिसून येईल, त्यांनीं तें कृपा करून आम्हांस अवश्य कळवावें. म्हणजे पुढील आवृत्तींत योग्य ते फेरफार आम्ही मोठ्या आनंदानें करूं.

ज्या सरकारी व खाजगी शिक्षणसंस्थांनीं हें पुस्तक आपल्या शाळांतून लाविलें आहे त्यांचे आम्ही मनःपूर्वक आभार मानितों. ज्यांनीं याचा परामर्ष अद्यापि घेतला नाहीं त्यांनीं तो कृपा करून घ्यावा अशी आमची त्यांस विनंति आहे.

न्यू पूना कॉलेज, पुणें.
ऑगस्ट, १९२७ इ.

लक्ष्मणशास्त्री लेले.

अनुक्रमणिका.

विषय.	कवि.			पृष्ठ.
१ भक्तिपर अभंग.	तुकाराम	...	...	१
२ सह्याद्रि.	गं. रा. मोगरे		...	२
३ कविवन्दन.	रामदास	...	...	३
४ अद्‍भुत किमयागार.	म. ह. मोडक		...	५
५ देवावर निष्ठा.	रामदास	...	...	८
६ मैत्रेयमुनीचा कौरवांस शाप.	श्रीधर	...	...	९
७ जमदग्नीचा कोप व परशुरामाची मातापितरांवरील भक्ति.	एकनाथ	...	...	११
८ वासंती आणि रामचंद्र.	प. पं गोडबोले		...	१४
९ संतांना दंडवत.	तुकाराम	...	...	१८
१० तुफान.	कृ. ना. आठल्ये		...	१९
११ अन्योक्तिकलाप.	कृ. शा. चिपळुणकर		....	२२
१२ काय हा संसार !	रामदास.	...	...	२६
१३ अंगदाशिष्टाई.	मोरोपंत	...	...	२७
१४ हिमालयपर्वतावरील सृष्टिशोभा.	पां. व्यं. चिंतामणिपेटकर			२९
१५ कीचकवध.	मुक्तेश्वर	...	...	३४
१६ द्वारकावर्णन.	विठ्ठल	...	...	३६
१७ अंतरिक्षप्रवास.	ग. शा. लेले		...	३८
१८ रुक्मिणी आपल्या लग्नाची गोष्ट सांगते.	मोरोपंत	...	...	४१
१९ वर्षाकाल.	मुक्तेश्वर	...	...	४८
२० श्रीरामराज्याभिषेक.	वामन	...	...	४९
२१ हंस नलाकडून दमयंतीकडे जातो.	रघुनाथपंडित		...	५२
२२ प्रपंचांतील वागणूक.	रामदास	...	...	५४

विषय.	कवि.			पृष्ठ.
२३ वैराग्यपर अभंग.	तुकाराम	...	...	५६
२४ उज्जयिनी	बा. शा. खरे		...	५७
२५ सत्यभामेचा रुसवा.	वामन	...	...	५९
२६ गृहिणीविरह.	कृ. शा. चिपळुणकर		...	६१
२७ अंतीं एकटाच !	रामदास	...	...	६३
२८ रजनी व उषःकाल.	मुक्तेश्वर	...	...	६३
२९ सुभद्राहरण.	मोरोपंत	...	...	६५
३० शिवधनुर्भंग व सीताविवाह.	आनंदतनय	...	...	६९
३१ वयाच्या तीन अवस्था.	तुकाराम	...	...	७२
३२ सीताशुद्धि.	श्रीधर	...	...	७२
३३ उत्तमगुणसंकीर्तन.	रामदास	...	...	७४
३४ ताटकावध.	एकनाथ	...	...	७५
३५ देवाजवळ मागणें.	तुकाराम	....	...	७७
३६ स्फुट पद्यें.	मोरोपंत	...	...	७८
३७ दुष्यन्त व शकुन्तला यांची भेट.	मुक्तेश्वर	...	...	८२
३८ जनकाच्या घरीं परशुरामाचा सत्कार	एकनाथ	...	....	८३
३९ भरत आणि कुशलव.	मोरोपंत	...	...	८४
४० श्रीकृष्णाची अग्रपूजा.	मुक्तेश्वर	...	...	८९
४१ भरताची बंधुप्रीति.	वामन	...	...	९२
४२ सीता शिवधनुष्याचा घोडा करिते.	एकनाथ	...	...	९६
४३ सुदामनगरी.	मोरोपंत	...	...	९८
४४ वैराग्यवचनें.	वामन	...	...	१०१
४५ पूर्वग्रन्थकारांस प्रणामांजलि.	श्रीधर	...	...	१०४
४६ दुर्योधनाचा मानीपणा.	मोरोपंत	...	...	१०६
४७ सज्जनप्रशंसा.	रामदास	...	...	१११
४८ संकीर्ण अभंग.	तुकाराम	...	...	११२
४९ भक्ताचा टाहो.	मोरोपंत	...	...	११३

पद्यरत्नसमुच्चय

भाग दुसरा

१. भक्तिपर अभंग.

कां रे नाठवीसी कृपाळू देवासी, पोषी तो जगासी एकलाची. १
फुटे तरुवर उष्णकाळमासीं, जीवन तयासी कोण घाली ? २
बाळा दुग्ध कोणीं केलेंसे उत्पत्ति, वाढवी श्रीपती सवें दोन्हीं. ३
तेणें तुझी काय नाही केली चिंता, राहें त्या अनंता आठवोनी. ४
तुका म्हणे त्याचें नांव विश्वंभर, करा निरंतर ध्यान त्याचें. ५

आलीया भोगासी असावें सादर, देवावरी भार घालोनियां. १
तोचि कृपानिधी वारील सांकडें, येर ते बापुडे काय रंक ! २
भवाचीया पोटीं दुःखाचीया राशी, शरण देवासी जातां भलें. ३
तुका म्हणे नव्हे काय त्या करितां, चिंतावा तो आतां विश्वंभर. ४

त्रैलोक्य पाळितां उबगला नाहीं, आमचें त्या काई असे ओझें ? १
पाषणाचे पोटीं बैसला दर्दुर, तयामुखीं चारा कोण घाली ? २
पक्षी अजगर न करी संचित, तयासी अनंत प्रतिपाळी. ३
तुका म्हणे तया भार घातलीया, उपेक्षीना दयासिंधू माझा. ४

सर्वभावें आलों तुजसी शरण, कायावाचामनांसहित देवा. १
आणीक दुसरें न ये माझ्या मना, राहिली वासना तुझे ठायीं. २
माझीयेवरीचें कांहीं जडभारी, तुजवीण वारी कोण देवा ? ३
तुझे आम्ही दास आमुचा तूं धनी, चालत दुरोनी आलों मागें. ४
तुका म्हणे आतां घेतलें धरणें, हिशोबाकारणें भेटी देईं. ५

भेटीलागीं जीवा लागलीसे आस, पाहें रात्रंदिवस वाट तुझी. १
पूर्णिमेचा चंद्र चकोरा जीवन, तैसें माझें मन वाट पाहे. २
भुकेलिया बाळ अति शोक करी, वाट पाहे परी माउलीची. ३
तुका म्हणे मज लागलीसे भूक, धांवूनी श्रीमुख दावीं देवा. ४

तुकाराम—गाथा.

---

२. सह्याद्रि.

(श्लोक.)

कोठें दुर्गम उंच उंच शिखरीं भेदोनि तारापथा
विंध्याद्रिव्रत आचरोनि अडवूं पाहे रवीच्या रथा;
कोठें भार्गवराममार्गणभयें जो भीरु मागें पळे
त्याचा मारहि साहुनी पुरवितो प्रेमें मुलींचे लळे ! १
कोठें खोल महाभयानक दरी पाहूनियां ज्यांकडे
सूर्याचे करही भयें दचकुनी माघारती बापडे;
कोठें घोष करीत पुण्य तटिनी जातां समुद्राकडे
खालीं आदळती धडाधड जणूं पापाचलाचे कडे ! २
कोठें शीतळ वाहती झुळझुळां अच्छोदकाचे झरे,
ज्यांच्या केवळ दर्शनेंचि सगळी तृष्णा जनांची हरे;
कोठें रम्य सरोवरें, स्फटिकभा शुद्धोदकें ज्यांचिया
केली लज्जित शारदेन्दुकिरणां देवोनियां आश्रया. ३
कोठें व्योमपथें महीरुह शिरें उंचावुनी आपलीं
घालाया बघती जणूं निजगळां निःसार मेघावली;
कोठें पालवतां लता रुचिरता साऱ्या प्रदेशास ये
वाटे पांघुरली सुरम्य हिरवा शेला वनश्री स्वयें. ४
कोठें त्र्यंबकराजपुण्यमहिमा वर्णीत गोदावरी
जातां पंचवटीवरून नमन श्रीरामचंद्रा करी.

भीमाशंकर सोडुनी निजसखी घेऊनि नीरा सवें
कोठें नेउनि पंढरीस बसवी भीमा जनांचे थवे. ५
कोठें धौममहाबळेश्वरपदा सोडोनि जातां पथीं,
कृष्णेला बहु कोयनादिक सख्या येवोनियां भेटती;
कोठें जी म्हणती प्रयागमहिमा सारा हिरावोनि घे,
हाराया करवीरतापमळही ती पंचगंगा निघे. ६
ताराया भजका सदाशिव कुठें ज्योतिःस्वरूपें असे,
कोठें येउनि ही हिमालयसुता या सप्तशृंगीं वसे,
कोठें या विवरीं लपोनि बसती बौद्धादिकांच्या कृती,
होते कुंठित ज्यांकडे निरखितां कारागिरांची मती. ७
नाहीं घोरपडीशिवाय शिवली भिंतीस ज्याच्या शिडी,
फेंकाया शकले न दृष्टि रिपुही ज्यांच्याकडे वाकडी;
तान्हाजीसम वीरसिंह पडला ज्याकारणें संगरीं,
त्या ह्या सिंहगडीं निरंतर शिवा साम्राज्य आतां करीं! ८

ग. रा. मोगरे—मोगऱ्यांचीं फुलें.

---

३. कविवंदन.

(ओव्या.)

आतां वंदू कवीश्वर, जे शब्दसृष्टीचे ईश्वर;
ना तरी हे परमेश्वर, वंदावे ते. १
का हें सरस्वतीचें स्थान, नाना कलांचें जीवन,
नाना सद्विद्यांचें भुवन, यथार्थ होय. २
कीं हे शब्दरत्नांचे सागर, कीं हें मुक्तसरोवर,
नाना निधींचे वैरागर, निर्माण झाले. ३

कवी स्वधर्माचा आश्रयो, कवी मानाचा मनोजयो,
कवी धार्मिकाचा विजयो, विजयकर्ते. ५
आधीं कवींचा वाग्विलास, तरी मग श्रवणीं तुंबळे रस;
कवींचेनि मतिप्रकाश, कवित्वासी होय. ५
कवी कवित्वाचा प्रबंध, कवी नाना धाटी मुद्रा छंद,
कवी गद्यपद्यभेदाभेद,—पद्प्रकारकर्ते. ६
कवी सृष्टीचा अळंकार, कवी लक्ष्मीचा शृंगार,
सकळ सिद्धींचा निर्धार, ते हे कवी ७
कवी सभेचें मंडण, कवी भाग्याचें भूषण,
नाना सुखांचें संरक्षण, ते हे कवी. ८
कवी देवांचे रूपकर्ते, कवी ऋषींचे महत्त्ववर्णिते,
नाना शास्त्रांचें सामर्थ्य ते; कवी वाखाणिती. ९
नसता कवींचा व्यापार, तरी कैसा जगदुद्धार,
म्हणोनि कवी हे आधार, सकळ सृष्टीसी. १०
मागें वाल्मीकिव्यासादिक, झाले कवीश्वर अनेक,
तयांपासून विवेक, सकळ जनासी. ११
पूर्वकालीं थोर थोर, झाले कवीश्वर अपार,
आतां आहेति, पुढें होणार, नमन माझें त्यांसि पैं. १२
नाना चातुर्याच्या मूर्ती, कीं हे साक्षात् बृहस्पती,
वेदश्रुती बोलों म्हणती, ज्यांच्या मुखें. १३
कीं हे अमृताचे मेघ वोळले, कीं हे रसाचे ओघ लोटले,
नाना सुखाचें उचंबळलें, सरोवर. १४
कीं हे विवेकनिधीचीं भांडारें, प्रकट झालीं मनुष्याकारें,
नाना वस्तूंचेनि विचारें, कोंदाटले हे. १५
कीं हीं सुखाचीं तारवें लोटलीं, अक्षयीं आनंदें उतटलीं,
विश्वजनांसीं उपेगा आलीं, नाना प्रयोगांकारणें. १६

कीं हे ईश्वराचा पवाड, पाहतां गगनाहूनि वाड,
ब्रह्मांडरचनेहूनि जाड, कविप्रबंधरचना. १७
आतां असो हा विस्तार, जगासि आधार कवीश्वर,
तयांसि माझा नमस्कार, साष्टांग भावें. १८

रामदास—दासबोध.

---

४. अद्‌भुत किमयागार.

सृष्टिरचनेमध्यें परमेश्वराचे अत्यत विस्मयकारक व अगाध असे ज्ञान व चातुर्य दिसून येते, हे एकच तत्त्व अनेक उदाहरणांनी कवीनें खाली दिलेल्या पद्यांत सुंदर रीतीनें व्यक्त करून दाखविलें आहे.

(श्लोक)

उद्यानीं नवमल्लिका दलभरें झांकोनि गेली जरी,
नाहीं येत सुगंध अल्पहि तयां मर्दोनि पाहों तरी;
होतां तत्कालिका विकस्वर परी आमोद कोंदे वनीं,
देवा ! ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं? १
नाना वन्य वनस्पती तृणविधा ओल्या सुक्याही तशा,
खाती गोमहिषी अजादिक वनीं तोंडासि येती जशा;
साऱ्या एकाचि पावती परि पुढें त्या दुग्धरूपा स्तनीं,
देवा ! ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं? २
नेत्रीं पुत्तलिका मसूरदलसी अत्यल्प जी नांदते,
वर्णूं शक्ति तिची अचाट किति मी? ब्रह्मांडही ग्रासिते;
जातां सूचिमधून वारण कमी आश्चर्य तें याहुनी,
देवा ! ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं? ३
कोणी कीटक तुच्छ तुच्छ बसतो अल्पायु सिंधूदरीं.
तो निर्मी स्वमुखें प्रवाललतिका जी गण्य रत्नांतरीं,

हो मुक्ताफल शुक्तिकीटकरसें जें अग्ऱ्य सद्भूषणीं,
देवा ! ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं?४
स्पर्शी शीतल सौख्यदायक जरी विद्युत् स्वगर्भी धरी
तेजें लोभवि लोचनें, मृदुपणा ज्याच्या न कोठें सरी;
तें कौशेयहि तंतुरूप निपजे पर्णाशनापासुनी,
देवा ! ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं?५
टाकी जाळुनि वाटतें खरकरीं चंडांशु सारी मही,
झाले क्लांत समस्त सत्त्व, न पिण्या पाणी मिळे अल्पही,
त्या कालीं फुलुनी लता तरु सुमें जाती फळें दाटुनी,
देवा ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं ? ६
सिंधूचें जळ खारटें कटु असो गर्तेतलें घाणलें,
होवो पंकिल थिल्लरांतिल, असो कूपस्थ शेवाळलें;
सारें होउनि गोड निर्मल करीं भूमीस ये खांतुनी,
देवा ! ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं? ७
ये बीजांतुनि वृक्ष सिद्ध जरि हे, कंदांतुनीही किती;
शाखेपासुनि अन्य, कोणि लतिकापर्णांतुनी वाढती;
स्थाणूपासुनि अन्य, अन्य रुजती अंशांकुरापासुनी;
देवा ! हीं किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं? ८
कोठें ती वटधानिका अणुसमा ? कोठें महावृक्ष तो ?
तुंबी क्षुद्र लता कुठें ? फल तिचें कोठें ? पहा भेद तो;
कोठें पिप्पल तो विशाल ? परि तीं क्षुद्रें फळें त्याहुनी;
देवा ! ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं ?९
आधीं कोमल लाल, पाटल पुढें, हारीत त्यानंतर,
मागोतीं गहिरें, सुपक्व पिंवळें, अंतीं पुरें पांडुर.
ऐसें एकचि पर्ण षड्विध धरी रंगांसि, पाहों वनीं;
देवा! ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं?१०

पर्णीं तूवरता, सुमीं मधुरता, वृन्तीं क्वचित् तिक्तता,
गर्भीं अमृतता, त्वचेसि कटुता, कोशांत काषायता,
आम्रीं षड्विध ही रुचि प्रगटते एक्याच त्या जीवनीं,
देवा ! ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं ? ११
भूमी हे उदकीं स्थिरा, परि जला आधार ही मेदिनी;
' अग्नेराप ' म्हणे श्रुती परि उठे मेघांत सौदामिनी;
वायूपासुनि अग्निही, गति परी बाष्पासि अग्नींतुनी;
देवा ! ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं ? १२
पृथ्वी ही उदकीं विरे, अनिल हा शोषूनि टाकी जला;
वायू चेतवि मालवीत अनला आकाश घे वायुला;
नांदे पंचक हें विरोधि शरिरीं अन्योन्यसंमिश्रणीं;
देवा ! ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं ? १३
घेवोनी घट त्यांत गोमय नवें घालोनि माजीं दधी,
जातां वासर अल्प वृश्चिक नवा निर्माण हो त्यामधीं,
होई चेतनकार्य अद्भुत कसें हेतू जडापासुनी,
देवा ! कौतुक हें तुझेंचि तुजला साधे, न अन्या जनीं ! १४
कार्या कारण हें ' सजातिय ' जरी सिद्धांतिलें पंडितीं;
' होतीं चेतन विंचु त्या जड घटीं ' आचार्य हें लेखितीं;
देहीं तद्विपरीत केश नख हे सच्चेतनापासुनी,
देवा ! ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं ! १५
जाग्रत् स्वप्न सुषुप्ति तीन, चवथी तुर्या, पुढें उन्मनी,
ऐशा या स्थिति पांच भिन्न असती प्रत्यक्ष योगीजनीं,
सर्वां एकचि साक्षिरूप फिरता हा जीव पांचांतुनी;
देवा ! ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं ? १६
वक्ता एक अनेक-श्रोतृगण ते एकस्थळीं बैसती,
येई एकचि शब्द वक्तृवदनीं सारे पृथक् ऐकती,

होई एकाचि नैकरूप रव तो एकत्व ना टाकुनी,
देवा ! ही किमया तुझ्याविण दुज्या कोणास साधे जनीं ? १७
ऐसा राहसि तूं चराचर जगा व्यापूनियां एकला,
मूढां गूढ न हें कळोनि कलहो मोठा जनीं माजला;
कोणी बोलति भिन्न जीवशिव हे, अंशांशि ऐसें कुणी;
देवा ! कौतुक हें तुझेंचि तुजला, अन्या न ठावें जनीं १८

मा. ह. मोडक—मासिकमनोरंजन.

---

५. देवावर निष्ठा.

(ओंव्या.)

भक्ति भाव आणि भजन, निरूपण आणि कथाकीर्तन,
प्रेमळ भक्तांचें गायन, आवडे देवा. १
आपण तैसेंचि वर्तावें, आपणासि तेंचि आवडावें,
मनासारिखें होतांचि स्वभावें, सख्य घडे नेमस्त. २
देवाच्या सख्यत्वाकारणें, आपुलें सौख्य सोडोनि देणें,
अनन्यभावें जीवें प्राणें, शरीर तेंही वेंचावें. ३
देवाच्या सख्यत्वासाठीं, पडाव्या जिवलगांसि तुटी,
सर्व अर्पावें शेवटीं, प्राण तोहि वेंचावा. ४
आपुलें अवघेंचि जावें, परी देवासी सख्य राहावें,
ऐसी प्रीती जीवेंभावें, भगवंतीं लागावी. ५
सखा मानावा भगवंत, माता पिता गण गोत,
विद्या लक्ष्मी धन वित्त, सकळहि परमात्मा. ६
देवाचें जें मनोगत, तेंचि आपुलें हित निश्चित,
इच्छेसाठीं भगवंत, अंतरूं नये कीं. ७
देवाच्या इच्छेनें वर्तावें, देव करील तें मानावें,

मग सहजचि भावे, कृपाळू देव. ८
पाहातां देवाचे कृपेसी, मातेची कृपा कायसी ?
माता वधी बाळकासी, विपत्तिकाळीं. ९
देवें भक्त कोण वधिला, कधीं देखिला ना ऐकिला,
शरणागतासि देव झाला, वज्रपंजरू. १०
देव भक्तांचा कैवारी, देव पतितासी तारी,
देव होय सहकारी, अनाथांचा. ११

रामदास—दासबोध.

---

६. मैत्रेयमुनीचा कौरवांस शाप.

एके समयीं मैत्रेय नांवाचा ऋषी तीर्थयात्रा करीत काम्यकवनांत प्राप्त झाला. तेथें त्यानें जटा धारण केलेले व वल्कलें नेसलेले असे पांडव पाहिले. दुर्योधनादिकांच्या दुष्टपणामुळें पांडवांस वनवास करावा लागला, हें पाहून मैत्रेयास अतिशय वाईट वाटलें. तो लागलाच धृतराष्ट्राकडे गेला. तेथें त्यानें धृतराष्ट्राची व दुर्योधनप्रभृति धृतराष्ट्रपुत्रांची समजूत घालण्याचा प्रयत्न केला, पण तो व्यर्थ गेला; एवढेंच नव्हें तर दुर्योधनानें त्या मुनींचा उपहास व तिरस्कार केला. त्यामुळें त्या मुनीस पराकाष्ठेचा कोप येऊन त्यानें दुर्योधनास तत्काल कुरुकुळाचा विध्वंस होईल, अशा अर्थाचा शाप दिला. हा कथाभाग खालच्या उताऱ्यांत आला आहे.

(ओंव्या.)

मैत्रेय भानु मूर्तिमंत, तैसा देखिला अकस्मात,
सुतांसहित अंबिकासुत, संमानीत तयासी. १
सुयोधन पुसे वर्तमान, कोठोनि जाहलें आगमन ?
मैत्रेय म्हणे, "तीर्थे संपूर्ण, करीत आलों काम्यकवना २
तों पांडव देखिले अकस्मात, जटाधर वल्कलवेष्टित,
तृणशेजेवरी निजत, उष्ण वात बहु तेथें. ३

परम सुकुमार पांचाली, चंपककलिका लावण्यशाली,
वातोष्णें कोमाइली, आपाद देखिली समग्र ग्यां. ४
कपटद्यूत खेळोन, बाहेर घातले पांडुनंदन,
अद्यापि तरी ऐक वचन, आण बोलावुनी जाउनि तूं ५
महासाधू विदुर भक्त, विख्यात वीर बलवंत,
हिडिंब किर्मीर अद्भुत, राक्षस मारिले भीमसेनें. ६
खांडववन देऊनि वैश्वानरा, जर्जर केलें निर्जरेश्वरा,
अरे त्या कपिवरध्वजमहावीरा, समरीं कोण जिंकील ! ७
सोमवंशविजयध्वज, सर्वलक्षणयुक्त धर्मराज,
तरी त्यासी देईं राज्य, यथाविभाग समत्वें. ८
द्रोह सांडी सुयोधना, वांचविणें आहे आपुल्या प्राणा,
तरी तूं जाऊनी काम्यकवना. पृथानंदनां आण वेगीं." ९
ऐसें ऐकतां दुर्योधन, परम क्षोभला जैसा कृशान,
श्मश्रु हातें पिळोन, अंक हातें थापटित. १०
सव्य पद घांसी मेदिनी, गर्वें न बोलेचि पापखाणी,
सक्रोधें हुंकार देउनी, अधर दशनें रगडित. ११
ऐसें देखतांचि जाण, प्रलयीं क्षोभे मृडानीरमण,
तैसा शाप वदे मैत्रेय दारुण, जो कां अलोट हरिहरां. १२
म्हणे, " चांडाल तूं दुर्योधन, द्वेषी, हिंसक, कुटिल पूर्ण,
करिसी तपस्वियांचा अपमान, गर्वेंकरून बोलसी. १३
न धरिसी ब्रह्मज्ञांची मर्यादा, दुष्टा मलिना मतिमंदा,
तुझे अंकीं भीमाची गदा, विद्युल्लतेऐसी पडेल. १४
तेणें अंक चूर्ण होऊन, तळमळून सोडिशील प्राण,
माझें असत्य शापवचन, जलजासनाचेनि पैं नोहे. १५
मर्दे मजला जेवीं बस्त, कीं पिसाळलें श्वान यथार्थ,
कीं डुकर माजलें वनांत, हाणी दांत भलत्यासी. १६

तैसा तूं माजलासी पूर्ण, पक्क फणस जेवीं होय चूर्ण,
तेवीं भीमगदेकरून, छिन्नभिन्न अंक हो कां." १७
ऐसें मैत्रेय बोलोन, सवेंचि पावला अंतर्धान,
जैसें कायेंतून जाय प्राण, तो नेणवे कोणासी १८

श्रीधर—पांडवप्रताप

--:o:--

७. जमदग्नीचा कोप व परशुरामाची मातापितरांवरील भक्ति

सहस्रार्जुनाचा वध करण्याकरितां इंद्र हा कपटवेषानें एकदां जमदग्नीच्या आश्रमांत आला आणि आपणाला अतिशय तहान लागली आहे असें सांगून उदकाची याचना करूं लागला. जमदग्नि ब्रह्मकर्मांत गुंतले होते. त्यांनी आपली पत्नी रेणुका हिला अतिथीला पाणी देण्याविषयीं सूचना केली. परंतु तिला वाटलें हा कोणी राक्षस असावा व आपण जर याला पाणी दिलें, तर हा त्याचें विष बनवील व तें पिऊन मेल्याचें सोंग आणील, आणि असें झालें म्हणजे विना-कारण अतिथिहत्येचें पातक लागेल; शिवाय पतीच्या कोपालाही प्राप्त व्हावें लागेल. असें मनांत येऊन ती इंद्राला पाणी देईना. रेणुका पाणी देत नाहीं असें पाहून ऋषीनें आपला कमंडलु पुढें केला व त्यांतील उदक प्राशन करून अतिथि निघून गेला. इकडे रेणुकेनें आपला आज्ञाभंग केल्यामुळे जमदग्नीला अनावर क्रोध येऊन त्यानें जवळ असलेल्या आपल्या मुलांस मातेचा तत्काल वध करण्याविषयीं आज्ञा केली. पण असलें घोर कर्म करण्याला त्यांपैकीं कोणीही प्रवृत्त होईना. तेव्हां त्यांनाही जमदग्नीनें शाप देऊन गतप्राण करून सोडिलें. इतक्यांत जमदग्नीचा मुलगा परशुराम फुलें आणण्यास बाहेर गेला होता तो आश्रमाला परत आला. त्यालाही ऋषीनें मातेचा शिरच्छेद करण्याविषयीं आज्ञा केली. ती त्यानें मान्य करून तत्काल अमलांत आणली ! त्याची ही आज्ञाधारकता पाहून जमदग्नीस पराकाष्ठेचा संतोष झाला. तो आपल्या मुलाला म्हणाला, 'बाळा परशुरामा ! मी फार प्रसन्न झालों आहें, तुला वाटेल तो वर माग.' परशुरामानें अतिशय चातुर्यानें वर मागितला. तो म्हणाला:—'बाबा, माझ्या परमप्रिय आईला व

भावांना पुनः जिवंत करा. माझ्या आईला मीं तिचा वध केल्याची आठवण होऊं देऊं नका आणि आपण आपला कोप सोडून द्या.' जमदग्नीनें त्याप्रमाणे मृतपुत्रांसह रेणुकेस उठविलें व राग सोडून दिला. ही बोधप्रद गोष्ट खालच्या उताऱ्यांत आहे.

(ओंव्या.)

वध करावया सहस्रार्जुनासी, इंद्र आला जमदग्नीपासीं, धरोनियां दीनवेषासी, अतितृषेसीं तृषित ॥१॥ पाहोनियां विहित काळ, साधूनि अतिथीची वेळ, मार्गी आला जी तात्काळ, केवळ जळ ऋषीपाशीं ॥२॥ तोंड कोरडें पैं जालें, दोनीं ओठ वाळून गेले, कांहीं न बोलवे बोलें, कराग्रीं दाविलें उदकासी ॥३॥ ऋषि म्हणे रेणुकेसी, 'शीघ्र उदक देईं अतिथीसी,' येरी जाणोनि कपटवेषासी, निजमानसीं शंकली ॥४॥ मज यासि देतां उदक, हा करील कडू विख, ऋषि कोपेल आत्यंतिक, जीवीं धुकधुक लागली ॥५॥ अतिथि छळील उदक देतां, जमदग्नि कोपेल न देतां, थोर ओढवली संकोचता, कांहीं कर्तव्यता स्मरेना ॥६॥ जमदग्नि अतिसमर्थ सर्वज्ञ, जाणों आश्रमधर्मरक्षण, हातींचे अग्रोदक जीवन, करवी प्राशन अतिथीसी ॥७॥ जमदग्नीनें आपण, करविलें अतिथीसी उदकपान, रेणुका म्हणे मीं छळिलें पूर्ण, विघ्न दारुण मज आलें ॥८॥ कोपें ऋषि म्हणे रेणुकेसी, "तूं केवळ कृत्या कर्कशी, उदक न देवोनि अतिथीसी, पतिवचनासी पराङ्मुख ॥९॥ केवळ निमोलें उदक, नेदूनि झालीस विन्मुख, जळो तुझें काळें मुख, तुझें सुख मज नाहीं ॥१०॥ गृहिणीस्तव गृहस्थाश्रम, ते जैं पाळीना आश्रमधर्म, तिचा मग कोण संभ्रम,' अतिदुर्गम कोपला ।११। कोप नावरे ऋषीसीं, पाचारोनियां पुत्रांसी, 'वेगीं तुम्ही वधा इसी, ममाज्ञेसी अति शीघ्र॥१२॥पुत्र म्हणती 'स्वामि नाथा,जैसा पिता तैसीच माता, आम्हांसि वध्य नव्हे सर्वथा, हें तत्त्वतां विचारीं' ॥१३॥ 'प्रेत

न मानी पित्याचें वचन, तैसेच तुम्ही पांचही जण, आतांचि जावोनी प्राण, प्रेतत्व पूर्ण पावाल ' ॥ १४ ॥ ऐसें ऐकतां ऋषिभाषण, तत्काळ ते पांचही जण, प्रेतत्व पावले पूर्ण, ऋषिभयें प्राण पळाले ॥१५॥ प्राण म्हणे आयुष्य असतां, मज जाऊं नये म्हणोनि रहातां, तैं ऋषिशाप बैसेल माथां, तेणें धाकें तत्त्वतां, पळाले प्राण! ॥१६॥ऋषिभयें पळाले प्राण, प्रेतत्व पावले पांचही जण, तरी ऋषीचा कोप दारुण, क्षोभलेपण सांडीना '॥ १७ ॥ तेचि समर्थी फरशधर, सुमनें घेऊनि आला शीघ्र, ऋषीस केला नमस्कार, त्यासही दुर्धर आज्ञापी ॥१८॥ 'करीं रेणुकेच्या घाता, ' येरें तात्काळ छेदिला माथा! तेणें आल्हाद ऋषीचिया चित्ता, प्रसन्नता, संतुष्ट ॥१९॥ ऋषि गर्जे प्रसन्नता, ' मागसी तें देईन आतां,' रामें चरणीं ठेविला माथा, ' विनंती स्वामिनाथा अवधारीं ॥२०॥ माझी उठवावी हे माता, बंधूंची दवडावी प्रेतता, हेंचि मागतों गुरुनाथा,' ' दिल्हें तत्त्वतां ' ऋषि म्हणे॥ २१॥ 'तुला लागतांचि हात, बंधु प्रेतत्वा होती निर्मुक्त, चेतनासुखें सावचित्त, यथास्थित वर्तती ॥ २२ ॥ रेणुकेचीं दुखंडें, तुझे हातें होती अखंडें, शांतिसुखाचेनि सुरवाडें, वाडें कोडें उठेल' ॥२३॥ 'म्यां छेदिली निजमाता, हें नाठवो मातेच्या निजचित्ता, ऐसी मज द्यावी वरदता ' चरणीं माथा ठेविला ॥ २४ ॥ ' तुझें नाठवे छेदिलेंपण, अंगीं घायाचे न दिसती व्रण, निद्रेपासोन उठली आपण, तैसें लक्षण पावेल ' ॥ २५ ॥ ऐकोनि वरदभाषण, हृदयीं संतुष्ट ऋषिनंदन, तांतडी परशुराम आपण, केलें सावधान मातेसी ॥२६॥ परशुरामें लावितां हात, बंधु झाले सावचित्त, ते नेणती मातेचा घात, तिसीही निजघात नाठवे ॥ २७ ॥ पुत्रें सोडविलें शापापासून, रेणुकेसी आल्हाद पूर्ण, परशुरामातें आलिंगून, वदे वरदान रेणे विजयी ॥२८॥ स्त्रीपुत्र जालिया सावधान, जमदग्नि जाला अति उद्विग्न, केवढें क्रोधाचें विंदान, अधःपतनदायक! ॥२९॥'स्त्रीपु-

त्रांचा करितां घात, मज होतें अधःपतन येथ, धन्य परशुराम सुत,
अति अनर्थ चुकविला' ॥ ३० ॥

एकनाथ - भावार्थरामायण.

---

८. वासंती आणि रामचंद्र

शंबूक नांवाच्या शूद्राला धर्मबाह्य आचरणाबद्दल शासन करण्याकरितां राम दंडकारण्यांत प्राप्त झाला. त्याचा वध केल्यानंतर रामानें पूर्वपरिचित पंचवटी-प्रदेशांत प्रवेश केला. तेथें वासंतीनामक वनदेवतेची व त्याची गांठ पडली. वनवासप्रसंगीं तिची व सीतारामचंद्रांची दाट ओळख झाली होती. सीतेवर तिचें अत्यंत प्रेम जडलें होतें व रामचंद्राविषयीं तिच्या मनांत पराकाष्ठेचा आदर होता. रामानें सीतेचा त्याग केला हें अतिशय अनिष्ट वर्तमान तिला कळलें होतें. रामाची भेट होतांच तिनें त्याचें प्रेमपूर्वक स्वागत केलें. पण पुढें सीतात्यागाबद्दल तिनें त्याशीं मर्मभेदक भाषण केलें. हा हृदयद्रावक प्रसंग खालीं संवादरूपानें वर्णिला आहे.

वासंतीः—रामदेवा ! आतां येथें आसन टाकून क्षणभर बसावें. हें स्थळ तुझ्या परिचयाचें असेल !

श्लोक.

रंभावनांतिल शिलातल हेंच रामा
आलें तुझ्या सतत हें शयनास कामा ॥
सीता इथेंच तृण देत बसे मृगींतें
सोडोनि जात नव्हते मृग या स्थलातें. ॥ १ ॥

रामचंद्रः—हें स्थळ माझ्यानें पाहवत नाही. (असें म्हणून रुदन करीत दुसरीकडे जाऊन बसतो.)

वासंतीः—अहो वनदेवतांनो ! हा रामचंद्र आपल्या घरीं आला आहे. या समयीं याचा उत्तम सत्कार व्हावा हें योग्य आहे.

श्लोक.

फलमधुकुसुमांनीं वृक्ष पूजोत सारे,
स्फुटकमलसुगंधी मंद वाहोत वारे ॥

मधुरतर करावा शब्द येथें शकुंतीं,
फिरुनि सहज आला राम कीं या वनांतीं ॥ २ ॥

रामः—सखि वासंति, ये आपण इथें बसूं.

वासंतीः—(डोळ्यांस पाणी आणून) महाराज, कुमार लक्ष्मण खुशाल आहे ना ?

रामः—(न ऐकलेसें करून)

तृण जल वनधान्यें देउनी अंजलीनें
मृग तरु शकुनी जे पोसिले मैथिलीनें ॥
निरखुनिच तयांतें होय कांहीं विकार
द्रवसम हृदयाला स्पष्ट हा भेदणार ॥ ३ ॥

वासंतीः--महाराज, मी विचारतें हें अगोदर सांगा. कुमार लक्ष्मण खुशाल आहे ना ?

(मनांत खेद करून) हर हर ! काय दैवगति ही !

रामः—(आपल्या मनांत म्हणतो) हिनें मला महाराज असें उपरोधिक संबोधन दिलें; आणि लक्ष्मणाचा कुशलप्रश्न करतांना हिचा कंठ दाटून आला व नेत्रांस अश्रु आले. ह्यावरून मला वाटतें सीतेचा वृत्तांत हिला समजला आहे. (उघडपणें) हो हो, कुमार लक्ष्मण खुशाल आहे. (रडूं लागतो).

वासंतीः—बा रामा ! तूं असा कठोरहृदयाचा कसा रे झालास ?

पद.

किति रे असशी तूं निष्ठुर रामा, नवमेघश्यामा ॥ ध्रु० ॥
कुसुमाहुनिही जी अतिसुकुमारी, मिथिलेशकुमारी,
उदरीं गर्भाचें ओझें भारी; ती स्त्री कांतारीं,
विजनीं नेऊनि त्यजिली कैशी; एकाएकीं निजविश्रामा! कि० १
प्राणाहुनियाही जी प्रिय तुजला; मोकलिलें तिजला;
प्रेमा तिजविषयीं कोठें गेला; उर नाहीं भिजला;

वचनीं राहुनि काम मनांतील, पुरवी ऐसी त्यजिली रामा॥कि०॥२॥
अबलेची त्या गति होइल कैसी, स्मृति नाहीं ऐसी,
व्याघ्राच्या वदनीं गाई जैसी, त्यजिली त्वां तैसी,
प्रभु तूं; तुजला काय म्हणावें?इच्छिसि तैसा करिसी कामा॥कि०॥३॥

श्लोक.

तूं जीव, तूं हृदय, तूं मजला विसावा ॥
तूं चंद्रिकाच नयना, शरिरा सुधा वा ॥
मोहीं तिला वदुनि यापरि गुंतवावें,
तीतेंचि—हाय ! तुज काय पुढें वदावें ? ॥१॥

(इतकें बोलून मूर्च्छा पावते.)

रामः—(मनांत म्हणतो) पुढें न बोलणें आणि मोह पावणें या दोन गोष्टी स्नेहास योग्यच आहेत. (उघडपणें) सखे ! सावध हो, सावध हो.

वासंतीः—(सावध होऊन) तर मग अशी अयोग्य गोष्ट आपण कां बरें केली?

रामः—लोकांस सोसेना म्हणून.

वासंतीः—कोणत्या कारणामुळें ?

रामः—कोणतें कारण तें लोकच जाणत असतील !

वासंतीः—लोकांची समजूत कशीहि असली म्हणून त्वां असें करावें काय ? यांत काय मिळविलें ?

श्लोक.

कठिणहृदय रामा ! आवडे कीर्ति तूतें
तरि वद अपकीर्ती याहुनी काय मातें ॥
वनिं गति अबलेची काय झाली असेल ?
तव हृदयिं नरेंद्रा ! वाटतें काय बोल ॥ १ ॥

रामः—दुसरें काय वाटावयाचें आहे ?

श्लोक.

भ्याल्या मृगीपरि जिची सुविलोल दृष्टी
जी पूर्ण गर्भ धरितां बहु होय कष्टी ॥

जीची शरीरलतिका कुसुमीं स्तवावी
रानांत हिंसकजनीं गिळिली असावी.

(विरहाकुल होऊन) हे प्राणप्रिय जानकि ? आतां तूं कोठें आहेस ?

श्लोक.

हृदय उलतें शोकें माझें नव्हे द्विविधा तरी,
विकल करिते मूर्च्छा काया न जीवित संहरी;
अंतुनि तनुसी भाजी ज्वाला न भस्म करीतसे,
विधि जरि करी मर्मोच्छेदा न जीव हरीतसे. ७

अहो अयोध्यापुरवासी देशवासी जनहो !

स्थिति निजगृहीं त्या देवीची तुम्हां नच रूचली
म्हणुनि तृणवत् ती म्यां रानीं त्यजूनि न शोचली,
परि परिचिता त्या त्या वस्तू न राहविती धिरा
म्हणुनि रडतों हा मी येथें क्षमा जनहो करा ! ८

वासंती:—रामा, जी गोष्ट होऊन गेली, तिजविषयीं आतां धैर्यच धरलें पाहिजे.

राम:—सखे, धैर्य धरावें म्हणून सांगावयास नको. धैर्यच आहे. पाहा.

श्लोक.

त्या देवीनें शून्य हा लोक झाला, बारा वर्षें लोटलीं कीं तयाला;
प्राया तीचें जाहलें नष्ट नाम, आहे अद्यापीहि जीवंत राम ! ९

अगे वासंती ! पहा बरें, म्यां—

श्लोक.

वेगें उरीं बाणचि लागतो तसा, किंवा अहीच्या विषयुक्त दंतसा,
जो शोकशंकू हृदयास लागला, तो मर्म भेदी तरि कां न साहिला. १०

शोकक्षोभप्रसरशमनीं यत्न जो जो करावा,
मोठ्या कष्टेंकरुनि हृदयीं सावधानें धरावा.
त्यातें त्यानें मथुनि पसरे अंतरीं हृद्विकार
क्षेत्रीं जैसा मथुनि सिकतासेतुतें तोयपूर.

वासंतीः—[मनांत म्हणते] हा रामदेव तर फारच शोकसंकटांत पडला. याचें चित्त दुसरीकडे लाविलें पाहिजे. [उघडपणें] महाराज ! हें पंचवटीचे प्रदेश आपल्या फार दिवसांचे ओळखीचे आहेत. त्यांकडे पाहुन या समयीं अंत:करणास कांहीं आनंद द्यावा.

रामः—बरें आहे. तसेंच करतों. [असें म्हणून उठतो व इकडे तिकडे फिरतो.]

वासंतीः—[करुणायुक्त होऊन] रामदेवा ! हें लतागृह पाहिलें काय ?

श्लोक.

या कुंजांतचि वाट पाहत तिची होतास, ती गोमटी,
होती हंसविलास देखत उभी गोदावरीच्या तटीं;
येतां खिन्न तुला विलोकुनि तिच्या शंका मनीं वाटली,
भीतीनें तुज हात जोडुनि तिनें केला प्रणामांजली ! १२

रामः—अगे निर्दये जानकि! मज मंदभाग्याची तुला दया येत नाहीं काय ?

श्लोक.

हा हा देवी ! हृदय फुटतें देह माझा जळाला,
वाटे शून्य त्रिभुवन मला अंतरात्मा जळाला;
या आत्म्यानें किति तरि सदा दुःखभारा धरावें,
मोह व्यापी फिरफिरुनि म्यां काय आतां करावें ? १३

प. पं. गोडबोले— उत्तररामचरित.

९. संतांना दंडवत.

तुम्ही संत मायबाप कृपावंत, काय मी पतित कीर्ति वानूं ? १
अवतार तुम्हां धराया कारण, उद्धरावे जन जड जीव. २
वाढावया सुख भक्ति भाव धर्म, कुळाचार नाम देवाजीचें. ३
तुका म्हणे गुण चंदनाचे अंगीं, तैसे तुम्ही जगीं संतजन. ४

तुम्ही साधु संत कैवल्यसागर, मोक्षाचें आगर तुम्हांपरी. १
तेथें मतिमंद काय बोलों वाणी, अमृताचे वाणी पाणी कां घ्या ? २
कोटिभानुतेजीं खद्योत बापुडें, तैसा तुम्हांपुढें काय बोलों ! ३
तुम्ही अवघे चिंतामणि कल्पतरूंचीं वनें, त्यांपुढें धावणें मशकांनीं ४

वाराणसी क्षेत्र गंगा वाहे कोड, काय तेथें पाड कोंकणाचा ? ५
पल्लवाचा वारा हिमकरीं काय, गगनावरी छाया कोण करी ? ६
समुद्राची तृषा हारी ऐसा कोण, जगाची जी तान्ह नीववी तो. ७
मेरूचा पाठार आकळी ते क्षिती, मशकाचे हातीं मुष्टी फावे. ८
सिंहापुढें काय जंबुक आरोळी, मोतीयाचे ओळी काच काय ? ९
कापूरासी काय कस्तूरी उठावें, काय ओवाळावें दीपकासी ? १०
तसे तुम्ही निरे ज्ञानाचे भरींव, तेथें म्यां बोलावे पाड काय ? ११
कृपानिधि तुम्ही बोलाविलें बोला, सुखें न्याय केला तुमचा मीं. १२
अज्ञान मीं वेडें म्हणविलों बाळ, माझा प्रतिपाळ करणें तुम्हां. १३
बोबडें बोलणें न धरावा कोप, क्षमा करा बाप कृपासिंधु. १४
तुका म्हणे तुम्ही संत बापमाय, भयें धरिलें पाय कृपानिधि. १५

तुकाराम–गाथा.

१० तुफान.

वादळांत सांपडलेल्या एका नावेचें वर्णन प्रस्तुत काव्यांत केलें आहे.

श्लोक.

जवन पवन धांवे सायकाच्या गतीनें,
जलनिधि खवळे हा त्याचिया संगतीनें;
अहह ! कहर केला आजि या फार वातें,
बसति कितिक झोके आमुच्या तरवातें. १

पुरुषभर उडोनी मागुती येती खालीं.
खळ खळ जळ येतें आंत ऐशा पखाली !
भरुनि भरुनि त्यातें श्रांत झाले खलाशी,
सुजन सदुपदेशा जेविं देतां खलाशीं. २

उसळति लहरी या पर्वतप्राय तुंग !
बघुनि मति भयानें होतसे सर्व गुंग;

क्षणहि भरंवसा या येइना तारवाचा
विकलवदनिं चाले घोष चिंतारवाचा. ३
बघुनि मन थरारे सिंधुची उग्र मुद्रा,
व्यसनसमयिं धावें तूं दयेच्या समुद्रा !
फिरफिरुनि उठे हा थोर कल्लोळ लाटीं,
विधिलिखित कळेना काय आहे ललाटीं ! ४
बहुत कठिण घो घो वाहतो काय वारा,
क्षणभरि गवसेना प्राणिमात्रा निवारा;
अपटुनि अवजारें फाटकीं छिन्नभिन्न,
दिसति मनिं खलाशी जाहले फार खिन्न. ५
म्हणति शरण आम्हीं तारिं रे वासुदेवा !
विसरुनि चुकलोंसे कोणती सांग सेवा !
नवस करुनि भावें फोडिती श्रीफलातें,
घडि घडि अठवीती बायकांतें मुलांतें. ६
डुलत डुलत तारूं आपटे एक बाजू.
धरणि पडत जेवीं एक भारें तराजू,
प्रतिसमयिं तडाका अब्धिची लाट हाणी,
इकडुनि तिकडे हें खेळतें सर्व पाणी. ७
किति तरी लहरींची होय मोठी कमान !
वळणसुद दिसे ती पर्वताच्या समान,
गगनिं जळ चढोनी होतसे छत्र काळें.
वदन पसरलें हें खावया काय काळें ! ८
चढुनि चढुनि लाटा झांकिली सूर्यबिंब
स्थळ वसन भिजोनी जाहलें सर्व चिंब,
हुडहुडि भरुनीयां अंग झालें बधीर,
अझुनि मनिं धरावा कोठपर्यंत धीर ! ९

अवजड परि जोरें डोलकाठीहि हाले,
कर कर कर ऐसा सारखा शब्द चाले !
तट तट तट जाती दोरखंडें तुटोनी
शिव शिव ! हृदयींचा धीर गेला सुटोनी ! १०
कवळुनि तुळयांतें बैसलों एक ठायां
गर गर फिरतें कीं शक्ति नाहीं उठाया,
फिरुनि फिरुनि डोकें पित्त आलें कपाळा !
अंतडिं तुटुनि गेलीं ओकतां, विश्वपाळा ! ११
वरति दिसत सारें शून्य आकाशमात्र
जलमय भय वाटे खालतें सिंधुपात्र,
गगनिं दिसत नाहीं एकही आज पक्षी
कठिण समय आला ह्यांतुनी कोण रक्षी ! १२
तरु नगहि दिसेना येथ कैची जमीन ?
सभय पळत जाती मोठमोठेहि मीन !
इतर जलचरेंही धावती सैरवैरा !
व्यसनसमयिं, हा हा ! टाकुनी लोभवैरा. १३
गलबत खुटवालें टाकुनी नांगरासी
तरिहि जलधिसंगें ना टिके संगरासी;
अधिक अधिक वारा होतसे फार जोर
अहहह ! तुटला कीं नांगराचाहि दोर ! १४
भडकुनि पवनानें स्वैर तारूं निघालें,
किति तरि न कळे हें दैव घालील घाले !
जलद हल खलाशी टाकिती दूसरा हो,
अजुनि तरि दमानें यापुढें स्थीर राहो. १५
फिरुनि जरि हलाचा दोर तोडील वायू,
तरि मग सकलांचें संपलें सर्व आयू !

गमतु मम मना हा दोर नोहे हलाचा,
प्रगट निवळ तंतू जीविताच्या बलाचा ! १६
घडि घडि जइं होतो वायुचा फार जोर
दचकुनि तुटला कीं पाहतों काय दोर,
निशिदिनिं सकलांना लागला तोचि घोर,
व्यसनसमयिं होतो नीच ही फार थोर. १७
रडुनि रडुनि झालों काय हो दीनवाणी
नयन सुकुनि गेले आटलें सर्व पाणी;
उगिच करुनि होतों स्वस्थ ऐसा विवेक
नविन नविन तों तों संकटें एक एक. १८
निबिड गगनिं आल्या मेघपंक्ती भरून,
सळ सळ जळधारा ओतती कीं वरून !
गड गड गड अंगा गर्जना कांपवीते,
जलद जलद आला साह्य व्हाया पवीतें. १९
चम चम चम नाचे काय विद्युल्लता ही !
कड कड कड शब्दें नाद कोठून राही;
घसरुनि पड़ते ही वाटते मस्तकांत
खचित खचित आलों मृत्युच्या मी मुखांत ! २०

कृ. ना. आठल्ये-केरळकोकिळ.

११. अन्योक्तिकलाप.

अन्योक्ति हा सामासिक शब्द आहे यांत अन्य आणि उक्ति असे दोन शब्द आहेत. अन्य म्हणजे दुसरा, अप्रस्तुत; आणि उक्ति म्हणजे वचन; तेव्हां अन्योक्ति म्हणजे अप्रस्तुताविषयीं वचन. अप्रस्तुताविषयीं बोलावें व त्याचें तात्पर्य प्रस्तुताकडे लागू पडावें अशी जी भाषणाची रीति, तिला अलंकारशास्त्रांत अन्योक्ति असें नांव आहे. प्रत्यक्ष जी गोष्ट उघडपणें सांगतां येत नाहीं, ती अन्योक्तीनें मोठ्या खुबीनें सुचवितां येते. पहा, पुढच्या कोकिळान्योक्तींत कोकिळ या अप्रस्तुत पदार्थाचें वर्णन आहे. परंतु त्याचें तात्पर्य प्रथम संपन्न असणाऱ्या व पुढें दुर्दैवाच्या फेऱ्यांत सांपडलेल्या अशा थोर माणसाकडे लागू पडतें.

श्लोक.

कोकिलान्योक्ति.

ज्याचे पूर्वी वसंतीं परिमलबहलीं आम्रवृक्षीं सुखाचे
गेले गुंजारवांतें दिवस परिसतां मत्तभृंगांगनांचे
कैसे त्या कोकिलातें करिति अधम हे कावळे चंचुघाता !
कोठें थारा मिळेना ! गरिब पळतसे बांकडा काळ येतां. १

मयूरान्योक्ति.

झाडें पेटुनि वाजती कडकडां त्यांचा ध्वनी होतसे,
ज्वाला राहुनी राहुनि उठति या, विद्युल्लता ही नसे;
काळा धूर नभीं बहू पसरला हा मेघ नोहे खरा,
वर्षाकाळ न हा दवानल असे, मोरा ! पळें रे घरा. २

शुकान्योक्ति.

तुझी वाणी कोणी म्हणति गुण हा अद्भुत असे,
मला वाटे मोठा तुजजवळिं हा दोषचि वसे.
शुका ! तीच्या योगें सतत पिंजऱ्यामाजि पडशी,
गड्या, स्वातंत्र्याचीं अनुपम सुखें सर्व मुकशी ! ३

सिंहान्योक्ति.

भृंगे गुंजारवातें करिति शिरिं असे मत्त हत्तीहि जीतें
डाळां देखोनि होते पळत भयभरें सोडुनीयां धृतीतें;
जेथें मुक्ताफळांचा खच बहु पडला, त्या गुहेमाजि आतां
सिंहाच्या क्षुद्र कोल्हे कलकल करिती मृत्युनें त्यास नेतां ! ४
मेघांच्या गर्जनेनें खवळुनि वस्ती सिंह पाही स्वभावें,
काका ! त्वां भीति सारी त्यजुनि तरुवरी मांसखंडासि खावें;
जो उन्मत्ता गजांच्या खरतरनखरीं फोडुनी मस्तकांतें
धाला रक्ता पिऊनी, न च मृत पशुच्या इच्छितो तो कणातें.५

गजान्योक्ति.

कंठी मोठा बळकट असे पाश, पायांत बेडी,
बैसोनीयां शिरिं नर तुझ्या अंकुशें गंड फोडी;
जींपेक्षां कीं मरण बरवें भासतें त्या दशेंतें
पावोनीयां अजुनिहि गजा ! दाविशी कां मदातें ? ६

वृक्षान्योक्ति.

दावाग्नी खवळोनियां तरुवरा जाळीतसे जें बळें,
जाती सर्व पळोनि कोकिल शिखी रावे तसे कावळे;
भक्षायास फळें चहोंकडुनियां एकत्र जे जाहले,
येतां संकटकाळ होय जवळी ऐसा न कोणी मिळे ! ७

चंदनान्योक्ति.

वनीं विलसती बहू विविध वृक्ष चोहींकडे
तयांत मज चंदनासम न एकही सांपडे.
तयास न दिलीं फळें न कुसुमेंहि देवें जरी
शरीर झिजवूनि जो तरि परोपकारा करी. ८

आम्रान्योक्ति.

ज्याचे पल्लव मंगलप्रद शिणा छाया जयाची हरी,
गंधें युक्त फुलें फळेंहि असती ज्यांचीं सुधेच्यापरी;
वाटे जो रमणीय भूषण वनश्रीचे मुखींचें भला
आम्रा त्या पिकें सेवितां समसमा संयोग कीं जाहला. ९

सूर्यान्योक्ति.

कोकां शोकास त्यांच्या शमवुनि दयितासंगमें हर्षवी जो,
कारागारें करांही उघडुनि कमलें भृंगही सोडवी जो,
जेणें अंधार सारा पळवुनि हरिलें सृष्टिच्या दृष्टिदोषा,
त्या मित्राचा बघोनी उदय कवण तो चित्तिं मानी न तोषा १०
देखोनी उदया तुझ्या द्विजकुळें गाती अती हर्षुनी,
शार्दूलादिक सर्व दुष्ट दडती गिर्यन्तरीं जाउनी,

देशी ताप परी जसा वरिवरी येशी नभीं भास्करा.
अत्युच्चीं पदिं थोरही बिघडतो हा बोल आहे खरा. ११

चंद्रान्योक्ति.

ज्या कांहीं तेज नाही, परम कृशहि जो त्या बिजेच्या शशीला
मोठ्या यत्नें पहाया झटति बघुनियां वंदिती लोक त्याला;
वाढे तेजें कलाहीं पुढति बहु जरी, मान तो त्या न राहे,
वस्तू वाटे नवी जों अवड बहु तिची, लोकरीती अशी हे. १२

मेघान्योक्ति.

गर्वें पर्वतमस्तकीं जलधरा! धारा वृथा वर्षसी,
पीडा कष्ट करूनि नाविकजनां दुष्टापरी हर्षसी;
पाण्यावीण लतातरू सुकति हे; वृष्टी जरी यांवरी
रे मेघा करितास, कीर्ति भुवनीं होती तुझी बा तरी. १३

हंसान्योक्ति.

ज्याच्या तीरीं समन्तान्मधुरफलभरें वांकले वृक्ष भारी;
ज्यामाजीं पद्मखंडें फुलुनि विखरती गंध चित्तापहारी,
त्या जेणें मानसातें त्यजुनि वरियलें पंकिला पल्वलातें,
त्या हंसाच्या बकांनीं जरि पद दिधलें मस्तकीं योग्य त्यातें. १४
पुष्पांहीं पल्लवांहीं विविध तरुवरां सर्वदा भूषवी जो,
नाना धान्यें फळेंही पिकवुनि सुखवी प्राणिमात्रा सदा जो;
हर्षें पाहोनि ज्यातें जग, धरिसि मनीं त्रास त्या अंबुदाचा,
हंसा, वर्णें जरी तूं धवल, तरि गुणें कृष्ण आहेस साचा. १५

कृ. शा. चिपळूणकर—पद्यरत्नावली.

---

१२. काय हा संसार !

अभंग.

प्रपंचाचें ध्यान लागलें मानसीं, चिंता अहर्निशी दुश्चंचल. १
चंचल मानस संसार उद्वेग, क्षणक्षणीं भंगे चित्तवृत्ति. २
वृत्ति गेह धन पाहे जगभान, इच्छेचें बंधन दृढावलें. ३
आवरेना क्रोध तेणें होय खेद, वृत्तीचा उच्छेद करूं पाहे. ४
अंतरलों भक्ति ठाकेना विरक्ति, देवा तुझी प्राप्ति केविं घडे ? ५
केंवि घडे प्राप्ति मज पतितासी, झाल्या पापराशी सांगूं किती. ६
सांगूं किती दोष झाले लक्ष कोटी, पुण्य माझें गांठी आढळेना. ७
आढळेना पुण्य, पापाचे डोंगर, करिता संसार माझें माझें. ८
माझी माता पिता माझे बंधुजन, कन्या, पुत्र धन सर्व माझें. ९
सर्व माझें ऐसा मानिला भरंवसा, तुज जगदीशा विसरलों. १०
अहंभावें मनीं दुःख आच्छादोनी, वर्ततसें जनीं अभिमानें. ११
अभिमान माथां वाहे कुटुंबाचा, अंतरीं सुखाचा लेश नाहीं. १२
प्रारब्धाचा ठेवा प्रपंचीं रंगला, देह अंतीं खंगला वृद्धपणीं. १३
वृद्धपणीं माझें चळलें शरीर, श्रवण बधीर नेत्र गेले. १४
नेत्र गेले मज पाहतां दिसेना, स्वयं उठवेना पाय गेले. १५
पाय गेले तेथें दुःख होय भारी, तेथेंचि बाहेरी जाववेना. १६
नेदी कोणीं कांही क्षीण झालों देहीं, जीवलग तेही वोसंडिले. १७
वोसंडिले मज वैभव गेलिया, देह खंगलिया दुःख झालें. १८
दांत गेले तेणें जिव्हसी बोबडी, कंठ घडोघडी बोलवेना. १९
बोलवेना अंतकाळींच्या विपत्ती, सर्वही म्हणती मरेना कां. २०
आला थोर त्रास जिवलग बोलती, देवा ! याची माती उचलावी. २१
उचलावी माती सर्वांचे अंतरी, सुखाचीं सोयरी दुरीं ठेलीं. २२
दुरी ठेलीं सर्व दुःखाचीं चोरटीं, कोणीच संकटीं सोडवीना. २३

रामदास–वैराग्यशतक.

---

१३ अंगदशिष्टाई.

वालीचा मुलगा अंगद यानें रामचंद्राच्या आज्ञेवरून रावणाकडे जाऊन त्याला जानकी सोडून देऊन रामाला शरण जाण्याविषयी बोध केला तो पुढील पद्यांचा विषय आहे.

गीतिच्छंद.

“ हे रात्रिंचरराजा ! रामाचा दूत अंगदाभिध मी,
कोणी मला पुसाना, कोण असें काय बैसलों अधमीं ? १
वैदेहीच्या रमणें वीरें करुणाकरें जगद्गीतें,
पाठविलें मज, त्याच्या ऐकें कल्याणहेतुसद्गीतें. २
‘ चतुरानन जगदीश्वर, त्याचा तूं पौत्र भूतपतिदास.
श्रुतसंपन्न, नयज्ञ, ब्राह्मणसुत पावलासि सुपदास. ३
सुरभूसुर यत्नानें पूजावे; धर्मसेतु रक्षावे;
निर्मल यश जोडावें; व्यसनानाचार ते उपेक्षावे. ४
या विहिताचारातें सोडुनि धरिलीस वृत्ति जननींचा !
अनुसरलासि दशास्या ! रक्षाला तूं स्वकीय जननींचा. ५
विधिवरसामर्थ्यानें होउनि मदमत्त वन्यकुंजरसा,
धर्मद्रु मोडिले हे केली ध्वस्तांचि वेदकुंजरसा. ६
विप्रामरभजनीय, स्तुत्य; तयासींच लाविलें वैर,
कैरवपतिनिभपूर्वजयश मळवायासि वर्तसी स्वैर. ७
शमदमनयभयलज्जा सोडुनि हरिशी परांगनावित्त,
वित्तम होउनि निरयप्रद मार्गीं काय ठेविलें चित्त ! ८
स्वकुलाला अंजन जो लावी, तो पुत्र न प्रसूविष्ठा.
शिष्टाचरणीं यास्तव नित्य असावी यशःप्रदा निष्ठा. ९
करिशी अन्याय बळें, हितोपदेष्टा तुला गमे द्वेष्टा,
स्वेष्टांशि मंतुवांचुनि धिक्कारिशि, हे बरी नव्हे चेष्टा. १०
जनकमहाराजसुता रविकुलतिलकाजसूनुची सून,
तूं न कळत नेली तरि दे, हो सद्वृत्त आजपासून. ११

अपराध हा महाजननिंद्य तशी हे जनाधमा ! केली,
अद्यापि मीं पुलस्त्यद्विजाकडे पाहुनि क्षमा केली. १२
रघुकुलज श्रीमंत प्राज्ञ प्रबल क्षमादयानिलय,
शरणागतवत्सल हे ख्यात जनीं, शत्रुचा करूनि लय. १३
रविवंशज राजांची बहुसरला अलताहि चापलता.
ते वक्रा झाल्यावर चालेना जिष्णुचीहि चापलता. १४
नाहीं तुजसीं मजसीं वैर, तथापि प्रियावियोग मला
दिधला, यावरुनि तुझा स्वभाव विपरीत सर्वथा गमला. १५
वैदेहीला तूं जरि आणुनि देशील आझुनी मजला,
मीही लंकाजीवन अभय समर्पीन तत्क्षणीं तुजला. १६
नाहीं तरि सायक हे, हे भुज, हा खड्ग, हें धनूरत्न;
मी सज्ज जयधनातें, तूं निधनातें स्वयें करीं यत्न.' १७
यापरि तुज राजेंद्रें कथिलें, आतां करूं नको उशिर,
सीतोपायन घेऊनि, ठेवीं, ये तत्पदांबुजीं स्वाशिर. १८
तूं करुनि समर न मर; अमरसम रघूत्तमांघ्रिनवपद्मीं
रम, रस घे; अमराचि हो; भ्रमरहित स्वस्थ नांद निजसद्मीं. १९
दे उत्तर, निजलासा, बहिरामा मूकसा नको राहूं.
याहुनि हित काय वदों ? न वदसि कां आझुनीहि चोरा!हूं. २०
अनल अनिल यम यक्षप वरुण विधु अभ्र सर्प गंधर्व,
सर्व पराजित केले, परि रामाशीं करूं नको गर्व. २१
राम प्रणतजनांचा त्राता, रिपुलोककाळ यापाशीं
चेष्टा करितां दुष्टा ! भ्रष्टा ! पडशील मृत्युच्या पाशीं. २२
राम धनंजय तूंही कापुर तृण तूल काष्ठ घृत तैल.
शैलहि पिचविल हें तुज नुमजे, तूं मातला जसा बैल. २३
यतिवेषें चोरानें भुलवुनी रामचंद्रदलकुटिला
कुटिलानें रत्नातें नेलें, तो शत्रु पाहिजे कुटिला. २४

गिरिदलन मस्तकानें, स्वशिरोभंगार्थ दुर्मतें करिशी,
करिशील तूं मदांधा ! नरकपुरी इच्छितोशि लौकरिशी." २५
मोरोपंत—मंत्ररामायण.

---

१४. हिमालयपर्वतावरील सृष्टिशोभा.

श्लोक.

जेथें प्रकल्पितजटेंतुनि शंकराच्या,
हीं येतसे प्रथम दृष्टिपथा जनाच्या,
तेथें घडीभर बसून समग्र सृष्टि—
सौंदर्य भोंवतिल, देऊन सूक्ष्मदृष्टि— १
जाता बघूं, मग किती तरि जागजागीं,
चोंहीकडील सुमनोहर भूविभागी,
शोभा दिसे ! विविध रम्य किती पदार्थ,
देऊनि दर्शन तिला करिती कृतार्थ. २
जैसें वसंतसमयीं मधुमक्षिकेला,
चोंहींकडून फुलल्या सुमवाटिकेला,
दैवें प्रवेश मिळता तिजला अपार,
होतो प्रमोद, मनिं उत्सुकताहि फार. ३
तैसेंचि मन्मन यया बघता नगातें,
आनंदसिंधुलहरीत बुडून जातें !
जो या स्थळीं रुचिर वस्तुसमूह थाटे,
तो पाहण्यास मज कौतुक फार वाटे. ४
त्यानंतरें मग जशी मधुमक्षिका ते,
सानंद पंख अपुले उडवीत जाते,
एका फुलांतिल पिऊन रसा दुजातें,
तेथीलही रस पिऊन पुढें तिजातें— ५

त्या रीतिनेंच मम दृष्टिहि या स्थळींची,
शोभा विचित्र रमणीय पहावयाची
इच्छा धरून हृदयांत, यथाक्रमानें,
सारे पदार्थ निरखी परमादरानें. ६
जातां दृष्टि प्रथमचि पहा ! या गिरीच्या तळातें,
जें रानाचें वलय दिसतें रुंद याच्या समोंतें;
त्या ' तार्योनी ' म्हणुनि वसतें देशभाषेंत नांव,
लोकीं याच्या परि न दुसरा सांपडे घोर ठाव. ७
होती या उद्गम जवळच्या उंचभागीं जयांचे
त्या साऱ्याही सलिल जमतें या स्थळीं निर्झरांचें;
त्या योगानें बहु दलदली थोर या घोर रानीं
होती, तापे रविहि वरती लंबरूपीं करांनीं. ८
त्यानें येथें विपिन इतकें किर्र माजून जातें
कीं त्यामध्यें स्थळ न गवसे पायही ठेवण्यातें;
कोठें माजे यवस, झुडपें कंटकांचींहि कोठें.
कोठें जाती सरळ गगनीं वृक्षही मोठमोठे. ९
कोठें होती अविरल वनें वेतसांचीं अफाट,
कोठें साधारण गवतही वाढतें उंच दाट;
जागोजागीं पडुनि तरूंचीं जीर्ण पर्णे कुजून,
जातां वाफा विषमय निघू लागती त्यांमधून. १०
त्यांनीं वातावरण भरतें भोंवतालील साचें
त्यायोगें या स्थळिं न घडतें राहणें मानवाचें;
ऐसें आहे तरिहि, विविध श्वापदें क्रूर चंड
या रानीं निर्भय चहुंकडे हिंडती हीं उदंड. ११
कोठें मत्त द्विरद फिरती थोर यूथें करून
कोठें व्याघ्रप्रवर करिती वास खिंडीमधून,

कोठें कुंजाश्रय करुनियां वन्य गायी रहाती
    कोठें वस्ती वरिति तरुंच्या कोटरीं ऋक्षजाती. १२
यातें स्वग्रामधुनिहि नसे मानवी शक्ति ठावी,
    तेव्हां तीपासुनि मरणभी केविं यातें असावी ?
हें सोडून प्रथिततविषोद्भरगंधी अनूप
    जातां कांहीं चढुन वरती, या नगाचें स्वरूप— १३
पूर्वीपेक्षां अधिक दिसतें सौम्य. पाहून ज्यातें
    होतें दृष्टीप्रति सुख महानंदही मानसातें !
जातां मार्गी बघत ठवणांतून दोहीकडे तें
    येथें दृष्टी पडति हिरवीं गार विस्तीर्ण क्षेतें. १४
कोठें त्यांच्यामधुनि दिसती ओघ हे निर्झरांचे,
    वाहे शुद्ध स्फटिकसदृश स्वच्छ वारी जयांचें;
कोठें कोठें मधुन दिसती रम्य गांवें तयांच्या
    भोंतीं ताट्या अविरल पहा लागल्या या फुलांच्या. १५
चांफा, जाई गुल्तुर गुलाबादिकांतें विकास
    होतां त्यांचा मधुर पसरे गंध दाही दिशांस.
कोठें सौगंधिक शतदलीं पद्मखंडें विकास
    कासारांच्या धरिति सलिलीं, त्यामध्यें राजहंस— १६
आनंदानें प्रिय सहचरीयुक्त राहून शांत
    संसाराची सकलहि सुखें पूर्ण हे भोगितात.
जे उत्पत्ती धरिति समशीतोष्ण वा उष्णदेशी
    ते एकत्र द्रुम सकळही वाढती या प्रदेशीं. १७
कोठें माळावरि उगवती देवदारू विशाळ,
    कोठें ओकद्रुम विलसती, उंच कोठें तमाळ.
पांरब्याही सुटुनि धरणीमाजि कोठें वडांच्या
    जीं कां त्यांपासुनि उगवती अन्य झाडें तयांच्या—१८

गुंफा होती निबिड, तरुणादित्यतापार्त ज्यांतें
. कस्तूरीचे मृग निपतती प्रत्यहीं आश्रयातें.
ज्यांतें आलिंगिति मधुलता मुग्धशाखाकरांनीं,
ऐसे आम्रद्रुमहि दिसती नम्र भारी फलांनीं. १९
कोठें नानाविध परभृतश्येनकीरादि साचे
पक्षी वृक्षावरुनि वसती जे सुखानें, तयांचे
एके जागीं ध्वनि मिसळतां सर्व होतो विशिष्ट
जो कां नूत्नध्वनि मधुर तो हें करी चित्त हृष्ट. २०
जो या स्थानीं सतत घुमतो कंदरांतून वारा
त्या मानून स्तनित, अपुला चित्रवर्णी पिसारा
सारा प्रेमें पसरुनि, गलत्प्रेमनेत्रांबुपूर
वृक्षस्कंधीं रुचिर करिती तांडवातें मयूर. २१
जी या स्थानीं निबिड जमते शीतकाळीं हिमानी
ती ग्रीष्मींच्या द्रुत वितळतां भास्कराच्या करांनीं,
मोठीं मोठीं हरित कुरणें वाढती या विभागीं,
त्यांच्यामध्यें चरति पशुंचे संघही जागजागीं. २२
कांहीं जागीं हरिण चरती हे निजेच्छानुसारें,
कोठें वन्यच्छगल इकडे, ग्राम्य कोठें खिलारें;
कोठें दृष्टी पडति बकरीं, आत्मजातुल्य ज्यांशीं
शालीसाठीं जतन करिती लोक काश्मीरवासी. २३
जातां हाहि चढून भाग वरती, तेथें दिसूं लागती
साऱ्या वस्तु उदास, रुक्ष अवघें ओसाड दृष्टीप्रती
भासे हें स्थळ पाहतां, मधुरसा चाखून त्याच्यावरी
खातां तिंतिडिकां घडे तशि अतां मच्चित्तवृत्ती वरी! २४
जातां या स्थाळिं खालती, वरि पुढें मागें चहूंहीकडे,
सारें बर्फ दिसे, तयाविण दुजे कांहीं न दृष्टी पडे;

वर्षांतून सदैव शीत अपुला आवास येथें करी;
तेणें वृद्धि न उद्भिदां घडतसे या शून्य भागावरी. २५

भूर्जांचे तरु जे क्वचित् खुरटले थंडीमुळें राहती,
त्यांवांचून न कोणतेही दुसरे येथें तरू वाढती;
कस्तूरीमृग, वा मदोद्धत करी, वा हिंसक श्वापदें.
किंवा पक्षिसमूहही न करित। येथें निवासास्पदें. २६

जातां प्राणनिवासचिह्नहि बघूं कोठें नसे तत्त्वतां
सारा भाग दिसे भयाण, अवघी भासे उदासीनता !
कोठें उंच कड्यांवरून पडतां वेगें नद्या खाळती
त्यांचीं पातविशीर्ण तूर्ण शतधा धाराजळें वाहती ! २७

तीं वेगें खडकांमधून पुढती वाहूं जशीं लागती
त्यांच्या भीमरवें प्रपूरित दऱ्या साऱ्याहि नादावती.
या येथून विलोकितां दिसति जीं जातां नभोऽभ्यंतरीं,
स्वर्गारोहणहेतुनिर्मितमहासोपानमार्गापरी— २८

एकामागुनि एक उंच शिखरें या अद्रिचीं, त्या शिरीं
शोभे क्षीरविपांडु निर्मळ हिम प्रावारवस्त्रांपरी.
ग्रीष्मीचा प्रखर प्रतापहि जरी भास्वान् सहस्रां करीं
प्रत्यब्दी हिम येथलें वितळण्यासाठीं प्रयत्नां करी— २९

सारे व्यर्थ तरीहि; बर्फ न कधीं तेथील जातें लया,
ज्यातें थोर निजाश्रया वितरिती, कांहीं नसे भी तया.
जीं येथून समीप फार, दिसती तीं स्वच्छ नेत्रांप्रती.
त्यांमागील लगेच अंधक जरा काहीं दिसूं लागती; ३०

त्यांहींहून विशेष अंधक दुजीं त्यांमागचीं, यापरी
ओळीनें शिखरें जशीं चढत हीं जाती नभोऽभ्यंतरीं;

तैसा आदिम वर्ण पालटुनियां नीलत्व त्यां येतसे,
त्यायोगें गगनास आणिक तयां वर्णकता होतसे. ३१

पां. त्र्यं. चिंतामणिपेटकर–गंगावर्णना.

---

१५. कीचकवध.

मत्स्यदेशाचा विराट या नांवाचा एक राजा होता. अज्ञातवासांत वेष व नांवें बदलून द्रौपदीसह पांडव याच्याच आश्रयाला येऊन राहिले होते. विराटराजाची सुदेष्णा नांवाची राणी होती. तिला कीचक म्हणून एक फार मदांध, दुर्वृत्त पण पराक्रमी असा भाऊ होता. विराट राजानें याला आपल्या सेनेचें आधिपत्य दिलें होतें. या कीचकानें सैरंध्री नांवानें विराटाच्या घरीं असलेल्या द्रौपदीची विटंबना केली. ती सहन न होऊन भीमानें त्याचा वध केला. या प्रसंगीं भीमाचे व कीचकाचें जें भयंकर युद्ध झालें त्याचें वर्णन खालीं दिलेल्या ओव्यांत आहे

(ओव्या)

हात धरूनि हासडिला, तंव कीचक झोंबिये मिसळला,
दोघां संग्राम माजला, अत्यद्भुत ते काळीं. १
अंतरें पाहे पांचाळी, तंव दोघे मिसळले केशकवळी,
मुष्टी मारिता वक्षःस्थळीं, धरातळीं थरकंपु. २
घाय घालिती परस्परें, दणाणती दिगंतरें,
महाप्रासादांचीं शिखरें, खचोनी पडती दडदडां. ३
लोक म्हणती महामारी, कोठोनि पातली इये नगरीं,
कोण्ही न निघती बाहेरी, भयें अंतरीं दडाले. ४
उडोनि हृदयीं मारिली लाथ, वक्षःस्थळीं मुष्टिघात,
पृष्ठीं ताडितां निघत, दणदणाट माजला. ५
कोपर, हुमणिया, चपेट, ताडितां अस्थि होती कूट;
कीचक म्हणे भरीन घोंट, मित्रावर्णासारखा. ६

भीम म्हणे नृसिंहें, असुर विदारिला नखें,
तैसें अंग एकूनएकें, छिन्नभिन्न करूनि टाकीन. ७
शत्रु नवनागसहस्त्रबळी, भीमें कवळितां कंठनाळीं,
बळें ताडुनी बाहुबळीं, हस्त उखळोनि टाकिला. ८
भिडती नक्र आणि गजेंद्र, शरभपक्षी आणि मृगेंद्र,
वृत्रासुर आणि देवेंद्र, मूळवैरी झुंजती. ९
महामाया महिषासुर, शंकर आणि अंधकासुर,
हनूमंत आणि आखयाकुमार, अशोकवनीं ज्यापरी. १०
पूर्वीं सुग्रीव आणि वाळी, झुंजिन्नले किष्किंधातळीं,
तैसा कीचक आणि भीम बळी, युद्धकंदना मिसळले. ११
भीम म्हणे 'आंगवणें, दात्रूनि शेखीं जासी प्राणें,
जशीं व्याघ्राप्रती हरणें, शिंगें पुढां झाडिती. १२
मागें सरोनि धांवती पुढें, हृदयीं थडका मारिती गाढे,
एकमेकां झडेपाडे, महापर्वत पैं जैसे. १३
यानंतर भीम जगजेठी, वर्मस्थळीं सहस्त्र मुष्टी
बळें ताडितां भूतटीं, मूर्च्छा दाटोनि पडियेला. १४
पुढती उचलोनियां शिरीं, भोवंडोनि टाकिला पृथ्वीवरी,
सव्य पाय देवोनि उरीं, हस्त दोन्ही उपटिले. १५
अंगुष्ठ रोवोनि नाभिस्थानीं, छेदोनि सांडिले चरण दोन्ही,
शिर पिळोनिया धरणी, भिन्न करूनि टाकिलें. १६
जैसा किरात शस्त्रघातें, चारी पाद ग्रीवा हातें,
छेदोनियां कूर्मातें, भिन्न करी भक्षावया. १७
तैसें निपटूनि अस्थिजाळ, शीर केलें गोळांगुळ,
सोडले रक्ताचे खळाळ, नदीलोटासारिखे. १८

सुरीं गर्जोनि जयजयकारीं, पुष्पें टाकिलीं भीमावरी,
म्हणती मारूनि कौरववैरी, जगीं होय यशस्वी. १९

मुक्तेश्वर–विराटपर्व.

---

१६. द्वारकावर्णन.

(श्लोक.)

अनर्घ्या रत्नांचे कळस नभचुंबीत असती,
रवीचन्द्रज्वालानलतडितवेष्टीत वसती,
सुवर्णाच्या भिंती सरितपति दुर्गा गवसणी,
फणाकारा हारी झळकति गृहा रक्तकिरणीं. १
माणिक्यें मणि पुष्पराग मरकें वैडूर्य चिन्तामणी.
गोमेदोत्तम इन्द्रनील जडिलें पेरोज पाटांगणीं;
प्राचीप्रस्तर पद्मराग सरळे वज्रप्रभा सांवळी,
कुंजस्तंभ सुमेद मंडप निके रत्नाचिया पोंवळी. २
सुंदरें मंदिरें दिव्य दामोदरें, वास तेथें किजे नित्य दामोदरें.
लोक संपन्न ते पुत्रदाराधनें, दाससायुज्यता श्रीपदाराधनें. ३
द्वारकेसि उपमा कवणाची ? दिव्य साम्य पुरि वैश्रवणाची;
भुक्तिमुक्तिफळ दे अकलंका, या गुणें अतुलसाम्यक लंका. ४
गोमतीनदितटीं सुरवाडें, पुष्पितें उपवनें फुलझाडें;
डोलती सफल तीं पवमानें, विप्र पाठ करिती पवमानें. ५
द्वारीं मंगलमूर्ति भैरव महासिद्धिप्रदाता सदा,
मुद्रादिक्पति मातृका नवनिधी हंसासना शारदा;
तेजःपुंज सुदर्शनावरि पुरी निर्माण केली महा,
भोंवे चक्र पत्रांत एकविसदा ‘ शार्दूलविक्रीड ’ हा. ६
कृष्णें त्रिंशत योजनें स्थल निकें रत्नाकरा याचिलें,
शेषापासुनि कूर्मचक्र अवघें शोधूनियां पाहिलें.

दीपस्थानक ते बरी रचि पुरी जो विश्वकर्मा स्वयें
संख्या सप्तति योजनें नगरिचा आवर्त तो निश्चयें. ७
योजनें स्थल चतुर्दश जेथें, बिंदुमध्य हरिमंदिर तेथें.
अष्टपत्रचतुरस्त्रविहारी गोपुरें चहुं दिशाप्रति चारी. ८
वैकुंठ सालंकृत नित्य जेथें, अज्ञां मुमुक्षां गति एक तेथें.
भक्तां अभक्तां गति भिन्न नाहीं, 'उपेंद्रवज्रा' पठ वृत्त पाहीं. ९
मुमुक्ष तडितापडी जटिल कंदमूलाशनी,
तसे मुनि शिवालयीं बसति आसनें मांडुनी,
उपासक उपासना धरुनि राहिले साधनीं
अखंड मठमंडपीं वसति मंत्रआराधनीं. १०
द्वारका सकलतापहारका, देखिली परमसौख्यकारका;
सप्तमोक्षपुरि त्यांत उन्नता, छंद हा कवि म्हणे 'रथोद्धता.' ११
कृष्णकीर्तनकथा परोपरी, नृत्यगीत करिती घरोघरीं,
कल्पवृक्ष लवती फुलीं फळीं, मोक्षदायक पुरी महीतळीं. १२
जरा ना मरी, शोक ना दुःख कांहीं, सदाचार सत्यव्रती लोक पाहीं,
कथा नृत्यगीतादि होतीः पुराणें, जगामाजि वर्ते खरें नामनाणें ! १३
गृहें गोपुरें चित्रिल्या पट्टशाळा, विराजीत मुक्तामणी रंगमाळा,
प्रदीपावळी सोहळ्याची दिवाळी, असें सौख्य नेणें कदा नाकपाळी १४
वेदान्ती अग्निहोत्री भट गणक महावैद्य गोपाळ मंत्री,
संन्यासी पाणिपात्री जपति हरि मुनी, द्वारका मोक्षदात्री;
सद्विद्याभ्यास रात्रिंदिवस गुरुमुखें साधिती सांख्यशास्त्री
निर्वैरें पुण्यधात्री वसति जन सुखें अर्जिती कृष्णमैत्री. १५
चतुष्पथ पदोपदीं, मणिमनोहरा वेदिका,
समार्जित सुकुंकुमें सरणि वीथिरथ्यादिका,
पवित्र तुलसीवनें सजल कुंभ कुंभावरी,
महोत्सव पुरौकसां, नगरि रम्य पृथ्वीवरी. १६

——— विठ्ठल—रुक्मिणीस्वयंवर.

१७. अंतरिक्षप्रवास.

रावणाचा वध करून रामचंद्र सीतेसह पुष्पक नांवाच्या विमानांत बसून आकाशमार्गानें लंकेहून अयोध्येला गेला. त्या प्रसंगीं रामानें मार्गांतील कित्येक स्थलें सीतेला दाखवून त्यांचें वर्णन केलें, हा कथाभाग खालीं दिलेल्या पद्यांत आला आहे.

(श्लोक).

सांगातें जनकात्मजेस अपुल्या घेवोनियां सत्वरीं,
जाई व्योमपथें विमानिं बसुनी श्रीरामनामा हरी.
तैं रत्नाकर पारशून्य सहसा पाहोनियां खालता
एकांतीं दयितेस तो गुणनिधी झाला असें बोलता— १
“.हा पाहे मम सेतुनें जलनिधी झाला द्विधा मैथिली,
लाटा या मलयावरी उसळती, तैशाच फेनावली,
तारांचे गण जेथ शोभति शरत्काली बहू निर्मल
त्या छायापथ जेविं भेदि गगना, तैसा दिसे सोज्वल. २
याचें घेउनि अंबु वृष्टि करिती अंशू रवीचे जनीं,
होती चंद्रमुखी, अमोलिक असे पोटांत याच्या मणी;
अंभोभक्षक वाडवाग्निहि जलीं यानेंच गे पोशिला,
लोकानंदन चंद्रमाहि सखये ! यापासुनी जन्मला. ३
मातंगाकृति नक्र या जलनिधीमध्यें उड्या मारिती,
तेणें फेनगिरी फुटोनि तुकडे होवोनि नानारिती
तेही उंच उडोनि कर्णयुगुलां नक्रांचिया लागती
पाहातां नयनीं जनां क्षणभरी हे चामरें भासती ! ४
येती सर्प वरी बिळामधुनि हे वेलानिला प्यावया,
या लाटाच असा जनां भ्रह मुळीं होतो बघूनी ययां,
सूर्याचे किरणव्रजें चमकती जेव्हां फणांचे मणी,
तेव्हां निश्चय होय कीं, पसरले आहेत तेथें फणी. ५

आकाशांतिल मेघ सिंधुसलिला प्यायास ओणावला
    पाण्याच्या भ्रमणामुळें गरगरां तेथें फिरों लागला,
त्याला पाहुनियां मनात वनिते ! येतें असें संप्रती,
    कीं हा मंदर शैल या घुसळितो सिंधूप्रती मागुती. ६
शुक्ती भंगुनि सैकतीं विखुरल्या मुक्तावळी शोभती,
    जेथें नारळि पोफळीहि लवल्या भारें फळांच्या अती.
ऐशा सिंधुतटीं विमानगतिनें अत्यल्पकालें पहा,
    आलों आपण, इंदुसुंदरमुखी ! आश्चर्य वाटे महा. ७
इंद्रैरावतमस्तकोद्भवमदें आमोद ज्याला असे
    गंगातोयसमागमें अतिशयें शीतत्व जेथें वसे,
तो हा व्योमसमीर आननिं तुझ्या मध्यान्हिं उष्णोत्थिता
    घर्माच्या कणिकांस शुष्क करितो हे जानकी ! तत्त्वतां. ८
    सीते ! गवाक्षवदनांतुनि बाह्य देशीं,
        तूं कौतुकें जलदसन्निध हस्त नेशी,
    विद्युल्लता तव कराजवळीं प्रकाशे,
        ती वर्तुलाकृति बघूनि मनासि भासे. ९
की तोयद प्रकट हा अपुल्या करानें,
    घाली दुजें वलय हस्तिं तुझ्या त्वरेनें.
विघ्नें सर्व निरस्त देखुनि जनस्थानीं पुन्हां हे मुनी,
    पूर्वीं जीं त्यजिलीं निजाश्रमपदें आतां तिथें येउनी. १०
ज्याची शक्ति जशी तशींच उटजें बांधोनियां ते स्वयें
    आनंदें करिती निवास, दयिते ! टाकोनि सारीं भयें.
त्वच्छोधाकरितां वनांत फिरतां शोकाचिया निर्भरीं,
    कांते ! नूपुर एक म्यां निरखिला दैवें धरित्रीवरी; ११
तो त्वत्पादवियोगदुःखित जणूं बोलेच ना दुर्बळ,
    ऐसें वृत्त घडे, जिथें जनकजे ! तें हेंचि आहे स्थळ !

ज्या मार्गें तुजला निशाचरपती नेई अगे सुंदरी !
त्या मार्गा वचनेंकरूनि वदण्या शक्ती नसे ज्या बरी, १२
वाताकंपित पल्लवांगुलिवशें त्या ह्या लतांनीं मला
सीते घोरवनीं दयार्द्रहृदयें पंथा तुझा दाविला.
लागेना तव शोध यास्तव बहू मी व्यग्र, हें अंतरीं
जाणोनी हरिणी तृणां त्यजुनि ह्या तोंडा करोनी वरी;१३
दृष्टी फेकुनि दक्षिणेस अपुली त्यांनीं मला सूचना
केली कीं, बघ या दिशेसचि असे, बापा, तुझी अंगना !
आतां हें अग्रभागीं, हिमकरवदने ! माल्यवान् पर्वताचें,
आकाशस्पर्धि ऐसें शिखर बघ दिसूं लागलें थोर साचें; १४
जेथें एकेचि काळीं विमल नव जला सोडिलें शीघ्र मेघें,
तैसें बाष्पोदकातें व्यथित बहुत म्यां होउनी त्वद्वियोगें.
जो सीते गंध चाले भिजुनि पथजलें मृत्तिका पल्वलांची,
वाणी सुस्निग्ध मेघागममुदित अशा तैं मयूरव्रजांची; १५
नीपांच्या रम्यपुष्पांतिल मृदुल असे तंतु बाहेर येती,
या गोष्टी याच शृंगीं मज तव विरहें दुःसहा फार होती.
रक्तें कंदलिचीं फुलें उमललीं जीं काननीं चांगलीं,
पर्जन्यें भिजुनी बहु क्षिति तिची ती वाफ ज्यां लागली,१६
तीं पाहूनि विवाहकालिक तुझीं धूमारुणें लोचनें
चित्तीं आठवुनी मला श्रम इथें झाले मृगांकानने !
ज्यांच्या भोंवति फार दाट विलसे हें वेतसीचें कुळ,
तैसे सारसपक्षि देख दिसती दूरूनि किंचित् चल; १७
त्या पंपासलिलासि पाहुनि, सखे ! ये खालती धावुनी,
श्रांता होउनि दृष्टि ही मम पिते की काय वाटे मनीं.
विमानाला घंटा असति लघु या हेमघटिता,
तयांपासोनी हा मधु रव निघे यान करितां; १८

त्याला ऐकोनी वरि उडति हीं सारसकुळें,
जणूं सामोरें तीं तुज जिवलगे ! येति सकळें.
जेथें आम्रतरू तुवां घटजळें मोठ्या श्रमें पोशिले
तोंडें ऊर्ध्व करोनि धावति जवें जेथें मृगांचीं कुळें; १९
ती ही पंचवटी अजी बहुदिनीं संप्राप्त झाली असे,
जीतें पाहुनियां मदीय हृदया आनंद गे ! होतसे.
गोदातीरवनीं करूनि मृगया आल्यावरी सुंदरी !
वेताच्या सदनीं इथें शिर तुझ्या ठेवोनि अंकावरी २०
विश्रांत्यर्थ निजें, तईं झुळझुळां वाहोनि वायू भला,
होई सौख्य अपार जें समयिं त्या, तें आठवे गे मला.
ज्यानें तो नहुषाख्य भूप पृथिवीमाजी बहू उद्धत,
भ्रभंगें सहसा महेंद्रपदवीपासोनि केला च्युत, २१
येतां जो उदयास पंकिल जळें होती अती निर्मळ,
पाहें आश्रम त्या अगास्तिमुनिंचा हा भूवरी सोज्वळ.
त्याच्या अग्निगृहांतुनी इथवरी हा धूम कीं चालिला.
त्या योगें दयिते, विमानपथ हा चोहींकडे व्यापिला; २२
त्याला येइ मनोज्ञ गंध हविचा, त्या हुंगतां म्यां स्वतां
जावोनी रज चित्त होउनि लवू भासे बहू शुद्धता.
ही शातकर्णिमुनिची जलकेलिभू कीं;
पंचाप्सर प्रथित नाम हिचें विलोकीं; २३
मेघांमधोनि दिसतें विधुबिंब जैसें,
झाडींत अंधुक दिसे स्थळ दूर तैसें.
सौधा बांधुनियां जळांत वसतो हा एथ रात्रंदिनीं,
उल्लासें परिसे मृदंगमुख जीं वाद्यें तयांचे ध्वनी; २४
त्याचा हा प्रतिशब्द होउनि नभामाजी, तया पुष्पकीं,
झाला फारचि संप्रती गलबला देख प्रिये जानकी !

चोहींकडे ज्वलन पेटवुनी दुपारीं,
माथ्यावरी तपतसे जंव सूर्य भारी; २५
बैसोनियां मुनि सुतीक्ष्ण म्हणोनि हा कीं;
पंचाग्निसाधन करी अबले विलोकीं.
नांवेंचि हा विदित लोकिं सुतीक्ष्ण पाहें,
हें जानकी ! प्रकृतिनें तरि साम्य आहे; २६
नांवावरोनि न कधीं करिजे परीक्षा
लक्षांत ठेवें सखये ! मम ही सुशिक्षा.
हा मौनी म्हणुनी मम प्रगतिला अत्यादरें घ्यावया
किंचित् मस्तक डोलवोनि करुनी प्रत्युक्तिची सत्क्रिया; २७
गेलें जैं निघुनी विमान मधुनी व्योमांत एकीकडे
तेव्हां लावि मुनी पुनश्च अपुल्या दृष्टीस सूर्याकडे.
आहे हा शरभंगनाम मुनिचा संशुद्ध गे आश्रम,
जेथें दीन जनांस सौख्य मिळतें अद्यापि सर्वोत्तम; २८
ज्यानें अध्वरिं फार होम करुनी अग्नीस संतर्पिलें;
अंतीं आत्मतनूसही शुचिमनें अग्नीमधें होमिलें.
पांथाच्या बहुला श्रमांस हरिती देवोनियां सावली,
क्षुद्बाधा हरितात तेविं विपुलीं जें आपुल्या सत्फलीं; २९
वृक्षांच्या असल्या गणां अतिथिचा सोपूनि पूजाविधि,
सत्पुत्रास पिता तसा, त्यजि निजा देहा तपाचा निधि.
वाहे निर्मळ आणि सुस्थिर बहू पाणी जयेचें असे
एथोनि बहु दूर यास्तव लवू तो ओघ जीचा दिसे, ३०
आहे ही तटिनी समीप गिरिच्या मंदाकिनीनामिका,
मोत्यांचा जणुं हार हा पृथिविच्या कंठांत शोभे निका
एथें हा गिरिच्या शिरीं जिवलगे ! देखें तमालद्रुम,
याचा पल्लव घेतला खुडुनि मीं, ज्या गंध ये उत्तम; ३१

हे वैदेहि ! तई मनोहर असा कानावरी खोंविला.
ईषत्पांडुयवांकुरापरि तुझ्या वक्त्रीं बहू शोभला.
शिक्षेवांचुनि शांत जीव असती तेथें स्वतां सत्तम,
पुष्पांवांचुनि पादपांस नियमें येती फलें उत्तम, ३२
ऐशा चित्तचमत्कृतीस करितो जेथील, सीते ! क्रम
तो हा साधन सत्तपास, वनिते ! उद्दाम अत्र्याश्रम.
गंगास्नान तशीं पवित्र कुसुमें हीं योग्य पूजाकर्मीं,
हें जाणोनि महासती सुरनदी आणी स्वकीयाश्रमीं. ३३
प्रातःकालिं उठोनियां सुविधिनें स्नानासि संसाधिती.
सप्तर्षी स्वकरीं सुवर्णकमलें तोडोनि आराधिती.
ध्यातात। हृदयीं परेशविभुला वीरासनीं बैसुनी,
जैसे शोभति योगि अत्रिमुनिच्या शाखीही तैसे वनीं, ३४
जे विद्यासनिं बैसुनी विलसती आरूढ योग्यांपरी,
एकांतीं तनुकंपशून्य अगदीं आहेत हे सुंदरी !
मुक्तायष्टिच इंद्रनीलमणिंनीं शोभे जशी वेढिली,
किंवा शुभ्र सरोजपंक्ति खचिली इंदीवरांनी भली; ३५
श्वेता हंसतती जशी मिसळतां कादंबकांच्या गणीं,
हे कृष्णागुरुमिश्रपत्ररचना भूमी दिसे चांदनी.
छायेमाजि दडोनि राहि तम जें तेणें जशी चंद्रिका.
रात्रीं वेगळि वेगळी दिसतसे ती पाहतां जेविं कां; ३६
किंवा शारद मेघराजि गगनीं तीच्या स्वरंधांतुनी
आकाश स्फुट कृष्णवर्ण दिसतें, जैसे सखे ! लोचनीं.
किंवा शुभ्रविभूतिनें शिवतनू जी कां दिसे पांढरी,
ती ही कृष्णभुजंगभूषणगणीं होते जशी साजिरी; ३७
तैसा जन्हुसुताप्रवाह दिसतो गे पांढरा शुभ्र हा,
त्याला हा यमुनौघ कृष्ण मिळुनी वाहे कसा तो पहा !

पाहें ही नगरी गुहाख्य अमुचा जो मित्र त्याची, प्रिये !
येथें मस्तकभूषणां त्यजुनियां बांधी जटा मी स्वयें; ३८
तेव्हां तो सुमती सुमन्त्र रडुनी ऐसें मुखें बोलला,
कीं 'गे केकयकन्यके ! अजि तुझा इष्टार्थ आला फला'
स्रष्टयाचें सर मानसाख्य सखये विख्यात पृथ्वीवरी,
जेथें यक्षवधूगण प्रतिदिनीं पानीयकेली करी; ३९
त्यापासोनि निघे पवित्र सरयू नामें नदी ही तशी
अव्यक्तांतुनि बुद्धि जेविं निघते, हे सांगताती ऋषी.
हीच्या उत्तरकोशलेश पुलिनोत्संगीं सुखें खेळले,
तैसें पुष्कळ आणि निर्मळ पय प्राशोनियां पोसले; ४०
या हेतूस्तव वाटतें मज मनीं कीं ही नदी निश्चयें
त्यांची एकचि सर्वही मिळुनियां माता असे हे प्रिये !
मातेच्या परि ही वियुक्तचि असे मान्यें नृपानें धुनी
मी आलों वनवास भोगुनि असें ती मानसीं जाणुनी ४१
वातें शीत तरंगरूप कर जे त्यांनींच आलिंगिते
जाणों ही मजला, सुधांशुवदने ! ऐसें मला भासते.
संध्या रक्त जशी तशीं अवनिचीं मोठीं उडालीं रजें
त्यांतें पाहुनि वाटतें मम मनीं कीं संभ्रमें वायुजें ४२
नंदिग्रामिं महोत्सवें कळविला वृत्तांत माझा बरा
ऐकोनी भरत त्वरें मजकडे येण्या निघाला खरा.
मागें ठेवुनि सर्व सैन्य अपुल्या अग्रीं गुरूला करी,
तैसा वृद्ध अमात्यवर्ग अवघा घे जो सवें सुंदरी ! ४३
'पूजापात्रहि यत्करांत विलसे जो वल्कलें नेसला,
तो पाहें भरत प्रिये ! मजकडे पायींच येतो भला." ४४

गणेशशास्त्री लेले—रघुवंशभाषांतर.

———

१८. रुक्मिणी आपल्या लग्नाची गोष्ट सांगते.

(गीतिच्छंद)

कौरवयादवभार्या एका जागां मिळोनियां बसती;
हरियश गातां पळविति कोकिलशुकसारिकांस लांब सती. १
श्रीमद्रुक्मिण्यादि प्रभुपत्नींतें अजातरिपुभार्या,
प्रश्न करी प्रेमें ज मित्र ननांदा प्रियासखी आर्या. २
हे वैदार्भि ! स्वमुखें स्वविवाहोत्सवकथा मला सांगें,
कैसें वरिलें तुजला, श्रीकृष्णें दीनवत्सलें आगें ? ३
प्रथम म्हणे वैदर्भी, ' बाई, होतें लहान मी कन्या,
धन्या कृष्णकथा मज तेव्हांच रुचे; न आवडे अन्या. ४
भगवद्भक्त ब्राह्मण जे येती मत्पित्याचिया गेहा,
जें हारि हरियशोऽमृत पाजिति तें मात्र चालवी देहा. ५
हरिगुणगायक सज्जन ते धनलोभी नव्हेत, परि हार,
मुद्रा, कंकण द्यावें; न करिति मातापिताहि परिहार. ६
ज्या दिवशीं हरिचरितश्रवण नसे त्यांत मज दहा दुखणीं,
दुखणी काय नवखणी माडी नलगे, धरा नरेंदु खणी. ७
श्रीकृष्णाला द्यावी श्रीरामा जानकी तशी दुहिता.
ऐशी गुरुबुद्धींनीं केली बाई ! विचारणा सुहिता. ८
कृष्णीं माझें अर्पण चित्ता आलेंचि साधुभावांच्या,
कृष्णगुणीं श्रुत्यर्पण ये जेविं मनास सत्स्वभावांच्या. ९
रुक्मी माझा दादा जो आम्हां साजणांमधें मोठा,
खोटा नव्हेचि, परि हरिचरितरसीं तो भिजे न मणिगोटा. १०
त्या स्वगुरुविचारातें निंदुनियां मोहरोगवैद्यातें,
मजला देऊं केलें दादानें हट धरूनि चैद्यातें. ११
केला लग्नाचाही निश्चय, चैद्यासि धाडिलें मूळ;
गूळ क्ष्वेडचि वाटे मज, तातविचार होय पांगूळ. १२

न चले कांहीं तेथें जननीचें बंधुचें स्वताताचें !
होय लवांत दहादां फळ इष्ट अनिष्ट आत्मघाताचें. १३
एक ब्राह्मण केवळ साधु दयामूर्ति तत्पदीं नमनें,
केलीं पाय धरुनि म्यां, एकांतीं विनविला सुदीनमनें. १४
कां तो द्रवता माझा असता जरि भाव पाहिला खोटा,
जेणें अभयवर दिला त्या गुरुहस्तांत म्यांहि लाखोटा. १५
स्वकरें वसंततिलकावृत्तें पत्रांत सात मोजूनी,
लिहिलीं होतीं तींही लिहितां लिहितां क्षणांत योजोनी. १६
काय लिहावें म्यां सखि ! ज्याचे संपूर्ण वेद निःश्वास,
विश्वास ज्ञानप्रद परि माझा हरिपदींच विश्वास. १७
गेला धांवत घेउनि मत्पत्र द्वारकेस सद्विप्र.
त्या प्रणतवत्सलाला आणाया आण घालुनि क्षिप्र. १८
तों आला शाल्व मगधपतिसख तो चैद्य, मांडलें लग्न;
झालें पुर तद्बळजळनिधींत आधींत मन्मनहि मग्न. १९
तांतडि बहु दादांची; कैंचा अवकाश ! लागली हळद,
खळदर्पघ्न दिसेना जो नतजातकदयासुधाजळद. २०
गरळविलेपन वाटे लाविति अंगास जी हरिद्रा तें,
सखि ! मुकुपणकृत शुष्कोपचरण निवविल कसें दरिद्रातें ?
शतदा ध्वजाचि झाल्यें प्रासादशिरीं पुरेक्षणछद्में,
द्वारवतीपथ पाहति नयनें हरिदिङ्मुखा जशीं पद्में. २२
आली रात्रि सुगात्रि द्रौपदि ! अवकाश तीच लग्नासी,
झाली यष्टी कष्टी जें मन त्या आधिभारभग्नासी. २३
चिंताज्वरांत रात्रौ माझा नाहींच लागला डोळा,
जायासाठीं कंठीं शतवार प्राण जाइले गोळा. २४
लावियला म्यां दुःखीं बाई ! त्या ईश्वरासही बोल,
यत्पदपद्मरजाचें चिंतामणिकोटिही नव्हे मोल. २५

तों ‘ प्रियकंठीं आपण पडोन हेही सुखांत पाडावी, ’
या भावेंचि स्फुरले; करि माझी भुजलता कृपा डावी. २६
नेत्रभुजोरुस्फुरणें चिंतेची सोडिली मनें बाज,
माज प्राणांनींही, गेल्या धैर्येंहि यावया लाज. २७
तोंचि समूळाधिज्वरहरमात्रा आणुनी उषःकाळीं,
आला द्विज धन्वंतरि सदय पिताही तसा नसे बाळीं. २८
आधीं विप्रमुखश्री कळवी येतांचि माधवागमन,
मग मुनि सांगत, मज तो ऊठ म्हणे, गुरुपदास लाग, मन. २९
विप्रें कथिलें मज कीं. ‘ वत्से ! लिहिलेस उत्तम श्लोक,
ज्यांच्या अर्थश्रवणें आला धांवोनि उत्तमश्लोक. ’ ३०
कृष्णागमनानंदें हृदयांतुनि ज्यां बळेंचि घालविलें,
चैद्यादिमनें द्याया स्थळ त्या चिंतादिकांसि पालविलें. ३१
अंबेच्या नमनाला न्यावी जीचा विवाह नवरी ती,
धरि हरि शंका दादा, देवीयात्रा कलीं, न नव रीती. ३२
मग बाई ! दादाचे मागधशाल्वादिकांहि मेल्यांचे
सैनिक मज रक्षाया आले धाकें विरोनि गेल्यांचे. ३३
स्वसखी धात्री जननी विप्रस्त्री मंडळी न; ती पेटी !
तींत मणी मीं, नेलें शुभविधिनें श्रीशिवेचिये भेटी. ३४
पूजुनि पाय निवविली; कन्यांतें प्रसवितात ज्या माता,
त्या लटक्या तूंचि खरी. तुज कृष्णाचि योग्य होय जामाता ३५
पत्रीं लिहिलें होतें, ‘ देवीयात्रेंत मज पदें दावा,
दावा बहुतांसीं हा भाव कळों दुर्जनासि नेदावा. ’ ३६
तों आला हरि, सुंदरि ! जोडा नाहींच त्या महा-भागा
आपलिया द्याया, ते कोले वारिति कसे महाभागा ? ३७
हरि रवि. मी नलिनी, स्त्री कैरविणी, वीर वायसाराती,
आनंदाची वेळा सांगों तुज साध्वि ! काय सारा ती ! ३८

माझा मूर्त मनोरथ तो रथ आला प्रियास घेऊन,
दर्शन नयनें घेती, जैसें शिशिरीं दरिद्र धे ऊन. ३९
तों आलि म्हणे मज सखि ! सुमनोमाळा वरा वहा यास,
हा या समर्थी विधि, मग नित्य असेचि प्रिया पहायास !
माळा ऊचलितां प्रिय आपणहि रथावरूनियां लवला,
लव लागेना तों घे अंकीं, करुणासमुद्र कालवला. ४१
हंसें मुक्ता नेली, मग केला कलकलाट काकांनीं,
हाकांनीं नभ भरलें, जाय सुरांच्याहि नाद हा कानीं. ४२
श्वगणांतूनि जसा हरि निजभागा हरि, तसाचि अतिधीर,
अबळ खळांतूनि प्रभु मजला घेऊनि जाय यदुवीर." ४३

मोरोपंत—बृहद्दशम.

---

१९. वर्षाकाल.

(ओव्या)

यावरी पातला वर्षाकाळ, पंचमऋतु झाला प्रबळ,
सुटला पश्चिमेचा अनिळ, मेघमाला मोकली. १
पृथ्वीमंडळींचा जळराशी, पारधी पातला आकाशीं,
पिटीत मृगांचे पाठीशीं, सैरा गगनीं धावत. २
इंद्रचाप धरूनि मुष्टी, रोहिणीमृगांचिया पाठीं,
मेघ धाराजीवनवृष्टी, करीत वेगें पातला. ३
सूर्यकिरणमृगसमुदाय, निस्तेज होउनी पावले भय;
लपावया शोधीत ठाय, अभ्रें आड करूनियां. ४
कीं पृथ्वीखंड त्या शाळुंका, अनेक पर्वत शिवपिंडिका.
इंद्रें मांडिलें अभिषेका, गगनपात्रीं बहुधारा. ५
मयूर चातक कपोतक, दर्दुर करिती महाघोख,
'मेघ जगाचा पाळक,' सर्वलोकीं जाणविती. ६

विद्युल्लतांचे कडकडाट, घनगर्जना गडगडाट,
गंगादि सरितांचे संघाट, महापूर माजले. ७
अठरा भार वनस्पती, अंकुरवसनें वेढिली जगती,
फळ शाका धान्य संपत्ती, पृथ्वी पिके जगातें. ८
विष्णु जगाचा प्रतिपाळिता, तोचि मेघ होय तत्त्वतां,
प्रमाण करुनी चंद्रसविता, आप वोपी अयनांशें. ९

मुक्तेश्वर—वनपर्व.

---

२०. श्रीरामराज्याभिषेक.

रावणाचा वध केल्यानंतर श्रीराम, जानकी व लक्ष्मण यांसह, पुष्पकविमानांत बसून, अयोध्यानगरीला आला, त्या वेळचें अयोध्याप्रवेशाचें व रामराज्याभिषेकाचें हें वर्णन आहे.

(श्लोक)

जवळि अनुज सीता राम बैसे विमानीं,
कपिपतिसह ज्यातें बंधुतें जेविं मानी,
दशमुखअनुजा दे उत्तमश्लोक लंका
पवनजसह यानीं ये तया निष्कलंका. १
प्रभु करि चिरजीवी शत्रुच्या सोदराशी,
रविशशि गगनीं तों राज्य दे मोदराशी.
रघुपति परते, हो ! तैं सुरां सौख्य वाटे.
स्तविति कुसुमवर्षे त्या विमानांत वाटे. २
गोमूत्र पक्क जव भक्षुनि वाट पाहे,
येणें तदर्थ भरतावरि हो कृपा हे;
कीं स्थंडिलावरि निजे, क्षण कल्प कंठी,
जो प्राण ठेवुनि असे बसला स्वकंठीं. ३
श्रवणिं भरत ऐके ‘ राम आला अयोध्ये,’
अभिमुख विभुतें ये, येति आमात्य योद्धे.

पुरजनगुरु संगें, पादुका मस्तकांतीं,
करिति रविशशींच्या ज्या अहो ! ध्वस्त काती. ४
वसे नंदिग्रामीं परि हृदय रामीं, भरत तो,
विना त्याचे पाय त्रिभुवनिं न जो लाभिं रततो,
वसे वेदाध्यायीं. धरि इतर ठायीं न मन तो,
करी वाद्यांगीतांसहित पदपद्मा नमन तो. ५
कनकमय पताका वृंद चित्रध्वजांचे.
रथ चपळ तुरंगीं स्वर्णसन्नाह ज्यांचे,
कवचसहित योद्धे, मुख्य मुख्य प्रजांचे,
प्रभु अभिमुख येती, दास पादांबुजांचे. ६
चिन्हें महाविभवराजविलासमुद्रा, आणी पुढें भरत त्या करुणासमुद्रा
प्रेमें पदांवरि पडे विसरूनि देहा, आलिंगनें प्रभु, भुजा पसरोनि दे हा. ७
प्रथम शिरिंहुनी त्या पादुका पादपद्मा–
जवळि भरत ठेवी, ज्या पदीं नित्य पद्मा;
मग चरणिं पडे त्या क्षेम दे सुस्वभावा,
प्रभु नयनजळीं सप्रेम न्हाणी स्वभावा. ८
ब्राह्मणास करि वंदन पादीं, ‘ हें मला प्रिय ’ असें उपपादी
लक्ष्मणक्षितिसुतेसह पायीं, लोक वंदिति जयास उपायीं. ९
कोसलाधिपति कोसललोकीं, देखिला बहु दिसां अवलोकीं
नृत्य वस्त्र उडवूनि करीती, पुष्पवृष्टि वरि कौतुकरीती. १०
धरी भरत पादुका, व्यजनचामरें वीजती,
बिभीषणकपींद्र, जे निजसुखें तयाच्या जिती
मरुत्सुत धरी सुधाकरसितातपत्रा कृती,
प्रवेश करि राघव स्वनगरीं पवित्राकृती. ११
धरुनि सधनु भाते दास्य शत्रुघ्न मानी,

घरि करिं जळझारी रामकांता विमानीं,
धरियलिं असिचर्में अंगदें ऋक्षपाळें
विभव नगरलोकां दाविलें हें कृपाळें. १२
रघुपति अति शोभे पुष्पकीं व्योमवाटे
द्विजगुरुसह नेत्राउत्पलां सोम वाटे,
नटति युवति गाती कीर्ति बंदी विमानीं,
प्रियतम जन आत्मा आपुला जेविं मानी. १३
रचित कुसुमरत्नें श्रीअयोध्यापुरीतें,
जन अमृतरसाच्या वाहती त्या पुरीं ते;
नृपगृहिं गुरुपत्न्या, माउल्या, त्यांस भावें
नमन करि, तयीं त्या तोषल्या बंधुभावें. १४
वंदिलें अवघियां वडिलां हो ! धाकुट्यां स्वपदवंदनलाहो.
रामलक्ष्मणधरातनयांहीं, घेतलें पुजुनि पूजन यांहीं. १५
असे नंदिग्रामीं. जननिहि विनाराम नयनीं
न पाहे शत्रुघ्नासह भरत जी भूमिशयनीं
म्हणोनी चौघांही भिजविति तिघी एकसमयीं
तनुप्राणन्यायें नयनजळिं मायारसमयीं. १६
मग उकलि जटांतें राम कोदंडपाणी
कुळगुरु जयिं न्हाणी, घे चतुःसिंधुपाणी,
त्रिदशगुरु सुरेंद्रा, ये रिती रामचंद्रा
द्विज वडिलहि देती मान वंशाब्धिचंद्रा. १७
सुस्नात होउनि असा करुणांबुराशी अंगीकरी मग विभूषणअंबरांशी
प्रार्थूनि दे भरत वंदुनि आसनातें, घे तो पदप्रदसुरां कमळासनातें. १८
जनां स्ववर्णाश्रमधर्मवाटे लावी, जयां बापाचि राम वाटे,
प्रजा गमे संतति त्या पित्याला. स्पर्शो न दे दुःख कदापि त्याला. १९.
त्रेतायुगीं कृतयुगापरि काळ जाला,

देखूनि राज्य करितां रघुवंशजाला.
धर्मज्ञ राम सुख दे सकळां प्रजांला,
प्रेमें प्रजा भजति त्या भरताग्रजाला. २०
वनें, नद्या, पर्वत, सर्व खंडें, द्वीपांसमुद्रांसहितें सखंडें,
हीं कामधेनू सकळां प्रजांला, देखूनि होती भरताग्रजाला. २१
बहु भिति यमलोक श्रीवरा रामराया
जन मरण न पावे, जो न बैसे मराया;
वळखति न जराधिव्याधिशोकादिकां या,
श्रमभयअसुखातें नेणती लोककाया. २२
रघुपती निज एकवधूव्रता, शिकवि हो ! जनचित्तमधुव्रता,
स्फुट करी गृहकर्म समस्त कीं, धरुत लोक कथारस मस्तकीं. २३
करि जनककुमारी नित्य निर्व्याज सेवा,
तुम्हिहि जन मनीं हो ! तो महाराज सेवा;
सगुण सहज सीता भाव जाणे पतीचे
मन हरिति पतींचें प्रेमसंलाप तीचे.

वामनपंडित—भागवतरामायण.

---

२१. हंस नलाकडून दमयंतीकडे जातो.

नलराजानें सोडून दिलेला हंस नलगुणवर्णन करण्याकरितां दमयंतीला कुंडिननगरीं जाऊन भेटला, तें येथें वर्णिलें आहे.

श्लोक.

खग मग नगरींचे गोपुरीं झेंप घाली,
मृदु पवनगवाक्षीं बैसतां झोंप आली;
तदुपरि जवशाली वेंघला चंद्रशाला,
निरखि विततशाला राजधानी विशाला. १
तेणें तसें नगर तें धरिता निडारीं,

तेथें विलासवन एक दिसे पुढारीं;
जेथें सुशीतळ महीतळ सांद्र साई.
जाई जुई फुलमयी बहु आंबराई. २
तो मंडळाकृति फिरे उतरावयाला,
भैमीमुखेंदुपरिवेष म्हणों तयाला;
तेथें महीवरि असा खग बैसताहे,
कीं सुंदरी निजकुतूहल जेविं पाहे. ३
जो बैसतां चपळपक्षपुटीं धरेला,
हाणीतसे, फडफडां ध्वनि हो उदेला;
पाहे तया खगवरासि वरांगना हे,
मानी मनीं नवलही, मग बोलताहे. ४
‘ असा पक्षी लक्षी बहुविहगलक्षीं न मिळता
सुवर्णी जो वर्णी, वद कवण वर्णी कवयिता ?
अगाई ! हा बाई त्वरित वरि जाईल पळुनी !
धरूं जातें हातें हळुहळु तयातें न कळुनी ’ ५
ऐसें वदे मग तयास धरावया हे
तैं होय हंसगमना पहिलीच आहे.
बाजेच ना वलय नूपुरनाद नोहे,
तो तद्गतीस निरखूनि कसा न मोहे ! ६
हे मंदमंद पद सुंदर कुंददंती, चाले जसा मदधुरंधर इंद्रदंती,
हंसा धरूं जवळि जाय कृशोदरी ते, निष्कंपकंकणकरासि पुढें करीते. ७
गवसलाच असा खग भासला, तंव तदीय सखीजन हांसला,
मग सवेंच बुझावुनि हांकिला, उडविलाचि पिटाळुनि लाविला. ८
कांहीं उडोन गगनीं मग नीट येतो,
नाहींच दूर न समीप बसे तसा तो;

पाहे सुधाकरमुखी कलहंसराया,
लाहे मनोरथ तयास पुन्हां धराया. ९
'हंस धरीन म्हणोनि मनोरथ हा मज, होय विनोद तुम्हांला !
हा कलहंस पिटाळवितांहि, पुन्हां उडवाल तया विहगाला !
जा परत्याच ! तुम्ही नलगेचि,' असें वदुनी नृपराजसुता ते
राहविला सखिचा जन, आपण मात्र तयास धरूं मग जाते. १०
रागेजली अरुणकांति विराजवीते, ही एकली सुतनु चंद्रकला तशी ते
गेली हळूच कलहंस समीप केला, कांहीं पुढें फडकला अवलोकिजेला
आणीकही पद न वाजत मंद चाले, जो चालतां पदर सांवरिला न हाले
हेही करी निजकरीं खग सांपडेसा, तोही हळूहळुच होय पलीकडेसा १२
मदगजगमनेनें मागुती चाल केली,
विनततनुलता हे तत्समीपास गेली;
पुनरपि फडके तो फारसा दूर नाहीं,
जवळि जवळि ऐसा भासला हंस कांहीं. १३
हंसें तदा चतुरसंमत युक्ति केली,
ते चाळवीत सुतनू बहु दूर नेली;
छाया तिथेसि दुसरी तिसरी वनाळी,
जे सांवळी युवतितुल्य दिसे निराळी. १४

रघुनाथपंडित-नलोपाख्यान.

---

२२. प्रपंचांतील वागणूक.

ओंव्या.

आळस उदास नागवणा, आळस प्रयत्न बुडवणा,
आळसें करंटपणाच्या खुणा, प्रकट होती. १
म्हणोनि आळस नसावा, तरीच पाविजे वैभवा,
अत्रीं परत्रीं जीवा, समाधान. २

प्रातःकाळीं उठावें, कांहीं पाठांतर करावें,
यथानुशक्ति आठवावें, सर्वोतमासी. ३
कांही फलाहार घ्यावा, मग संसारधंदा करावा,
सुशब्दें राजी राखावा, सकळ लोक. ४
ज्याचा जो व्यापार, तेथें असावें खबरदार,
दुश्चितपणें तरी पोर, ओढा लावी. ५
याकारणें सावधान, एकाग्र असावें मन,
तरि मग जेवितां भोजन, गोड वाटे. ६
ऐका सदैवपणाचें लक्षण, रिकामा जाऊं नेदी क्षण,
प्रपंचव्यवसायाचें ज्ञान, बरें पाहे. ७
समाधानें समाधान वाढे, मैत्रीनें मैत्री जडे,
सोडितां क्षणमात्रें मोडे, बरेंपण. ८
तनें मनें झिजावें, तेणें भलें म्हणवोनि घ्यावें,
उगेंचि कल्पितां शिणावें, वाउगें जनीं. ९
म्हणोनि दुसऱ्यास सुखी करावें, तेणें आपण सुखी व्हावें,
दुसऱ्यास कष्टवितां कष्टावें, लागेल स्वयें. १०
बहुताचे मुखीं उरावें, बहुताचे अंतरीं भरावें,
उत्तमगुणीं विवरावें, प्राणिमात्रासी. ११
शहाणे करावे जन, पतित करावे पावन,
सृष्टीमध्यें भगवद्भजन, वाढवावें. १२
ओळखीनें ओळखी साधावी, बुद्धीनें बुद्धी बोधावी,
नित्य न्यायें वाट रोधावी, पाखंडियाची. १३
उदंडांचें उदंड ऐकावें. परी तें प्रत्ययें पहावें,
खरें खोटें निवडावें, अंतर्यामीं. १४
धक्के चपेटे सोसावे, नीच शब्द सोशीत जावे,

पस्तावोनि परावे, आपुले होती. १५
प्रसंग जाणोनि बोलावें, जाणपण कांहींच न ध्यावें,
लीनता धरूनि जावें, जेथें तेथें. १६
आधीं कष्टाचें दुःख सोशिती, ते सुखाचें फळ भोगिती,
आधीं आळसें सुखावती, त्यांस पुढें दुःख. १७
उपाधीस कंटाळला, तो भाग्यापासोनि चेवला,
समर्थीं धीर सांडिला, तोहि खोटा.

रामदास–दासबोध.

---

२३. वैराग्यपर अभंग.

संतांचिये गांवीं प्रेमाचा सुकाळ, नाहीं तळमळ दुःख लेश. १
तेथें मी राहीन होऊनी याचक, घालितील भीक तेचि मज. २
संतांचिये गांवीं वरो भांडवल, अवघा विठ्ठल धन वित्त. ३
संतांचें भोजन अमृताचें पान, करिती कीर्तन सर्वकाळ. ४
संतांचा उदीम उपदेशाची पेठ, प्रेमसुखपाठ घेती देती. ५
तुका म्हणे तेथें आणिक नाहीं परी, म्हणोनि भिकारी झालों त्यांचा. ६

कन्या सासुऱ्याशीं जाये, मागें परतोनी पाहे. १
तैसें झालें माझ्या जिवा, केव्हां भेट देसी देवा ! २
चुकलीया माये, बाळ हुरुहुरु पाहे. ३
जीवनावेगळी मासोळी, तैसा तुका तळमळी. ४

आशा हे समूळ खणोनि काढावी, तेव्हांचि गोसावी व्हावें तेणें. १
नाहीं तरी सुखें असावें संसारीं, फजीती दुसरी करूं नये. २
आशा मारूनीयां जयवंत व्हावें, तेव्हांचि निघावें सर्वांतोनी. ३
तुका म्हणे जरी योगाची तातडी, आशेची बिबुडी करीं आधीं. ४

कई वाहावें जीवन, कई पलंगीं शयन; १
जैसी जैसी वेळ पडे, तैसें तैसें होणें घडे. २

कई भोज्य नानापरी, कई कोरड्या भाकरी. ३
कई बैसावें वाहनी, कई पायीं अनवाणी. ४
कई उत्तम प्रावर्णे, कई वसनें तींही जीर्णे. ५
कई सकळ संपत्ती, कई भोगणें विपत्ती. ६
कई सज्जनासीं संग, कई दुर्जनासीं योग. ७
तुका म्हणे जाण, सुख दुःख तें समान. ८
जरा कर्णमूळीं सांगों आली गोष्टी, मृत्यूचिये भेटी जवळी आली. १
आतां माझ्या मना होईं सावधान, हे पुण्याची जाण कार्यसिद्धी. २
शेवटील घडी बुडतां नलगे वेळ, साधावा तो काळ जवळी आला. ३
तुका म्हणे चिंतीं कुळींची देवता, वारावा भोंवता शब्द मिथ्या. ४
जिव्हा जाणे फिकें मधुर कीं क्षार, येर मास पर हाता न कळे. १
देखावें नेत्रीं बोलावें मुखें, चित्ता सुखदुःखें कळों येती. २
परिमळासि घ्राण ऐकती श्रवण, एकाचें कारण एका नव्हे. ३
एक देहीं भिन्न ठेवियेल्या कळा, नाचवी पुतळा सूत्रधारी. ४
तुका म्हणे ऐसी जयाची ते सत्ता, कां तया अनंता विसरलेती. ५

तुकाराम- गांथा.

---

२४. उज्जयिनी.

श्लोक.

पुरी पूर्वी गर्वें निरुपम निजैश्वर्य मिरवी
जिला वर्णूं जातां थकति सुकृती संस्कृत कवी;
तिच्या स्थानीं आतां पसरत असे निर्जन वन,
बघोनी हें झालें मम समयिं या दुःखित मन. १
कोठें ते कांचनाचे कळस चमकती उंच देवालयांचे ?
हर्म्यें प्रासाद कोठें असति ? विलसलें थोर ऐश्वर्य ज्यांचें.
कोठें त्या नाट्यशाला दिसति न नयना चंद्रशाला विशाला !
रत्नांनीं पूर्ण गेले विपणि-तळ- जणों अब्धिचे ते लयाला ! २

प्रातःकाळीं नगरवनिता कुंकुमाच्या सडयांनीं,
रागोळ्यांनीं अधिकच जयां देति शोभा झटोनी;
नाना यानीं बसुन गमना पौर जेथें करीत,
नाना वेषीं फुलतिच, कुठें जाति ते राजपंथ ? ३
जेथें नाचति मोर, मंजुळ रवें गातात जेथें पिक,
वापींच्या तटिं खेळती सुखभरें चक्रांगहंसादिक,
पुष्पांनीं लवल्या लता तरुवरां जेथें मिठी घालिती,
उद्यानें दिसती न तीं वसति जीं क्षिप्रानदीच्या तटीं. ४
विद्याधर्मसुकर्मतत्पर असे होते इथें ब्राह्मण,
तैसे क्षत्रिय शूर मानधन ते ज्यां जीव वाटे तृण,
अर्थोत्पादक वैश्य, शूद्र खपले सेवावया भूमिला,
कोठें उज्जायिनीमधील जन ते गेले कळेना मला ! ५
जीस विक्रम पराक्रमी गुणी, तोषवी झटुन नित्य रक्षुनी,
राजभक्तिवश धन्य लोक ते, होति या नगरिं पूर्वि नांदते. ६
लोकीं पावासि तूंचि विक्रमनृपा धन्यत्व या जन्मुनी,
काव्याभिज्ञजनांत तूंच पहिला, दात्यांमध्यें अग्रणी.
वाणीकंठमणी कवीश्वर गुणी शाकुंतलाचा पिता !
होता आश्रय पूर्ण पावत तुझा ! विद्वत्सभासंमता ! ७
शृंगारवीरकरुणारसपूर्णकाव्यें, जीं कालिदास तुज ऐकवि नित्य नव्यें,
गंभीर सुस्वर रसाळ अशी सुवाणी, त्याची नृपा ! परिसली
असशील कानीं. ८
सांगाया निज वल्लभेस वदला तो यक्ष जें जें घना,
सीतेचा पतिला निरोप, रतिचा तो शोक भेदी मना;
ज्यातें ही कविच्या मुखेंच कविता ऐकावया सांपडे,
त्याचें भाग्य विशेष, दुर्लभ जगीं तो लाभ त्यातें घडे ! ९

ज्यांनीं गर्वभरें शिरें उच्चलिलीं आकाश भेदावया,
जाती पर्वत उंच थोरहि असे ज्याच्या प्रभावें लया;
किंवा घोर अपार सागरजळें ज्यानें बळें शोषिलीं,
तो हा धन्य अचिंत्य कालमहिमा स्वच्छंदचारी बळी. १०
महाकाल रक्षावया सिद्ध नित्य, अवंतीस हे बोलती लोक सत्य,
कसा काळ नाशावया तीस पाहे? अहो थोर आश्चर्य हें वाटताहे ११
कविवर चिर गाती कीर्ति ज्याची अमूप,
त्यजुनि भुवन गेला विक्रमादित्य भूप!
कवण रसिक भोक्ता आपणां होय आता,
म्हणुनि सुकविताही पातली स्वर्गपंथा! १२
श्रीविक्रमानुज नृपाल उदार शुद्ध, राज्यें प्रजा सुखवि भर्तृहरि प्रसिद्ध
जो आपल्या प्रियपुरास विनाशकाल, येणार जाणुनि असें वदला असेल:
"ती रम्या नगरी महा नृपति तो सामंतचक्रावृत,
त्याची राजसभा विशाल, जवळी चंद्रानना त्या स्थित;
शौर्यें गर्वित राजपुत्रगण तो, ते भाट, तीं भाषणें,
ज्या काळें सगळें लया दवडिलें माझीं तया वंदनें." १४
गेली उज्जयिनी! तिच्या धरितसे न वास जें लोकिं या,
आहे सांप्रत उज्जनी नगर तें राज्यांत शिंद्यांचिया,
आहे नांव परंतु वैभव दिसे कोठें न हो त्यापरी,
नामैक्यें समता चुन्यास अमृता येईल कैसी तरी? १५
वा. शा. खरे-काव्यरत्नावलि.

---

२५. सत्यभामेचा रुसवा.

नारदमुनींनें एकदां कृष्णाला पारिजातपुष्प दिलें. तें त्यानें रुक्मिणीला दिलें, ही गोष्ट सत्यभामेला कळतांच ती रुसून बसली. तेव्हां कृष्णानें तिची समजूत केली. ही विनोदपर कथा या उताऱ्यांत आहे.

श्लोक.

कृष्णासि कृष्णपदभक्तिविशारदानें
जें स्वर्गपुष्प दिधलें मुनिनारदानें,
तें रुक्मिणीप्रति दिलें त्रिजगन्निवासें,
जें द्वारका करि भरोनि सुगंधि वासें. १
अशी गोष्ट दासीजनीं बायकांनीं, विचारूनियां सांगतां जाय कानीं;
तईं सत्यभामा महाक्रोध दावी, बुझावी हरी तेचि लीला वदावी. २
गडबडां धरणीवरि लोळते, वदवतां न कवीसहि लोळ ते;
रडत मूर्च्छित होय घडी घडी, पवननिश्चळ नेत्र न ऊघडी. ३
रडत रडत मूर्च्छेमाजि वृत्ती बुडाल्या,
परम विकल, मी तूं या स्मृतीही उडाल्या;
उचलुनि सखियांहीं मंचकीं दिव्यसेजे
निजविलि मृततुल्या सत्यभामा दिसे जे. ४
ये अशांत सदनांत हरी तो, जो अनादि भवशोक हरीतो;
किंकरी नमुनियां चरणातें, सांगती सकळ आचरणातें. ५
म्हणे शोक कां प्राप्त झाला महा हा, अशी कष्टली कां शुभांगी अहाहा!
न बोलेचि कां आमुशीं आज राणी जिच्या बोलण्याचीच
आम्हां शिराणी. ६
जयीं श्रीवत्सांकप्रभु करि निजांकस्थित शिरा,
शिरा, नाडी, प्राण प्रकटवि न लावूनि उशिरा;
शिराणी शब्दाची पुरवि, तरि डोळे न उघडी;
घडी जों मानाची बिघडलि असे तोंवरि घडी. ७
वदे भामा कोपें अतिविकल चावूनि अधरा
" धरापृष्ठीं नाहीं ठक तुज असा अंबुजधरा!
धरावें या अंकीं शिर अजि तिचें पक्षिगमना!

मना आलें देणें कुसुम जिस तें, कंसदमना!" ८
जों नेत्र मोडुनि वदे, ढकलूनि मांडी,
भ्रूमंडळीं भ्रमण, अंगुलिभंग मांडी,
तों कृष्णजी करुनि हास्य म्हणे, अहाहा!
वेडे, अनर्थ इतुक्यास्तव कां महा हा. ९
अर्पितां मुनिवरें सुमनातें, वाटलें प्रथम हेंचि मनातें,
कीं असा तरु पुरींत असावा, त्यांतही स्वसदनींच वसावा. १०
फूल देउनि तिला उतराई, होइं मी, समज हे चतुराई;
देतसें तरुचि तो तुजला गे! खेद हा न करणें तुज लागे. ११
तुतें वृक्ष देणेंचि, यालागिं आधीं
फुलें नाशिला जो तिला होय आधी;
न जाणोनि केले तुवां कष्ट भारी,"
समाधान ऐसें करी कैटभारी. १२

वामनपंडित—भामाविलास.

३६. गृहिणीविरह.

एका रसिक पंडितानें आपल्या पत्नीचा वियोग झाला असतां विलाप केला. तो खालीं दिला आहे.

श्लोक.

अहा! कैसा झाला अवचित विधी निष्ठुर असा
प्रिया एकाएकीं अमरसदना गेलि सरसा.
मना! आतां कोणा कथिशिल जिवींच्या हितगुजा?
सुखाच्या शब्दांनीं कवण निववी तापहि तुझा? १
घरातें मी येतां दचकुनि उठोनी हंसुनियां,
विशालां नेत्रांहीं अमृतरसवृष्टी करुनियां,
न कां चित्ता! आजी मधुरवचनीं हर्ष करिशी?
असे झाली माझ्या अगळिक करें कोणति अशी? २

बुजालें दुःखानें स्मरण विषयांचें अवघिया;
अनभ्यासें गेली मज सकळ विद्या त्यजुनियां;
जिचे डोळे काळे बघुनि मृगबाळेंहि झुरती,
वसे चित्तीं देवीपरि सतत ती मात्र सुदती ! ३
पडायाच्या भीतीस्तव मम करातें धरुनिया,
विवाहीं पाषाणीं चढलिस, सखे ! तूं जपुनियां,
कशी ती तूं आजी चढशि मज सोडोनि गगनीं,
करी ऐशी शंका हृदय शतधा येउनि मनीं. ४
तुझें जाणें प्राणेश्वरि परिसुनी स्वर्गभुवनीं,
अलापातें शंका त्यजुनि करिती कोकिल वनीं,
निमाली चिंताही सकल कमलांची अजि अहा !
कशी आता चंद्रा अतुल सुषमा लाधलि, पहा ! ५
सखे, विद्युल्लेखास्फुरणचपलां देउनि मला,
सुरेंद्राच्या कांहीं दिवस उपभोगांस अतुलां,
अहा ! मंत्रभ्रष्टक्षितिपतिस लक्ष्मी त्यजि जशी
लया पुण्यें जातां त्यजुनि तशि गेलीस मजशी ! ६
असोनी ज्या भूमीवर चढविलें त्वां सुरपदीं
'प्रिया, नाथा,' ऐशा अतिमधुर संबोधनपदीं,
तया मातें कैशी धरणितलधूळींत, सखये !
दिवस्था होऊनी ढकलिशि ! दया कां तुज न ये? ७
गुणांनीं जी पूर्णा अणुसम नसे दोषहि जिला,
अलंकारीं साजे, रस वसतसे जींत पहिला,
मृदू जीचे वर्ण श्रवणसुख देती परिसतां,
वसे ती पद्माक्षी मम हृदयिं जेवीं सुकविता. ८
सुधातुल्यें हास्यें करुनि अभिषेकास मजला,

कटाक्षांनीं वर्षे जणुं मजवरी नीलकमलां !
मृगाक्षी मांगल्यप्रदविधिविधात्री सुवदना
न सोडी चित्तातें, क्षणभरिहि ती कुंदरदना !

कृ. शा. चिपळूणकर–पद्यरत्नावली.

---

२८. अंतीं एकटाच.

अभंग.

रावणासारिखी कोणाची संपत्ति ? तोहि गेला अंतीं एकलाचि. १
एकलाचि गेला वाली तो वानर, कपि थोर थोर तेही गेले. २
गेले चक्रवर्ती थोर वैभवाचे, फार आयुष्याचे ऋषीश्वर, ३
ऋषीश्वर गेले मार्कंडासारिखे, इतरांचे लेखे कोण करी. ४
कोण करी सर्व शाश्वत आपुलें, सर्व राज्य गेलें कौरवांचें. ५
कौरव निमाले, पांडव गळाले, यादवही गेले एकसरें. ६
एकसरें गेले राजे थोर थोर, आणीक, श्रीधर भाग्यवंत. ७
भाग्यवंत गेले एकामागें एक, हरिश्चंद्रादिक पुण्यशील. ८
पुण्यशील गेले कीर्ति ठेवोनियां, पापी गेले वायां अधोगती. ९
अधोगती गेले देवा न भजतां, संसारीं म्हणतां माझें माझें. १०
माझें माझें करी साचाचीये परी, अंतीं दुराचारी एकलाचि. ११

रामदास स्फुट–अभंग.

---

२८. रजनी आणि उषःकाल.

ओंव्या.

भीमसेन पाहे दृष्टी, तंव अंधकारें कोंदली सृष्टी,
गुल्मलता वृक्षदाटी, तृणें मार्ग लक्षेना. १
निशाचरी श्वापद पक्षी, थोर गर्जना करिती कक्षीं,
वोळकंबली महावृक्षीं, अस्वलें आणि वाघुळें. २
वनदेवता यक्षिणीपाळे, धुमस घालिती गदारोळें.

दीपिका लावोनि भंबाळे, गुप्त होती एकसरां. ३
प्रेतगण स्मशानवासी, रूपें धरूनि भ्रासुरवेषी,
छळिती अशुचि मानवासी, झोंबती मांस भक्षावया. ४
दिवाभीतांचे घुंघाट, पिंगळियांचे किलकिलाट,
भालु भुंकती सैराट, टिटिवे थोर टिवटिवती. ५
चक्रवाकांचे आर्तस्वरीं, कुमुदीं भ्रमरांचे झंकारीं.
मस्तकमणितेजविखरीं, जीव आहारा शोधिती. ६
चारिया निघोनी निधानें, धगधगीत प्रकाशमानें,
ईश्वरकृपेस्तव पूर्वपुण्यें, 'येवों' म्हणती सभाग्या. ७
असो हे निशा दाटली काळी, जेंवी काळपुरुषाची कांबळी,
ब्रह्मांडदेवतेवरी सगळी पांघुरविली आसत्वें. ८
ऐसें देखोनी तये काळीं, भीमसेन बळिया बळी,
धैर्यें कास घालुनी कवळी, पांचांतेंही एकला. ९
खांदीं वाहूनियां जननी कडिये माद्रीकुमर दोनी,
धर्मार्जुनां बाहुस्थानीं पाणितळें कवळिलें. १०
पाठी देउनी ध्रुवमंडळा, अगास्तिचक्रा लक्षूनि डोळां,
वामीं कृत्तिकांचा मेळा, याम्यदिशे चालिला. ११
पवनवेगें पवनात्मजू, दक्षिण दिशे निघाला उजू,
जैसा मातला महागजू , कर्दळीवना विभांडी. १२
झडपाआड मोडीत झाडें, तळवा चूर्ण करीत धोंडे,
श्वापदसर्पांचीं जुंबाडें, पायातळीं रगडीत. १३
भीमसेनाचा अंगवायो, सुटतां सिंहशार्दूळां प्रलयो.
म्हणती 'वना करावया क्षयो काय अद्भुत पातलें.' १४
शेष वेंचतां अठरा घटिका, पूर्वदिशेनें क्षाळिलें मुखा,
कुंकुम रेखिलें त्या तिळका, 'अरुणोदय' बोलिजे. १५

भार्गवाचार्य उद्या येत, तंव अपार क्रमूनियां पंथ,
पुढें जान्हवीजळाचा वात, शीतळ मंद पातला. १६
हस्त आवरितां कुमुदीं, अवमान मानिला षट्पदीं,
त्यांतें आदरें कोकनदीं, पाचारिलें जवळिके. १७
कुक्कुटरव करितां 'का का,' भयें पळ सुटला उलूकां;
भेटावया चक्रवाकां, चक्रवाकी चालिल्या. १८
गगनसमुद्रीं मुक्ताफळें, अरुणचंचूनें कनकमराळें
वेंचूनि घेतां कळाकुशळें, नाहींच केलीं नक्षत्रें. १९
कीं व्योमनर्मदेमाजी थोर, कार्तवीर्यसहस्रकर,
ताराबाणलिंगांचा भार, निवटोनी करी परौता. २०
कापडी चालिले तीर्थपंथें. 'सोऽहमस्मि' चिंतिती ज्ञाते,
भक्त स्मरती हरिहरांतें, प्रेमभावें आवडी. २१
शक्ति चिंतिती शक्तिप्रतिमा, सौर म्हणती सूर्याचि आत्मा
गाणपत्य गणेशमहिमा, वाखाणिती ब्रह्मत्वें. २२
प्रातर्होम द्यावया जाणा, अग्निहोत्री उठले स्नाना,
एकएक सिद्ध झाले अनुष्ठाना, जपी तपी सुनेमें.

मुक्तेश्वर—महाभारत.

---

२९. सुभद्राहरण.

एकदां अर्जुन तीर्थाटन करीत द्वारकेजवळ प्रभास नांवाच्या तीर्थास येऊन पोहोंचला. कृष्णाची धाकटी बहीण सुभद्रा बलरामानें दुर्योधनाला देण्याचा निश्चय केला आहे, हें वर्तमान त्याला तेथें समजलें. तेव्हां सुभद्रा आपणास मिळावी म्हणून कृष्णाच्या विचारानें त्यानें कपटसंन्यास घेतला आणि संधि साधून सुभद्रेचें हरण केलें. हा संन्यासी अर्जुन आहे, असें समजल्यावर बळरामानें त्यास आदरानें बोलावून आणून सुभद्रा दिली. ही कथा प्रस्तुत उताऱ्यांत आहे.

गीति.

तीर्थें हिंडत गेला धर्मानुज अर्जुन प्रभासाला.
आप्तमुखें निजमातुलकुलवृत्तांतासि ऐकता झाला. १
कृष्णानुजा सुभद्रा लग्नाला योग्य जाहली आहे,
तीतें स्वमतें हलधर धृतराष्ट्रसुतासि द्यावया पाहे. २
तातादिक म्हणति मनीं सुमति खळाला, अचक्षुला रत्न,
शूद्रास श्रुति देतो राम, न चालेचि यापुढें यत्न. ३
ऐकुनि मनीं म्हणे मज तीर्थस्नायीस जाहली शुद्धि
या सुकृतें ते व्हावी प्राप्त विरक्तास जेविं सद्बुद्धि. ४
निजसुखसिद्धि सुभद्रा साधाया होइन त्रिदंडि यती,
प्रिय तीहूनि नसे मज, ती कीं ही रीति गति, अहो नियती ! ५
पार्थ त्रिदंडि वेष स्वीकारी हलधरासि वंचाया
युक्तीनें स्वपरविहितहित करितां कपटदोष कंचा या ? ६
द्वारवतींत वसे तो यति वार्षिक चार मासपर्यंत,
हर्यंतःकरणासचि ठावा उद्योग जो सपर्यंत, ७
मौन सदा एकांतस्थिति, साधु समाधियोग, सुविरक्ति,
सक्ति न लोकसमाजीं, लागे पौरांसि पार्थयतिभक्ति. ८
रामासहि कळलें कीं, योगी मोठा असे, म्हणे पाहूं,
आहों ब्रह्मण्य, तया आणूं भिक्षेसि, शिर पदीं वाहूं. ९
तो यति एके दिवशीं बळदेवें आणिला स्वगेहास
पूजुनि सुश्रद्धेनें जेववितां माधवास ये हास. १०
यतिदर्शना सुभद्रा येउनि बैसे निजाग्रजाजवळ;
न बळ प्रेक्षी परि यतिहस्तींचा पाहतां गळे कवळ. ११
कन्यारत्न हराया अवसर पाहे जसा खरा चोर.
घोर प्रताप परि भी भीमानुज कीं अनंतबळ थोर. १२

दामोदर दासा दे अनुमोदन ती हरावया नवरी,
दादास देव दावी दारकरीति स्वयें सदैव वरी. १३
ताताला मातेला एकांतीं गुह्य वृत्त हें कळवी,
बळवीरभीतिकोपोपशमोपायासि सांगुनी पळवी. १४
अनुकूळ ब्रह्म तसें तों झालें मन्मनोरथा पर्व,
तीर्थस्नान कराया पुरवासी लोक चालले सर्व. १५
नर हयरथगजशिबिकारूढ सकळ वृष्णिदारजन चाले,
झाले सिद्ध वऱ्हाडी तैसे यदुभट; धरा बळें हाले. १६
दिव्यरथांत सुभद्रा बैसुनि सेनेंत तेधवां शोभे
यन्मुख सुधाकरें नरवरपार्थाशयपयोनिधि क्षोभे. १७
तेव्हां धावुनि बैसे पार्थ सुभद्रारथीं जसा पाटीं,
सुचिरक्षुधित ब्राह्मण हां हां म्हणतांहि वाढल्या ताटीं. १८
समयज्ञ चतुर सेवक धनु तूण तशांत देति आणोनी
धावति रक्षक सैनिक कपटयतिकृतात्यनर्थ जाणोनी. १९
त्यांतें म्हणे सुभद्रामुक्ताहर वीर अर्जुनमराल.
समरा लक्षाहि या, परि काक तुम्ही गति विसर्जुन मराल. २०
धर्मानुज मी अर्जुन सिंह, तुम्ही शशकिशोर आटोपा;
या टोपा कवचाच्या भीमा वल्गा उगेचि आटोपा. २१
ऐसें नीट दटावुनि जाय सुभद्रा हरूनि तो पार्थ,
मारिति हांका केवळ नागविला वनिं जसा वणिक्सार्थ. २२
सार्थक पार्थ करी, ती कैरविणी, तो सुधांशु गौरविता.
सविता बिसिनीसि वरी कीं भेटे तो गुणज्ञ ती कविता. २३
श्रुति सत्क्रिय धर्मपथा शोभविती दंपती तसे स्वरथा.
अन्योन्यप्रिय संगम, तो प्रेमलभक्त ती मुकुंदकथा. २४
झटिति भटकटक बहु करि 'कन्या नेली' म्हणोनि बोभाट,

वाटे बळासि सांगे जो जो त्या दस्युचाचि तो भाट. २५
प्रस्फुरदधरदल प्रभु बलभद्र म्हणे, ' खरेंचि सांगा रे,
कोठें तो कपटपटू गांठितसे जो पटांत आंगारे. २६
कोठें रथ ? मुसळ पुरे, कवच कशाला ? धनुष्य राहों द्या,
वत्सेला निजघर्षणकरखळदंडोत्सवासि पाहों द्या.' २७
पूर्वी अर्णव तैसा भगवान् बळभद्र पुष्कळ क्षोभे,
संध्यारागसुरंजितशरदभ्राहूनि फार तो शोभे. २८
कोपज्वरभरकंपितकाय प्रभु लोचनें करी शोणें;
होणें पुढें सुदुर्घट, वारावें त्या महेश्वरा कोणें ? २९
जाय हळूच विनयनतकाय चतुर वृष्णिराय देव हरी,
माय सुतार्थ पतीचे काय गुरूचे नमूनि पाय धरी. ३०
नमनीं प्रकटवि सहभव सद्गुण शांतिक्षमानुकंपादी,
कंपा दीनसुख नुरवि अधरीं प्रणतींहि भव्य संपादी. ३१
हासे बळभद म्हणे ' कृष्णाक्रूरोद्धवा अहो ! कळलें,
वळलें मन, मत्पद भय सोडा, आदान बंधुचें टळलें. ३२
जा जा, उठा मुलीला वाहूं पाहूं वरा घरा आणा;
प्राणाधिक तो येना तरि घालाव्या मदंघ्रिच्या आणा. ३३
अथवा कशास शासनभय धरुनि मनीं पळेल तो दूर,
शूर ख्यात पळेना नेऊं द्या पारिबर्ह अक्रूर. ३४
धाडा भूषा वसनें दासीदासाश्वहस्तिवररत्नें,
झाला भगीरथाचा पार्थ सखा आजि या महायत्नें.' ३५
हें रसिककर्णतर्णकशत तर्पायासि कामधेनु कथा.
करिती प्रभुवर अनुचरपरसुखकर अनुसरोनि लोकपथा. ३६

मोरोपंत—सुभद्राहरण.

---

३०. शिवधनुर्भङ्ग व सीताविवाह.

रामलक्ष्मण विश्वामित्राबरोबर मिथिलानगरीला सीतास्वयंवराकरितां गेले. तेथें रामानें शिवधनुष्याचा भंग केला, तेव्हां सीतेनें त्याच्या गळ्यांत माळ घातली, ही कथा या उताऱ्यांत आहे.

(श्लोक.)

'हां जी ! श्रीगुरुजी समर्थ !' म्हणुनी माजी कटारी सजी;
राजीवाक्ष, अजिंक्य, निस्तुल नृपांमाजी कशी कास जी.
माजी राम धजी, सभा गजबजी, हे लोकराजी त्यजी,
या जीवांतिल काळजी, जनकजी जोडा दिसे सत्य जी. १
ठाके राम उभा सुनील मृदुभा देखोनि सारी सभा
झाली चित्रनिभाचि चाविति जिभा साश्चर्य लक्षूनि भा.
तेजें दाहि दिशा झळाळित निशानाथाभमुक्तावळीं
नानारत्नमणीं विभूषणगणीं छाया दिसे भूतळीं. २
जैसा सिंह उफाळला हिमगिरीच्या गव्हरापासुनी
किंवा दुर्धर धीरधिंग उठिला शार्दूळ उल्हासुनी
लीले खेळत इक्षुदंड कवळें वेतंड शुंडा उभी
तैसा राम उठावला धनुवरी, लक्षी मृगाक्षी उभी. ३
झेंपावे जवळी, मुठीसि कवळी, तों चापघंटावळी
घोषें गाजति, रम्य वाजति, धनुःकोटी गुणीं आवळी;
ओढी, तेचि घडी स्वशक्ति उउडी गांठी मुठीची मिठी,
ओढी कानवरी तदाचि नवरी लाजोनि लक्षी दिठीं. ४
रामें लोकाभिरामें, मदनशतसमें, पूर्णकल्याणधामें,
लीलाभूभृल्ललामें तुकुनि शिवधनू ओढिलें पूर्णकामें.
ओढी घेतां तडाडी; निबिड दशदिशीं घोष मोठा झडाडी,
मध्यें भंगे कडाडी; प्रतिनिनद नभीं मेघ जैसा गडाडी. ५
विद्युल्लता पडति भूमितटीं तुटोनी,

कीं ते कडे उलथले गिरिचे खुटोनी,
तैसा उठे धनुसि नाद, नभीं भरोनी,
टाळी बसे कवण सावध सांवरोनी. ६
श्रीराम, लक्ष्मणहि, गौतमपुत्र, राजा,
गाधेय, जानकि अशां न पिडी अवाजा.
हे मात्र सावध सहा, इतरां जिवांसी
मूर्च्छा जडे, विकल ते पुरदेशवासी. ७
ओढूनि कार्मुक करें अति लाघवानें,
कीं दाविला रस महाद्भुत राघवानें,
केली सभा तदविमोहित तत्क्षणानें,
लक्षी सुलक्षण वधू सुरसेक्षणानें. ८
कौंडिल्य, कौशिक, पराशर, योगिराजे,
शाडिल्यगोत्र मधुकादिक आंगिरा जे
ते नाचती गुणकथा कथिती गिरा जे;
तो घोष दोषहर सद्गतिलागिं राजे. ९
देखोनि दोर्बलगती रघुराजयाची,
आनंदले द्विज; गुढी उभिती जयाची;
ज्याच्या पदासि वर देवसमाज याची,
तेही मुखीं करिति भाटिवकी जयाची. १०
कोणी एक सतोष नाचत उठे, 'रामा! भला रे! म्हणे.
एकीं वल्कल अर्पिलें रघुविरा, छाटी तिज्या ब्राह्मणें,
एकीं व्याघ्रकडासनें उडविलीं, कृष्णाजिनांची शतें
श्रीरामें बहु मानिलीं स्वशिरसा, आश्चर्य तें भासतें. ११
तों त्या सौधतटीं सख्यांस निकटीं चांपेकळी, गोरटी
सीता सिंहकटी ससंभ्रम उठी, कासे घटी गोमटी

सज्जी चालत, सज्जनस्तुतगुणा ते भव्य भागीरथी
पावे दाशरथी–कृपाब्धिजवळी; ते कोण लीला कथी ! १२
सकलहि कळहंसीसारिख्या चांगलाली
चमकति सखिया त्यांमाजि सीता निराळी,
उतरति तरुणी त्या सौधसोपानमाळा;
निरखिति निजभावें आवघ्या राघवाला. १३
सहज जंव विलोकी श्री वराया वरा या,
तइं निरखुनि डोळां देवरा देवराया,
हृदयिं बहु सुखावे, पावली भावलीला,
प्रणमन करि रंगीं ते धुनी मेघलीला. १४
समजति मनिं जीतं योगिये योगमाया,
अतिधनगतिनें ते शीघ्र येती नमाया;
अतुर तरि तशी ते जानकी रामचंद्रा
निरखि निजअपागें, योगिहृद्व्योमचंद्रा. १५
हळुहळु अमलांगी संगतीं राजबाळी,
जवळ जवळ आली, डोलते घोंसबाळी;
स्वकरिं कुसुममाला घेउनी त्या कृपाळा,
धरुनि सुखउमाळा, लक्षिती लोकपाळा. १६
सीतेला स्मरसा, धनूसि हरसा, राजां दिसे वीरसा,
मूढांला नरसा, जनां नृवरसा, भक्तांसि माहेरसा;
देवा ईश्वरसा रिपूंसि गरसा, ज्ञात्यांसि चित्सारसा;
ऐसा सर्वरसांसि हेतु परिसा, जो सूर्य हृत्सारसा. १७
आनंदें अळुमाळ लक्षित पदां, वेल्हाळ त्या आंगणीं
लज्जानम्र मदालसा चमकतां कोल्हाळ भूपांगणीं;
हासे मंद अनालसा अलिकुलस्तोमालका मंगला
रंगीं भव्य तमालनील विभुच्या ते माळ घाली गळां. १८

आनंदतनय-सीतास्वयंवर.

---

३१. वयाच्या तीन अवस्था.

अभंग.

बाळपणें ऐसीं वरूषें गेलीं बारा, खेळतां या पोरा नाना मतें; १
विटू दांडू चेंडू लगोऱ्या वाघोडी, पंपे पेंड घडी एकीबेकी; २
हमामा हुंबरी पकव्याच्या बारे, खेळे जंगी भोंवरे चुंबाचुंबी; ३
सेलडेरा आणि निस्तरभोंवडी, उचली बाले घोंडी अंगबळें. ४
तुका म्हणे ऐसें बाळपण गेलें, मग तारुण्य आलें गर्वमूळ ५
तारुण्याच्या मदें न मानी कोणासी सदा मुसमुसी धुळी जैसा; ६
अटोनी वेठोनी बांधीला मुंडासा, फिरतसे म्हैसा जनांमधीं; ७
हातीं दीड पान वरती करी मान, नाहीं तो सन्मान भलीयासी; ८
तुका म्हणे ऐसी थोर हानि झाली, करितां टवाळी जन्म गेला. ९
म्हातारपणीं थेटे पडसें खोकला, हात कपाळाला लावुनि बैसे; १०
खोबरियाची वाटी जालें असे मुख; गळतसे नाक श्लेष्मापुरी; ११
बोलों जातां शब्द नयेची हा नीट, गडगडी कंठ कफ भारी; १२
सेजारी म्हणती मरेना कां मेला, आणिला कंटाळा येणें आम्हां. १३

---

३२. सीताशुद्धि.

रामचंद्रानें रावणाचा वध करून बिभीषणास लंकेच्या राज्यावर बसविलें व रावणवधाचें वृत्त कळविण्याकरितां मारुतीला सीतेकडे अशोकवनिकेंत पाठविलें. तें वर्तमान श्रवण करून सीतेला अत्यंत हर्ष झाला. तिनें रामदर्शनाची आपणांस अतिशय उत्कंठा आहे, असें मारुतीला सांगितलें. मारुतीनें सीतेचा निरोप रामचंद्रास कळविला. तेव्हां सीतेला आपणांकडे घेऊन येण्याविषयीं रामानें बिभीषणास आज्ञा केली. बिभीषण लागलाच अशोकवनिकेंत गेला. त्यानें तिला मंगलस्नान घातलें व वस्त्राभरणांनीं तिला गौरवून शिबिकेंत बसवून रामाकडे आणलें. सीता रामाच्या पार्श्वभागीं उभी राहिली त्यावेळीं रामानें परगृहवासाबद्दल तिला दूषण दिलें. हें ऐकून सीतेला परम दुःख झालें. आपल्या शुद्ध चरित्रा-

विषयीं सर्वांची खात्री करून देण्याकरितां तिनें अग्नि प्रज्वलित करून त्यांत उडी घातली ! त्यांत ती दग्ध न होतां अधिकच तेजस्वी होऊन बाहेर आली ! हें पाहून सर्व आश्चर्यचकित झाले. सीतेच्या पवित्र आचरणाविषयी रामचंद्राची खात्री झाली व त्यानें तिचा मोठया प्रेमानें व आदरानें स्वीकार केला. प्रस्तुत उताऱ्यांत हा सीताशुद्धीचा प्रसग वर्णिला आहे.

ओंव्या.

नयनीं वाहती अश्रुपात । जानकी वानरां आज्ञापित । म्हणे, "कुंड करोनि अद्भुत । अग्नि सत्वर पाजळा ॥" ॥ १ ॥ तत्काळ विस्तीर्ण केलें कुंड । काष्ठपर्वत घातले उदंड । अग्निज्वाला माजल्या प्रचंड । निराळा ग्रासूं धावती ॥२॥ जगन्माता बोले वचन । 'जरी मी शुद्ध असेन । तरीच येईन परतोन । पाहावया चरण स्वामीचे ' ॥३॥ सुरासुर वानर ऋक्ष मुनीश्वर । अवघे झाले चिंतातुर । म्हणती 'हा अनर्थ थोर । सुखामाजी ओढवला' ॥४॥ रण माजलें देखोनि । वीर निर्भय अंतःकरणीं । तैसी अग्निसमोर विदेहनंदिनी । निर्भय मनीं सर्वदा ॥५॥ कुंडासी करोनि प्रदक्षिणा । दृष्टीभरी पाहिलें रघु-नंदना । कंठींचा सुमनहार काढोनि जाणा । अग्नीवरी टाकिला ॥६॥ 'सत्य जय सत्य !' म्हणोनि । त्रिवार गर्जे त्रिजगज्जननी । अग्निकुंडीं तये क्षणीं । उडी घातली अकस्मात ॥७॥ मंगलजननीचें हृदयरत्न । अग्नीमाजी पडतांचि जाण । कन्या गांजली म्हणोन । पृथ्वी कांपे थरथरां ॥ ८ ॥ जाहली एकचि आरोळी । शोकार्णवीं पडली कपि-मंडळी । सकळ सुरवर व्याकुळी । प्रळयकाळ भाविती ॥९॥ दश-दिशांमाजि दाटला धूर । कढों लागले समुद्र । वैकुंठ कैलासपदें समग्र । डोलों लागलीं तेधवां ॥ १० ॥ थरथरां कांपे अंबर । नक्षत्रें रिचवती अपार । सौमित्रीसुग्रीवादिक वानर । नेत्रोदकें ढाळिती ॥११॥ म्हणती 'अग्निमुखींहुनि पुढती । पुन्हां कैंची देखों सीता सती ! ' बोलती सर्व 'कर्मगती । परम दुर्धर वाटतसे' ॥१२॥ एक घटिकापर्यंत ।

अग्नीमाजी जानकी गुप्त । तों मस्तकीं पुष्पें घवघवीत । अकस्मात निघाली ॥१३॥ पहिल्या रूपाहुनि आगळें । शतगुणीं रूप जाहलें । प्रभेनें भूमंडळ भरलें । आश्चर्य झालें ते वेळीं ॥१४॥ सीता रामाची चिच्छक्ति । ती गेलीच नाहीं लंकेप्रती । हे खूण साधुसंत जाणती । जे का वेदांती सज्ञान ॥ १५ ॥ असो, जानकी देखतां साचार । जाहला एकचि जयजयकार । अष्टादशपद्में वानर । नमस्कार घालिती ॥ १६ ॥ मग पुष्पांचे संभार । सीतेवरी टाकिती सुरवर । म्हणती, 'सीता सती पवित्र ।' सर्व नमस्कार घालिती ॥१७॥ सौमित्र सुग्रीव बिभीषण । जानकीस घालिती लोटांगण । हनुमंत नमूनिया चरण । आनंदें पूर्ण नाचतसे ॥ १८ ॥ असो, श्रीरामाकडे सीता सती । चालली तेव्हां हंसगती । मग उठोनियां रघुपती । उभा ठाकला ते वेळे ॥१९॥ श्रीराममुख विलोकून । सीता करी हास्यवदन । धांवोनि धरिले चरण । जगद्गुरूचे ते काळीं ॥ २० ॥ मग जानकीस उठवोनी । क्षेम देतसे कोदंडपाणी । मग वामांकावरी घेउनी । रघुनाथ तेव्हां बैसला ॥२१॥ नवमेघरंग रघुनाथ । जानकी विद्युल्लता तळपत । सीताराम देखोनि समस्त । जयजयकार करिताती ॥ २२ ॥

श्रीधर— रामविजय.

---

३३. उत्तमगुणसंकीर्तन.

ओंव्या.

बिचारेंविणें बोलूं नये । मर्यादेवीण हालूं नये । विवेचनेवीण चालूं नये । कांहीं केल्या ॥ १ ॥ जनीं आर्जव तोडूं नये । पापद्रव्य जोडूं नये । पुण्यमार्ग सोडूं नये । कदाकाळीं ॥२॥ अतिक्रोध करूं नये । जिवलगासी खेदूं नये । मनीं वीट मानूं नये । शिकवणीचा ॥ ३ ॥ क्षणाक्षणां रुसूं नये । लटिका पुरुषार्थ बोलूं नये । केल्यावीण सांगूं नये । आपला पराक्रम ॥ ४ ॥ बोलिला बोल विसरूं नये । प्रसंगीं

सामर्थ्य चुकूं नये । केल्यावीण निखंदूं नये । पुढीलासी कदा ॥५॥ आळसें सुख मानूं नये । चहाडी मनासी आणूं नये । शोधल्यावीण करूं नये । कार्य कांहीं ॥ ६ ॥ सुखा अंग देऊं नये । प्रयत्न पुरुषें सांडूं नये । कष्ट करितां त्रासूं नये । निरंतर ॥ ७ ॥ सभेमध्यें लाजूं नये । बाष्कळपणें बोलूं नये । पैज होड घालूं नये । कांहीं केल्या ॥८॥ कोणाचा उपकार घेऊं नये । घेतला तरी राखूं नये । परपीडा करूं नये । विश्वासघात ॥९॥ व्यापकपण सोडूं नये । पराधीन होऊं नये । आपलें ओझें घालूं नये । कोणाएकासी ॥ १० ॥ तोंडीं शिवी असूं नये । दुसऱ्यासी देखुनी हंसूं नये । उणें अंगीं संचरूं नये । कुळवंताचे ॥ ११ ॥ आपुल्याची ग्वाही देऊं नये । आपली कीर्ति वर्णूं नये । आपुलें आपण हासूं नये । गोष्टी सांगोनी ॥१२॥ अल्प धर्नें माजूं नये । देवभक्तीसी लाजूं नये । मर्यादेवीण चालूं नये । पवित्र जनीं ॥१३॥ मूर्खाशीं संबंध पाडूं नये । अंधारीं हात घालूं नये । दुश्चितपणें विसरूं नये । वस्तु आपली ॥ १४ ॥ सत्य मार्ग सांडूं नये । असत्यपंथें जाऊं नये । कदा अभिमान घेऊं नये । असत्याचा ॥१५॥ अपकीर्ति सांडावी । सत्कीर्ति वाढवावी । विवेकें दृढ धरावी । वाट सत्याची ॥ १६ ॥

रामदास–दासबोध.

---

३४. ताटकावध.

विश्वामित्रऋषीनें एकदां एक मोठा यज्ञ करण्याचें मनांत आणिलें. त्या यज्ञाचें रक्षण करण्याकरितां त्यानें दशरथापासून त्याचे पुत्र रामलक्ष्मण मागून घेतले. रामलक्ष्मणांना घेऊन विश्वामित्र आपल्या आश्रमाकडे जात असतां वाटेंत ताटका नांवाची एक भयंकर राक्षसी त्यांना आडवी आली. विश्वामित्राच्या आज्ञेवरून रामचंद्रानें तिचा वध केला. प्रस्तुत उताऱ्यांत रामचंद्र व ताटका यांच्या युद्धाचें वर्णन आहे.

ओंव्या.

आज्ञा देसी स्वामिनाथा। राक्षसी वधीन मी आतां। ऐसें विश्वा मित्रें ऐकतां। उल्लासें तत्वतां नाचत ॥१॥ इसी मारावें रघुनाथा स्त्री मारूं नये शास्त्रार्था। दुष्टदमनीं हें वाक्य वृथा। इसी सर्वथ मारावें ॥ २ ॥ स्वामी करूं नये गुरुअवज्ञा। हे. सकळशास्त्रार्थ प्रतिज्ञा। वसिष्ठदशरथाची आज्ञा। तुम्हीं अवज्ञा न करावी ॥ ३ सकळ शास्त्रार्थ आपण। गुरुचरणां येती शरण। गुरुआज्ञा पर प्रमाण। अन्यथा कोण करूं शके ॥ ४ ॥ ऐसें बोलोनी रघुनंदन नमूनियां सद्गुरुचरण। चाप सज्जुनि संपूर्ण। साटोपें ठाण मांडि ॥ ५ ॥ ते काळीं श्रीरामरूप। पाहतां काळासि सुटे कंप। वीर्य धैर्याचा साटोप। परम प्रताप युद्धाचा ॥ ६ ॥ करितां धनुष्यीं टण त्कार। दुमदुमिले मेरुमंदार। खळबळले सप्तसागर। पाताळीं विखा पळताती ॥ ७ ॥ धनुष्यनादाचिया कोटी। न्याहा उठला वैकुंठीं ध्यानीं दचकला धूर्जटी। हडबड मोठी सुरवरां ॥ ८ ॥ नादें कोंद अंबर। दिशा झाल्या नादाकार। तेणें ताटिकेचें जिव्हार। का थरथर सनादें ॥ ९ ॥ तेणें गजबज जाली उठी। दोघे कुमार देखे दृष्टी। गिळावया आवळी चाटी। सक्रोध उठी साटोपें ॥ १० विकट देवोनियां हांक। विक्राळ पसरोनियां मुख। धाविन्नल श्रीरामासन्मुख। येरू तो निःशंक तद्वधार्थी ॥ ११ ॥ श्रीराम म्हणे 'लक्ष्मणा। पाहें भ्यासुर राक्षसी पूर्णा। देखतां प्राणी सांडिते प्राणा। इजसमोर कोणा। न राहवे ॥ १२ ॥ आतां पाहें माझे विंदान। हस्तलाघवीं अनुसंधान। येके घाईं घेईन प्राण'। म्हणोनि बाण सोडिला ॥ १३ ॥ कानाडी ओढितां आपण। आकर्षिल ताटिकेचा प्राण। हृदयीं आदळिला बाण। जिव्हारीं पूर्ण भेदिल ॥ १४ ॥ बाणाच्या सबळ मेळीं। ताटिका देवोनी आरोळी। नेटें

आदळली भूतळीं । न्याहा पाताळीं उठिला ॥ १५ ॥ ताटिकेचे शरीरभारें । दुमदुमिलीं गिरिकंदरें । डळमळलीं मेरूशिखरें । भयें वनचरें चकित मूर्च्छा ॥ १६ ॥ तळीं पाषाण जाले रांगोळी । वृक्ष उपडिले समूळीं । पक्षी भ्रमले अंतराळीं । बसली टाळी दिग्गजांची ॥१७॥ ताटिकापातें भूकंप होत । समुद्रजाळ उचंबळत । नरनारी हाहाभूत । असुर कांपत थरथरां ॥१८॥ ताटिका पडतांचि सृष्टीं । देवांचीं कोट्यानुकोटी । विमानें दाटलीं दाटी । पुष्पवृष्टि तिहीं केली ॥ १९ ॥ निशाणें त्राहाटिलीं सुरवरीं । शंख दुंदुभि निशाण भेरी । गगन गर्जे जयजयकारीं । कीर्ति सुरवरीं वानिजे ॥ २० ॥ ताटका वधिली तत्काळीं । कौशिक नाचे आनंदमेळीं । श्रीराम जीवातें ओवाळी । पिटिली टाळी ऋषिवृंदें ॥ २१ ॥

एकनाथ–भावार्थरामायण.

---

३५. देवाजवळ मागणें.

अभंग.

मायबाप बंधु सोयरा सांगाती, तूंचि माझी प्रीति गणगोत. १
शरण आलीं त्यांचीं वारीलीं दुरितें, तारिले पतित असंख्यात. २
इतर कोण जाणे पावले विश्रांति, न येतां तुजप्रती शरणागत. ३
पापाची वासना नको दावूं डोळां, त्याहूनी आंधळा बराच मी. १
निंदेचें श्रवण नको माझे कानीं, बधिर करोनि ठेवीं देवा. २
अपवित्र वाणी नको माझे मुखा, त्याजहुनि मुका बराच मी. ३
त्राहे त्राहे त्राहे सोडवीं अनंता, लागों दे ममता तुझे पायीं. १
एकचि मागणें देईं तुझी गोडी, नलगे आवडी, आणिकांची. २
तुझें नाम गुण वर्णीन पवाडे, आवडीच्या कोडें नाचों रंगीं. ३
करोनीयां कृपा करीं अंगीकार, न लावीं उशीर आतां देवा. १
नलगे देवा तुझें आम्हांसी वैकुंठ, सायुज्याचा पट नलगे मज. २

देईं तुझें नाम मज सर्वकाळीं, मागणें वनमाळी हेंचि तुज. ३
नरस्तुती आणि कथेचा विकरा, हें नको दातारा घडों देऊं. १
ऐसीये कृपेची भाकीतों करुणा, आहेसी तूं राणा उदारांचा. २
भूतांचा मत्सर आणि संतनिंदा, हें नको गोविंदा घडों देऊं. ३
तुका म्हणे तुझ्या पायांचा विसर, नको वारंवार पडों देऊं. ४

तुकारामाची-गाथा.

---

३६. स्फुट पद्यें.

(गीतिच्छंद)

ज्यांच्या हृत्कासारीं होय गुणस्नेहबिंदुही फार,
सारज्ञ असूयोज्झित, त्यांला माझा असो नमस्कार. १

(श्लोक)

वाल्मीकिविप्रोत्तमकाव्यपद्म, श्रीरामलीलामकरंदसद्म.
तेथें मयूरेश्वर भृंग झाला, सेवावया नित्य सुखें रसाला. २

(गीतिच्छंद)

संसार दोदिसांचा, सत्संग धरी कुलीन तोचि तरे;
घ्यावें बरें म्हणोनी स्वपरमुखीं हें कुलीनतोचित रे ! ३
शशमंडळांत कोल्हा म्हणतो 'मी सिंह' वल्गना करितों
जोंवरि न पाहिला गजमुक्ताफळकवळभक्षिता हरि तो. ४

(श्लोक)

पापातें न बसावया स्थळ दिसे कोण श्रमाला पुसे !
नाहीं आश्रय यास्तव क्षितितळीं चिंता सचिंता वसे ! ४
विघ्नातें बहु विघ्न होति, रुसली भीति, त्रिलोकीं बरी,
साकेतीं रघुनाथ सानुजसुहृत् राज्यासि जेव्हां करी. ५
सच्चेतःकैरवांतें विकच करि, जगत्ताप संपूर्ण टाळी,
अज्ञानध्वांत सारें हरि, रसिकचकोरांसि अत्यंत पाळी;
नाना वस्तु प्रकाशी कविहृदयपयोराशिसंतोषहेतु

काव्येंदु स्वप्रभेनें खळविरहिजनीं होतसे धूमकेतु. ६

(गीतिच्छंद.)

ज्ञानेशा ! त्वत्कृतितें करितां ज्ञाते समस्तही प्रणती,
ज्ञानेश्वरी भवानी होय महामोहमहिष हे म्हणतां. ७
द्विज 'सावधान' ऐसें सर्वत्र विवाहमंगलीं म्हणती,
तें एक रामदासें आयकिलें त्या असो सदा प्रणती. ८
भगवद्भक्ति कराया बहु जडजीवांसि जो तुका शिकवी,
त्याच्या दुसरा धरणीवरि येईल कोण हो तुकासि कवी ? ९
वाटे सूक्तिश्रवणें मस्तक वाल्मीकिनेंहि डोलविला;
प्रभुनें भुलवाया मन, वामन हा वेणुसाचि बोलविला. १०
प्रसवे व्याघ्रासि मृगी ? काय उकिरड्यांतही हिरा पिकतो
जरि वाढला कुळींही काकाच्या काक काय रे पिक तो ? ११
करिल कसें मांजर जें दुष्कर हरिहननकाज वाघास
न शकति अग्नि विधु कसा दिनमणिचा करिल काजवा घास ?
धवलांबरासि कज्जल, तैसें जें शुचिकुलासि पाप डसे,
तें धूतां श्रम बहु गुरु, भाजति दुःखाग्निमाजि पापडसे. १३
आत्मा पुत्र, सखा स्त्री, कन्या चिंताचि सर्वकाळ जिला
प्रसवोनि वाहति मनीं श्रीमंतहि पितर सर्व काळजिला. १४
धर्में करोनि भजतां होइल हे विषलताहि सोमलता
त्याजितां धर्मपथातें धरिते पीयूषवल्लि सोमलता. १५
व्याघ्रवृकहरिव्याळप्रभृतींचा जो समूह हानिकर,
त्याहूनि कामकोपप्रमुखांचा निपट दुष्ट हा निकर. १६
जी शीता गाधजला सरिता शिरतां निवे करी तींत
निवतो प्रवेशतां जन सर्वहि तैसा विवेकरीतींत. १७
हळुहळु झडो अहंता सन्नमनीं वार्धकीं जसी शेंडी,
केंडू विवेक विषयां, निस्पृहजन वस्तुनें जसा केंडी. १८

रंगावें सद्वचनें मतिनें चूर्णें जसेंहि हळदीनें,
भजन न सोडावें म्यां जेविं कधीं कर्षकें न हळ दीनें. १९
स्पर्शमणि सुवर्ण करी, दे स्पर्शमणित्व तो न लोहातें;
हा साधुसंग करितो साधु असाधूसि, हरुनि मोहातें २०
रस न समजति म्हणविति रसिक, म्हणुनि चित्त बहुत हळहळतें
जें तन्निंदकभाषण होतें कर्णांत तप्त हळहळ तें. २१
ज्यांसह घडतें दैवें सहज पथीं चालणें पदें सात,
त्यां मित्र साधु म्हणती देतीच व्यसनसागरीं हात. २२
साधुमना न परहिताचरणीं घडल्याहि मरण तळमळवी,
मदकर्दमींहि सन्मति तिळभर डावेंहि चरणतळ मळवी. २३
जेथें इंद्रियलालन, तेथें क्षण भरंवसा न आयूचा,
काळाचा वेग जना दुःसह अभ्रांसि जेविं वायूचा. २४

(श्लोक.)

रामाचें रचिलें चरित्र मुनिनें वाल्मीकिनें संस्कृतीं,
नाहीं हानि कदापि अन्यकविंहीं तें वर्णितां प्राकृतीं;
मुक्तांचा रचिलाचि हार वहिला जो रेशिमाच्या गुणें,
तो कार्पासगुणेंकरून करितां काय प्रभेला उणें ? २५
' गीर्वाणें राघवाचें यश रसिकजनां लागतें फार मिष्ट,
तैसें न प्राकृतानें ' अचतुर म्हणती; मानिती तें न शिष्ट !
पीतां गोक्षीर कार्तस्वरमणिचषकें देतसे जेविं गोडी,
सारज्ञाला पलाशद्रुमदलपुटकें सेवितां ते न सोडी. २६

(गीति.)

धन्य श्रीराम पिता, धन्या लक्ष्मी प्रसू जगीं झाली,
आली सत्यवतीची कीं भारतकीर्ति सुतमुखीं आली. २७
ज्वरितासि शर्करा जशि, कटु होय खळासि सुरसही कविता
शिष्टा पद्मा सुख दे दुष्टा घूकासि ताप दे सविता. २८

दुर्लभ वस्तु न वांछी, न करी जो नष्ट वस्तुचा शोक,
आपत्तींत न मोहे, त्या पंडित म्हणति जाणते लोक. २९
दुर्जनसहवास सदा तापद, हा काय नरक सामान्य ?
होईल यास दाटुनि मानधन प्राप्त नर कसा मान्य ? ३०
खळ न खळत्व त्यागी जरि सामें गौरवूनि बोळविला,
लकुच कटुचि अमृतकरांकरवींही शर्करेंत घोळविला. ! ३१
भावि प्रबळ, भ्रमतो सर्वहि; बालिश असो, असो सुकवी;
होणार सत्पथींही दिवसींही डोळसांसही चुकवी. ३२
भ्रमवी, श्रमवी, पळवी, मळवी सत्कीर्तिला दुराग्रह रे
सेव्य सदुपदेशसुधाग्रह असदुपदेश हा सुराग्रह रे. ३३
चुकल्या जनासि कोणी सांगुनि निजहितपथासि जो लावी,
धनदेंहि उपकृतीसीं त्याच्या निजसंपदा न तोलावी. ३४
जाळी ज्वलन, न बोले; न वदेचि जरि प्रकाश करि तरणी;
न वदो कुलज नरवरें यत्नें स्वयशःप्रकाश करित रणीं. ३५
संस्कारधर्मलोपें दुष्टजनसमागमें उडे शुद्धी,
मग गुणवंताचीही सदाधिक्षेपीं प्रवर्तते बुद्धी. ३६
हृदयीं क्षमा असावी, सर्वत्र सदा असों नये पण ती
म्हणती क्षमितां दुर्बळ, न क्षमितां करिति दुर्जन प्रणती. ३७
रक्षावाचि, उपेक्षा व्यसनीं अरिचीहि न करिती संत.
पाहों नयेचि अंगीं बळ असतां दीन जंतुचा अंत. ३८
भूतीं दया असों द्या, व्हा इंद्रियषडरिनिग्रहीं धीट,
सोडुनि अन्यपथ, धरा निजधर्माचारमार्ग हा नीट. ३९
गति उत्तम होय असें वर्तावें, धर्मनीति रक्षावी,
चित्तांत पूर्वजांची नित्य स्थिति रीति शांति लक्षावी. ४०

मोरोपंत—भारतादि ग्रंथ.

३७. दुष्यंत व शकुंतला यांची भेट.

(ओंव्या.)

कौरववंशीं प्रख्यातकीर्ती, दुष्यन्तनामा गुणैकमूर्ती, श्रेष्ठ भूपाळ चक्रवर्ती, वीर्यें शौर्यें आगळा १ प्राची प्रतीची दक्षिणोत्तरा, चारी दिशा चतुःसमुद्रां, आक्रमूनि महीमहीध्रां, सुरेंद्र तैसा भूलोकीं २ हिंसाकारी अधर्मकारी, अथवा वर्णसंकरकारी, दुष्यंतराज्यीं अनाचारी, स्वप्नींही परी असेना ३ धर्मरीति धर्मधन, सेवूनि संतुष्ट सर्वजन, स्वस्वकर्मीं सकळ वर्ण, विहिताचारें वर्तती ४ रोग दारिद्य कीं बंधन, दुःख दुर्भिक्ष अकालमरण, सर्प वृश्चिक तस्कर जाण, दुष्यन्तराज्यीं असेना ५ स्वकाळीं पर्जन्य वोपी उदका, रत्न धान्य समृद्धि पिका, पृथ्वी पिके हे मांत्रिका, फळे जैसी श्रीविद्या ६ विष्णूसमान सत्ता-बळ, प्रतापसूर्य तेजाळ, धरातुल्य सहनशील, अक्षोभ जैसा सागरू ७ निपुण शस्त्रास्त्रप्रहरणीं, आरूढों जाणे सर्ववहनीं, ऐसा भूपाळचूडामणी, दुष्यंत राजा भूलोकीं ८ सप्तसमुद्रींचे लोट, धरामंडळीं एकवट, तैसे सेनेचे संघाट, घेऊनि वना चालिला ९ वाजी वारण रथ पदाती, संख्या करितां न करवे गणती, सेनावसनें सर्व जगती, पांघुरविली समर्थें १० देखे प्रचंड महागिरी, विशाळ पर्वताचिया दरी, जळें तुंबलीं सरितासरीं समुद्रतुल्य अगाध. ११ नाना वृक्षांचीं अचाट, डांगें लागलीं घनदाट, माजी निर्झरोदकांचे पाट, सरोवरां धावती. १२ मस्तकें उचलूनि दिनकर, छाये रक्षिला अंधकार, माजी श्वापदगणांचे भार, सुखावले सुखवस्ती. १३ मृग मारूनि असंख्यात, भक्षुनी भर्जित अभर्जित, पारधी खेळतां झाले श्रांत, ते विश्रांति पावले. १४ अवलोकूनि तें वन, राजा करी पुढारां गमन, तंव देखिलें करम्यारण्य. सिद्धसाधकीं वसविलें. १५ नदी मालिनी पवित्र जीवनीं,

वाहे जैशी देवताटिनी, तरंगलिंगें सुफेनसुमनीं, सुपूजित शोभती. १६ साष्टांग करूनियां नमन, राहवूनि सेना प्रधान, निसंग एकाकी आपण, कश्यपाश्रमीं प्रवेशे. १७ अवलोकूनि कश्यपाश्रम, आंत जों पाहे नृपसत्तम, तंव कण्वऋषीचा आश्रम, अति रमणीय देखिला. १८ आदरें जाऊनि तया निकटीं, आंत पाहे पर्णकुटी, मनुष्यावांण सर्व दृष्टी, गृहसामग्री दिसताहे. १९ मग गर्जून नराधीशें, म्हणितलें ' आश्रमीं कोण असे ? ' हें परिसोनि इंदिरावेशें, लावण्यकलिका प्रगटली. २० कनकलतिका सौदामिनी, कीं चंद्रकलिका तनुधारिणी, सुवर्णकेतकीपत्रवर्णी, सुवर्णखाणी हरिणाक्षी. २१ रूपयौवनचातुर्यलता, बाहेर पातली मुनीश्वरदुहिता, अत्यादरें धरित्रीकांता, पवित्रासन ओपिलें. २२ स्वागत वदूनियां वचनीं, अर्घ्यें पाद्यें विधिपूजनीं, राजा तोषवूनि बहुमानीं, कुशलवृत्त विचारिलें. २३ ' दर्शनें आनंद जाहला नयनां, नामस्मरण करवावें श्रवणा, परिचयज्ञानें अंतःकरणा, आप्तभाव भेटवणें. ' २४ ऐकोनि चातुर्याची गोष्टी, राजा चमत्कारला पोटीं, म्हणे ' हे वयें अति धाकुटी, परि विचारें वृद्ध दिसताहे ! ' २५ राजा बोले या जगतीं, दुष्यंतनामा चक्रवर्ती, ऐकिला असेल तरी हे मूर्ती, ओळखें दृष्टी सुजाणे २६ कण्वऋषींचें दर्शन, इच्छूनि येथें ममागमन, केव्हां होईल बोल वचन, विलंबें कीं अविलंबें ? ' २७ शकुंतला म्हणे ' नृपती ! मम पिता विवेकमूर्ती, वनफळें घेऊनि शीघ्रगती, आतांच येईल आश्रमा. २८. या लागीं नरेंद्रचूडामणी, क्षण एक बसावें या स्थानीं, इच्छित कामना ऋषिदर्शनीं, पूर्ण होईल निर्धारें. ' २९.

मुक्तेश्वर–दुष्यन्तशकुंतलाख्यान.

३८. जनकाच्या घरीं परशुरामाचा सत्कार.
(ओंव्या.)

सहस्राजुर्न पडला रणक्षेत्रीं, सर्वेचि तीन सप्तकें धरित्री, परशुरामें केली निःक्षेत्री, आज्ञेवरी मातेच्या १. जनकराजा ब्रह्माधिकारी परशुराम त्यातें न मारी, येकात्मता प्रीति करी, त्याचे घरीं राहविला. २. जनकें परशुरामासी, राहविलें भोजनासी, रामासवें अपार ऋषि, जनकें त्यांसी निमंत्रिलें. ३. रामें ठेवूनि धनुष्यबाण, स्वयें केलें संध्यास्नान, भीतरीं करावया भोजन, ऋषिपंक्ति पूर्ण बैसलीं. ४ तांटें वाढिलीं चोखडीं, अवघ्या रसां एकचि गोडी, जनकें अत्यंत आवडी, केली परवडी भृगुवर्या. ५. तो सेवितांचि रसास्वादू, रसनेमाजी निजानंदू, उदरीं कोंदला परमानंदू, सबाह्य स्वानंदु रसास्वादीं. ६. सकळ साधनेसी वरी लवण, तंव तृप्ति झाली संपूर्ण, श्रीरामाचे पंक्ती जाण, अपूर्णपण असेना. ७. यावरी स्वयें तृप्त जाले, स्वयेंचि संसारा आंचवले, तृप्तिसुखें सुखी जाले, स्वस्थ राहिले स्वस्थानीं. ८. फळाशा फोडोनियां फोडी, वासना शिरा काढोनियां बुडी, शांति परिपक्क पानांची विडी, स्वलीला तोंडीं घातली ९. जाळोनि अहंकार कठिणपणा, सोऽहं गाळीव शुद्ध चुना, लावोनि शांति परिपक्क पाना, तांबूल स्वादना सुस्वादु १० सर्व सारांचें निजसार, तेंच सेविती खदिरसार, श्रीरंगें रंगाकार, अति पवित्र तांबूल. ११ अर्पिलें सुमन चंदन, दीपावली नीरांजन, यथोक्त करितां पूजन, सुखसंपन्न भार्गव. १२.

एकनाथ-भावार्थरामायण.

---

३९. भरत आणि कुशलव.

रावणवधानंतर रामचंद्र अयोध्येस आला व तेथें त्याला राज्याभिषेक झाला. नंतर लोकापवादावरून त्यानें सीतेचा वनांत त्याग केला. त्यावेळीं सीता गरो-

दर होती. पुढें ती वाल्मीकीच्या आश्रमांत प्रसूत झाली. तिला जुळे मुलगे झाले. तेच कुश आणि लव होत. इकडे अयोध्येंत रामचंद्रानें अश्वमेध सुरू करून यज्ञाचा घोडा दिग्विजयाकरितां मोकळा सोडला होता. तो घोडा वाल्मीकीच्या आश्रमांत आल्याबरोबर लवानें धरला. त्यानंतर कुशलवांचें शत्रुघ्न व लक्ष्मण यांच्याबरोबर घनघोर युद्ध झालें. त्यांत लक्ष्मण व शत्रुघ्न मूर्छित होऊन पडले व त्यांच्या सैन्याची धूळधाण उडाली. हें वर्तमान समजतांच रामानें कुशलवांवर भरताची योजना केली. प्रस्तुत उताऱ्यांत भरत व कुशलव यांचा युद्धप्रसंग वर्णिलेला आहे.

(गीति.)

मग जांबवदंगदनलनीलपवननंदनादि वीरमणी,
रमणीयवेषभूषित निघती क्षम सर्व विष्टपाक्रमणीं. १
नरवानरसंकुल बल भूमिव्योमासि वेष्टुनी चाले,
भारार्त शेषमस्तक हाले, मग भूमिकंप बहु झाले. २
क्षरती मदोदकांहीं गंभीरध्वान कज्जलाभ करी,
भूगत घन हे मानुनि मुग्धाजन फार कौतुकासि करी. ३

(श्लोक.)

चापी, रुक्मरथी, प्रचंडमुसली, कांडी, कृपाणी, गदी,
हारी, कीतिक कुंडली, सुकवची, चर्मी, किरीटांगदी,
देवांच्यापरि शोभती भट चलत्क्षोणीध्र तैसे रदी,
झाल्या त्या कटकें तदा क्षितितळीं नामैकशेषा नदी. ४
स्वर्णाचे ध्वज अंबरीं झळकती, दानोदकें वर्षती,
हस्ती गर्जति, धूळिचे वज्र घन व्योमांतरीं दाटती,
झाला कर्दम, दानघर्मसलिलें तीं वाहती, सांचती,
वर्षा मानुनियां शिखी बहुसुखी कांतांसवें नाचती. ५
ऐसा सेनेसमेत त्वरित भरत तो जाय बंधुद्वयातें
रक्षायातें प्रतापें कुशल कुशलवांलागि जिंकावयातें,
भेरीध्वानें सुरांला बधिर करुनियां युक्तयज्ञक्षमेला
पावे, जेथें सुमित्रासुत भटजनही कोटि, कीं, लक्ष मेला. ६

(गीति.)

तों पाहुनियां कुशलव म्हणती ' नाहीं रिपू निघाले कीं,
निकट विकट कटकभय प्रगट कटकसेच दुष्ट आले कीं.

(श्लोक.)

असें ते बोलोनी त्वरित मग दोघे उसळले;
वनीं वाय्वग्नीसे भरतकटकांतीं मिसळले;
महाकांडव्रातें करुनि सुटले मर्दित रणीं;
बुडे अभ्रीमध्यें तदिषुशिखिसंतप्त तरणी. ८
सूर्यरश्मिसमुदाय आटला, अंधकार मग फार दाटला,
जाहलीं जनविलोचनें वृथा, नासली रणकथा यशःप्रथा. ९

(गीति.)

नेत्रें असूनि उघडीं, तिमिरीं स्वपरांसि वीर नोळखती,
आकस्मिकलब्धश्रीमदांध अकुलीन नर जसे कुमती. १०

(श्लोक.)

ताडिलें गजकरीं करवालें, निर्मिलें रण भयंकर बालें,
वाहती बहुतर क्षतजा ते, निर्मिलें लवकरें क्षत ज्यातें. ११
खड्गपात करितां गजदंतीं, शब्द संचरति सर्व दिगंतीं,
पावक प्रगट होउनि भाजी, धावतां चिरडती गजवाजी. १२
काळसर्परसना तरवारी, तीस कोण जन कातर वारी ?
स्पर्शतांचि बहु सत्वर मारी, काय ते प्रगटली नरमारी ! १३
'आप्त ! सोदर ! सखे ! सुत ! काका !' यापरी बहुत मारिति हांका.
ऊठती कलितशस्त्र कबंधें, मारिती निजजनांसचि अंधें. १४
कित्येक शोणिततटिन्युदरांत मेले,
जे कातरांतर तमांत पळोन गेले.
एवं तदा क्षितिसुतातनयायुधांनीं
एका दिसांत भरली यमराजधानी ! १५

मांसासि भक्षुनि, निषेवुनि शोणितातें
भूतें ' दिलें ' म्हणति ' भोजन मिष्ट तातें;'
' याच्या नसे ' म्हणति तीं ' तुलना यशातें. '
तें ऐकतां, सुख गमे बहु त्या कुशातें. १६
आसूर्योदय यापरी बळ तिहीं संहारितां पाहिलें,
तेव्हां त्या भरतासि कोपशिखिनें उद्दंडसें दाहिलें;
संताडी कुशहृत्स्थळासि अनळज्वाळाकुळेपुत्रजें,
साधूंच्या प्रतिपालनीं मृदु. असत्संक्रंदनीं तीव्र जे. १७

(गीति.)

त्यांचें करुनि निवारण, वारणशत्रुप्रताप कुश बोले,
धरुनि वृथा काम रणीं, कां मरणीं सिद्ध मूढ हे झाले? १८

(श्लोक.)

सेनालक्ष्मणशत्रुघ्नपंचतामोहहेतु मी,
पतंगदीपकन्यायें मरतां काय हे तुम्ही ? १९
म्हणे भरत, ' हे शिशो ! त्यज खळा ! ममाश्वोत्तमा !
न मानिसि जरी, मनीं धरुनि गर्व लोकाधमा !
यमालयपथीं न हो पथिक, मी करूनि क्षमा
न मारिन, नसो प्रसू तव न तापसी सश्रमा. २०
मदीयबळशोणितेंकरु नि तर्पिली त्वां क्षमा.
स्वबंधुहि विमर्दिले जरि, तथापि केली क्षमा.
त्यजीं मखहयास या धरुनि अन्यथा मी तुला;
पुरास मग नेइन क्षण न लावतां, रे मुला ! २१

(गीति.)

सोडुनि माझा घोडा दोघेही हस्त या क्षणीं जोडा,
' शरणागत ' म्हणवा रे ! याचि उपायें समर्थभय वारे. २२
' वांचविलें भरतानें ' ऐसें जननीस शीघ्र सांगावें,

पुनरपि असें न करणें, निजजीवनदातृकीर्तिला गावें. २३

(श्लोक.)

कैकेयीपुत्र बोले खरमृदुल असें जेधवां आत्मतुंडें,
कोपें नेत्रें कुशाचीं तंव दिसति, जशीं खादिरांगारकुंडें;
सोडी निःश्वास पादाहत उरग तसा दंतवक्त्रासि खंडी,
कोदंडीं चंडकांडी कुशचि परि गमे पत्र ज्याचें शिखंडी. २४
ताडी सप्तेषुवृंदें कुश कुशल करें शीघ्र रामानुजाला,
पांचां, सातां, शरांहीं इतर भट तयां सत्तरांही नळाला,
वाताच्या नंदनाला खरविशिखशतें, अंगदातें सहस्रें,
नीळातेंही तदर्धें, स्थविर तिस शतें छिन्न, वाहे महास्रें २५
ज्यांच्या उरीं स्पर्श केला बलाकृष्टशिलीमुखें
त्यांहीं त्यांहीं भूगतांहीं वीरांहीं वाशिलीं मुखें. २६
षट्चण्डकाण्डप्रकरें लवानें; केलें धनु च्छिन्न तदा लवानें;
ससूत वाजी शुभलक्षणानें, संचूर्णिला तद्रथहि क्षणानें. २७
वक्षःस्थळीं बाण तदा कुशानें, संप्रेरिले युद्धनिरंकुशानें.
संमूढ होऊनि पडे धडाडां, रक्तप्रवाहासि वमे भडाडां. २८
जेव्हां मूर्छित देखिला क्षितितळीं भास्वत्कुळाचा टिळा,
क्रोधें पर्वत योजनायत मरुत्पुत्रें समुत्पाटिला,
हुंकारध्वनिकंपितत्रिभुवनें दोघांवरी सोडिला,
त्यांहीं तो त्रसरेणुसंचय वियद्रंगांतरीं पाडिला. २९
वातोद्धूतमहीध्ररेणुगण तो जेव्हां शिरे खांगणीं,
युद्धालोकनकौतुकागतनभःस्थस्वर्वधू तत्क्षणीं,
वक्त्रें झांकिति नेत्र चोळिति किती त्या फुंकिती थुंकिती,
कीती खोकति ओकती किति धुतास्वालंकृता शिंकती. ३०
ऐसें कौतुक निर्मिलें लवयुतें त्या सद्यशःसंचकें,
वामीं मारुति ताडिला मग कुशें बाणांचिया पंचकें,

वज्रच्छिन्ननगेंद्रसा धडधडा क्षोणीतळीं आपटे,
कांपे सांद्र विघट्टितां थरथरां भू पृष्ठ जीचें फुटे. ३१
ऐसें कुशें कौतुक तेथ केलें, सर्वां भटांचें मग धैर्य गेलें,
धाकें पळाली अवशिष्ट सेना, भ्याडांसि कांहींच पुढें दिसेना. ३२

मोरोपंत—कुशलवोपाख्यान.

---

४०. श्रीकृष्णाची अग्रपूजा.

धर्मराजानें एकदां राजसूय नांवाचा यज्ञ केला. त्या प्रसंगीं मोठे मोठे राजे धर्मराजाच्या घरीं आलेले होते. तेव्हां अग्रपूजा कोणाची करावी असा प्रश्न उपस्थित झाला. भीष्माचार्यादिकांनीं श्रीकृष्णाची अग्रपूजा करावी असें धर्मराजास सांगितलें. त्यावरून त्यानें श्रीकृष्णाची पूजा केली. त्या पूजेचें वर्णन प्रस्तुत उताऱ्यांत आहे.

(ओंव्या.)

हृदया जाणोनि कार्यमूळ, आग्रह न करीच गोपाळ, धर्में प्रार्थितां तात्काळ, पूजासनीं आरूढे १. सोमकांत श्वेतचवाई, शेषाकृती शोभली पायीं, वरी आदरें क्षीराब्धिशायी, धर्मराजे बैसाविला. २. चरणक्षालना कनकपात्र, पुढां ओढवी माद्रीपुत्र, गंधपुष्पेंसी स्वतंत्र, भीमार्जुन ठाकले. ३. तळवटीं क्षीरोदक उत्तम, वरी शोभला मेघश्याम, जेवीं कैलासा द्यावया क्षेम, नीलजीमूत पातला. ४. छत्रचामरें उभय व्यजनु, धरिती द्रौपदीचे नंदनु, पादुका घेउनी अभिमन्यु, उभा ठेला जवळिके. ५. वाद्यें लागलीं सुस्वरें, भक्त गर्जती जयजयकारें, भीष्मविदुर प्रेमादरें, उभे ठेले आवडी ६. वैष्णव कीर्तनाची सरळी, नाचों लागली धुमाळी, विष्णुचरित्रें नामावळी, एकटाळी हरिनामें. ७. देव बैसोनी विमानीं, वर्षाव करिती दिव्यसुमनीं, सनकादिकांचिया नयनीं, आनंदाश्रु लोटले ८. चरण क्षालितां धर्मातें, धाविन्नलीं त्रिलोकींचीं तीर्थें, तळीं ओढविती माथे, पवित्रपणालागोनी. ९ जया चरणामृताची गोडी, लागतां लक्ष्मी

झाली वेडी, दिव्यांगनेनें आवडी, जें न सांडी सर्वथा. १० अरुण-संध्यारा। दोन्ही, मिनले बालार्कतेजाकिरणीं, कीं पद्मराग माणिक मणी, एकत्र पायीं घातले. ११ भूमंडळींचीं रातोत्पळें, रंग ओपितां सहपरिमळें, म्हणोनि चरणपद्मीं पाणितळें, संवाहनिता रंगलीं. १२ चंद्रीं शरीर कवतीं दिधलें, खंडूनि केलीं दहा शकलें, पादांमुळीं जडोनि जाळें, नखमणी चंद्रासारिखे १३ ध्वज अंकुश वज्रपद्में, ऊर्ध्व रेखा अति उत्तमें, सामुद्रिकें पाहतां उपमे, ठाव न दिसे द्यावया. १४ खंडी पापाचे पर्वत, तेंचि वज्र सुशोभित, पद्मचिन्हीं पद्मांकित, पद्मा वसे श्रियेसीं. १५ कीं चरणरूप नौका खरी, हेळां तारी भव दुस्तरीं, ध्वजमंडित गुणसाजिरी, जीवनावरी जगातें. १६ साधकांतें मनसंघट, लक्षोनि ऊर्ध्व रेखेची वाट, चहूं मूर्तीचे लंघोनि घाट, निर्गुणब्रह्मीं मिसळती १७ कीं श्रीकृष्णपादांबुजीं पवित्र, प्रयागराज तीर्थक्षेत्र, मिनली त्रिवेणी एकत्र, प्रत्यक्ष नयनीं दिसत हे. १८ तळवे आरक्त प्रवाळवर्णी, तेचि सरस्वती सिंदूर-वर्णी, बाकी सोज्ज्वळ देवतटिनी, भागीरथी खळाळे. १९ तेथें जडले रक्तमणी, ह्याचि तपोधनांच्या श्रेणी, ज्या देखतां नक्षत्रगणीं, देह धरणीं टाकिजे. २० सुनीळ कालिंदीचे ओघ, तेंचि जानुद्वय अव्यंग, ध्वज अंकुश चिन्हीं चांग, अक्षयवटसंगमीं. २१ योगियांचे मनोमराळ, स्वेच्छा क्रीडती सर्वकाळ, भक्त श्रद्धाळू प्रेमळ, क्षेत्र-वासी ते क्षेत्रीं. २२ प्रयागीं मोक्ष पाविजे मरणें, तेथें मोक्ष पाविजे श्रवणें, म्हणोनि कवीचें बोलणें, सांगे योग्य दृष्टांत. २३ इंद्रनील मणी सुढाळ, तेवीं गुल्फद्वय वर्तुळ, जानुजघन सुकुमार सरळ, स्तंभ गरुड पाचूचे. २४ मुक्तपालवी मनोहर, परिधान करविला पीतांबर, दुजा वैरणियाचा सुंदर, कनकवर्णी विराजे. २५ देखूनि अमृतघन-सांवळा, उभय विद्युल्लतेचा मेळा, त्यागोनि चंचलतेची लीळा,

निश्चळ ठेला हरिरूपीं. २५ मेखलेचे माणिकमणी, पंक्तिभोजना बैसले तरणी, मध्यान्हा येत ऊर्ध्वकिरणीं, तुळोनि पाहे कौस्तुभा. २७ स्थूळ नितंब मध्यासना, देखोनि वैराग्यपंचानना, लाजोनि दुर्गेचिया वाहना, देह दुःखें दीधला २८ कौस्तुभसूर्याची नंदिनी, यमुना त्रिवली कृष्णवर्णी, ऊर्ध्वपंथीं हृदयभुवनीं, भेटों आली दिसताहे. २९ हृदयीं धरोनियां ध्यान, तथापि न सोडावे चरण, यालागीं आपादकंठलग्न, वैजयंती विराजे. ३० श्रुतिसागरीं रत्नज्योती, कुण्डलें तळपती मकराकृती, नाना कविगुरु निरोपिती, विनंती सुरासुरांच्या. ३१ वदनचंद्राशीं सख्य परम, कराया कस्तूरीरूपें तम, मळवट झाला अतिउत्तम, पुरुषोत्तमनिजभाळीं. ३२ अंधकार चंद्रमा तरणी, मेळा अपूर्व एकस्थानीं, मुकुटकुंडलें व्यजनें दोन्ही, वदनचंद्रीं कवळिलीं. ३३ अधरबिंब हिरेदशन, शुक नासिक विशाळ नयन, वदन सर्वानंदवर्धन, कोटिमदन सांडणें ३४ बाहुवटे कीर्तिवदनें, जेथें फांकती प्रकाशकिरणें, करमुद्रिका करकंकणें, अभयदानें झळकती. ३५ यमुनाजळावरी जाह्नवीजळ, धावे जैसें शुद्ध धवळ, कीं नीळ गगनावरी सोज्वळ, पसरे निर्मळ चांदणें. ३६ तैसी पातळ चंदन उटी, तेणें शोभला कृष्ण जगजेठी, जवादी भरूनि पूर्णपुटी, सुगंधचूर्ण उधळिलें. ३७ दीप कर्पूर नीरांजनें, फल तांबूल शुद्ध सुमनें, सर्वभावें कुरुनंदनें, सर्वेश्वर पूजिला. ३८ उभयनेत्रीं भरूनि रूप, हृदयमंदिरीं रत्नदीप, निश्चळ निर्वात निष्कंप, अखंडित ठेविला. ३९ काया वाचा मन धना, इंद्रिय वृत्ति सांडोनी जाणा, पुष्पांजली कृष्णचरणा, धर्मराजें अर्पिल्या. ४० अर्पूनि सोळाही उपचार, घातला दंडप्राय नमस्कार, मुखें करूनि जयजयकार, कृतकृत्यता मानिली. ४१.

मुक्तेश्वर—महाभारत.

———

४१ भरताची बंधुप्रीति.

कैकेयीनें दुराग्रहानें दशरथापासून दोन वर मागून घेतले. एक रामाला चवदा वर्षे वनवासाला धाडण्याचा व दुसरा भरताला राज्याभिषेक करविण्याचा. त्याप्रमाणें रामचंद्र, जानकी व लक्ष्मण यांसह, वडिलांची आज्ञा घेऊन वनांत निघून गेला. दशरथ रामविरहानें व्याकुल होऊन मरण पावला. तेव्हां वसिष्ठानें, भरत मातुलगृहीं होता, त्याला अयोध्येला आणविलें. तेथें येतांच दशरथाच्या मृत्यूचें कारण त्यास समजलें. त्यानें रामाला वनवासाला धाडल्याबद्दल आपल्या आईची अतिशय निर्भर्त्सना केली, कौसल्येचें सांत्वन केलें व आपण राज्यावर बसणार नाहीं असें वसिष्ठास सांगितलें. रामचंद्राची भेट घेण्याकरितां तो लागलाच त्याच्या मागोमाग निघाला. वसिष्ठ व राममाताहि त्याच्याबरोबर निघाल्या. शेवटीं रामाची व त्यांची भेट झाली. परस्परांस पराकाष्ठेचा आनंद झाला. त्यांच्या नेत्रांतून प्रेमाश्रूचे पूर वाहूं लागले, कंठ दाटून आले व अंगें रोमांचित झालीं! भरतानें अयोध्येला परत येण्याविषयीं रामाला अतिशय आग्रह केला; परंतु ‘ पित्याची आज्ञा मला मोडवत नाहीं, तेव्हां तूं या संकटांत मला घालूं नको, ’ असें रामानें त्यास सांगितलें. पण त्याला तें रुचलें नाहीं. त्यानें पुन्हां पुन्हां रामचंद्राची अयोध्येला परत जाण्याविषयीं विनवणी केली. पण रामानें तसें करतां येत नाहीं असें सांगितलें. शेवटीं भरताचा उपाय खुंटला; त्याच्या मनाला अतिशय वाईट वाटलें. त्यानें गंगातटावर मरण्याची तयारी केली! तेव्हां रामाच्या सूचनेवरून वसिष्ठानें भरताला सांगितलें, ‘ भरता, तूं प्राणत्याग करूं नको. रामाच्या हातून रावणवधाचें कार्य व्हावयाचें आहे. तेथपर्यंत रामाला अयोध्येला येतां येणार नाहीं, या गोष्टीला चौदा वर्षें लागतील. तोंपर्यंत तूं अयोध्येंत असावें. ’ यावर रामाचा मनोनिग्रह पाहून भरत म्हणाला, ‘ चौदा वर्षेंपर्यंत मी हा देह कसा तरी धारण करीन. परंतु रामाला एक दिवसाचा जर विलंब लागला तर मी अग्निकाष्ठें भक्षण करीन! अयोध्येच्या राज्याचें मी रक्षण करीन परंतु मी नृपासनावर बसणार नाहीं. सिंहासनावर रामाच्या पादुका ठेवून रामाच्या नांवानें कारभार पाहीन. ’ असें म्हणून त्यानें रामाच्या पादुका घेतल्या व रामाची आज्ञा घेऊन अयोध्येस प्रयाण केलें. या उताऱ्यांत भरत वनांत निघाल्यापासून परत रामाच्या पादुका घेऊन अयोध्येस जाईपर्यंतचा कथाभाग आहे.

(श्लोक)

पायीं निघे भरत सानुज रामवाटे, रामाविणें इतर इष्ट न काम वाटे.
माथां जटामुकुट वल्कल नेसला हो! श्रीरामवेष वदनीं प्रभुनामलाहो.

रामवल्कलजटादिकरीती, वेष तो उभय बंधु करीती,
राम सानुज तसें भरतातें, देखती सकळ रामरतातें. ॥ २ ॥

तों भेटला गुहकनाम किरात वाटे,
श्रीरामभक्त परमाप्त तयास वाटे;
गंगातटीं रघुपतीशयनास दावी,
ते भक्ति काय म्हणुनी मुखि हो वदावी ? ३

दर्भनिर्मित तया शयनातें देखतां उदक ये नयनांतें,
भूतळीं भरत घालुनि घे हो, त्या स्थळींहुनि न चित्त निघे हो. ४
रामवृत्त रघुवंशवरातें, सर्व वर्णुनि गुहाख्य किरातें.
लंघुनी सुरनदी भरतातें, ने ससैन्य रघुराजरतातें. ५
ब्रह्मा रमा वंदिति नित्य ज्यातें, त्या राघवाच्या चरणांबुजातें.
पाहूं त्वरें हे भरता असोसी, वियोग तो प्राणवियोग सोसी. ६
कैकेयीच्या दुष्टभावें जळाला, इच्छी रामाच्या पदाच्या जळाला,
तों स्वामीच्या देखिलें आश्रमातें, कांहीं चित्तें टाकिलें हो श्रमातें. ७
पादचिह्नित तथे वसुधेतें, देखतां तृषित जेविं सुधेतें,
रामचंद्र पदसारसमुद्रा, वाढवी भरतसौख्यसमुद्रा. ८
तनुवरी गुढियाच उभारिती, कविमुखें किति वर्णिल भारती ?
भरत ये रितिनें अजि लोळला, प्रभुपदाब्जरजीं बहु घोळला ! ९

हा राम राम ! रघुनंदन ! हेंचि वाचे,
चित्तांत ते चरण दीसति राघवाचे;
ते रेणु हे मुकुटमंडन जे शिवाचे,
ऐसें म्हणे त्यजुनि भाव अहो जिवाचे. १०

भरत पदरजीं त्या लोळला दीर्घकाळ,
त्रिभुवनिंहि सुखाचा होय तेव्हां सुकाळ,

न मिळति पदरेणू जे विरिंच्यादिकांही
सुलभ मज म्हणे हें भाग्य माझेंचि कांही ! ११
वामअंकगत भूमिकुमारी, वामबाहु सुरता सुकुमारी,
वल्कलांबर जटा अभिरामा, देखतो भरत त्या रघुरामा. १२
दूर्वादलश्यामलदीप्ति देहीं, सेवी पदें लक्ष्मण तो विदेही,
गंगातटीं सेवित मंदवातें, देखे अशा श्रीरघुपुंगवातें. १३
देखोनि ऐशा रघुनंदनातें. धावे त्वरेनें पदवंदनातें,
अलभ्य जो हर्ष सुरादिकांही, तो होय त्यामाजिच शोक कांही १४
रडे फुंदफुंदे, शिरी पादपद्मा
धरी, सद्म मानी जयां नित्य पद्मा,
बळें क्षेम दे त्यास ओढूनि राम,
स्वभक्तप्रिय स्वामि विश्वाभिराम. १५
मांडियेउपरि बैसविला हो, अश्रुनीर पुसि, दे सुखलाहो,
' वासरा ! न रड, सांग सुवार्ता,' शब्द हा निववि दुःखदवार्ता. १६
तों देखिला गुरु वसिष्ठ तयास वंदी,
ब्रह्मण्य देव जडला चरणारविंदीं,
तों माउल्या तिघिहि सत्वर पावल्याहो,
भेटोनियां तिघिहि सत्वर सेविल्या हो.
'पिता सुखी कीं,' म्हणतांचि रामा, रडोनि त्या सांगति सुपरामा,
रडे अहो ! रामहिं लोकरीती, स्त्रिया पुन्हां शोक महा करीती. १८
सपिंडिक्रिया राम गंगेतटाकीं, करी आणि तो पिंड गंगेंत टाकी,
रडे, लोकदृष्टीस शोकश्रमातें, प्रभू दावुनी ये पुन्हां आश्रमातें. १९
तों वदे भरत गोष्टि मनाची, प्रार्थना बहुत आगमनाची,
मांडिली परि न राघव मानी, देखतां सुरवरांस विमानीं. २०
झणिं फिरे स्वपुरीप्रति राम हा, म्हणुनि आधि मनीं अमरां महा,
भरतशब्द तदर्थ न ये मना, पुरवणें प्रभुला सुरकामना. २१

“ आज्ञा पित्याची मज मोडवेना, वत्सा तुझी गोष्टिहि तोडवेना;
घालूं नको बा मज संकटांत, नको पडूं या सहसा हटांत. ” २२

असी आयके जेधवां रामवाणी,
मुखश्री करी बंधु तो दीनवाणी,
म्हणे, “ तात ! आज्ञा मृगांकानना रे,
मला सांग जाईन मी कानना रे. ”

“ बापा ! ऐसें वर्ततां तों विशेषें, आज्ञाभंग प्राप्त दोघां अशेषें,
एवं राज्यातें तुवां रे भजावें, ताताज्ञेनें कानना म्याच जावें. ” २४

येना असें भरत देखुनि रामराया,
गंगातटीं रचुनि दर्भ, बसे मराया;
पाहे वसिष्ठमुनि वक्त्रसरोरुहातें,
श्रीराम आणि खुण दाखवि हो स्वहातें. २५

कीं सांग गुह्य अवतारचरित्र याला,
जें तारितें चहुं युगांत जगत्रयाला;
बोले वसिष्ठ मग सन्निध जाउनीयां,
‘ कां प्राण टाकिसि ’ म्हणे समजावुनीयां. २६

“ हा राम मारील दशाननासी,
यालागिं जातो प्रभु काननासी.
नको निवारूं भरता ! तयाला,
ब्रह्मादिकांच्या पददातयाला. २७

येणार मागुति चतुर्दशवत्सरांतीं,
राहो वनांत तितके दिन आणि राती;
आत्माच तो, तुज वियोग तयासि नाहीं,
येऊनियां करिल जे तव कामनाही. ” २८

देखोनियां गमननिग्रह राघवाचा,
बोले उभा भरत निश्चयरूप वाचा;
" वर्षं चतुर्दशवरीच धरीन देहा.
त्यानंतरें त्यजिन, यास निरोप दे हा. २९
वर्षें द्विसप्तभरि काल समाप्त जाला,
त्यानंतरें आजि तुझ्या चरणांबुजाला;
स्पर्शें शिरें न जरि देह तयाच वारीं,
यातें त्यजीनचि, विरिंचि जरी निवारी. ३०
वर्षें चतुर्दशहि रक्षिन शासनातें,
अंगीकरीन, न बसेन नृपासनातें;
सिंहासनावरि तुझ्या पदपादुका मी
पूजीन जों तव पदांबुजलाभकामी." ३१
पादुका जडित आणुनि हातें, रामचंद्रचरणांबुरुहातें
लावुनी निजशिरीं भरतानें, वंदिल्या रघुवरांघ्रिरतानें. ३२

वामनपंडित.

---

४२. सीता शिवधनुष्याचा घोडा करिते.

परशुराम एके वेळीं जनकराजाच्या घरीं पाहुणा गेला. तेव्हां त्याच्या बरोबर शिवधनुष्य होतें. तें त्याने बाजूला ठेवून दिलें. पुढें जनकाचा पाहुणचार घेतल्या नंतर तो जावयाला निघाला. पण पाहतो तों धनुष्य जागेवर नाहीं! तेव्हां परशुराम जनकावर रागावला. त्यामुळें जनकाला वाईट वाटलें व मोठी चुटपूट लागली! परशुरामासारखा कधीं न येणारा पाहुणा दैवयोगानें प्राप्त झाला असतां, त्याची आवडती वस्तु आपल्या घरांतून नाहींशी झाली, या गोष्टीचें त्यास राहून राहून सखेदाश्चर्य वाटलें. पुढें तो धनुष्याचा शोध करूं लागला, तेव्हां सीता धनुष्याचा घोडा करून त्यावर फेरफटका करीत आहे असें त्याच्या दृष्टीस पडलें! त्यानें सीतेला पटकन् उचलून पोटाशीं धरिलें, पुनः तें धनुष्य तिला दिलें व त्याच्यावर बसण्याला तिला सांगितलें. सीता लागलीच त्यावर बसली व दौडत दौडत पाहुण्यापुढें येऊन उभी राहिली! परशुराम हें पाहून चकित झाला! मोठ्या मोठ्या वीरांना सुद्धां जें कधीं हालावयाचें नाहीं तें धनुष्य सीतेनें

लीलेनें इकडे तिकडे फिरविलें, तेव्हां ही कोणी तरी अलौकिक स्त्री आहे असें त्यानें जाणलें. ' ह्या मुलीला वर कोण योजला आहे ? ' असें परशुरामानें जनकाला विचारलें. जनक म्हणाला, 'इचें स्वयंवर करणें आहे.' परशुराम म्हणाला, 'तुझी मुलगी ही लोकोत्तर स्त्री आहे. हिला वर कोणी तरी महापुरुषच मिळाला पाहिजे. मी हें शिवधनुष्य येथेंच ठेवून जातों. हें धनुष्य जो उचलील त्याला तू आपली कन्या अर्पण कर.' असें बोलून परशुराम निघून गेला. ही कथा या उताऱ्यांत आहे.

ओंव्या.

परशुरामाचा निजमेढा, सीतेनें स्वयें करोनि घोडा, सीताचा करोनि वोढा, बाणाचा गाढा जाणा केला १ त्या धनुष्यावरी बैसोनी, घोडा नाचवी राजांगणीं, स्वेच्छा क्रीडे राजभुवनीं, राजबिदींतूनि धावडी २ ठेविलें ठायीं धनुष्यबाण, राम न देखे आपण, मग रायावरी कोपायमान, काय वचन बोलिला ३ 'माझ्या धनुष्याची चोरी करी, ऐसा बळिया कोण क्षत्री, तुवां लपविलें आहे घरीं, तें झडकरी मज दावीं ४ पांच शत महावीरीं, धनुष्य नुचलें तिळभरी, त्याची जेणें केली चोरी, तो झडकरी मज दावीं ५ ऐकून क्रूर रामवचन, राजा जनक कंपायमान, आजि मज आलें पूर्ण विघ्न, राम शत्रुघ्न कोपला ६ राजा त्या धनुष्याचा लाग, स्वयें गवसूं लागला चांग, राजांगणीं देखोनि रेघ, तोचि मान घेत आला ७ तंव धनुष्याचा करोनि घोडा, सीता खेळत देखे पुढां, राजबिदीं घेतला दवडा, बाळक्रीडा क्रीडत ८ राजा म्हणे ' अगे कारी, हा त्वां अन्याय केला भारी, ' ते धनुष्य सांडी क्षितीवरी, तें रायातें करीं उचलेना ! ९ मग राजा अतिप्रीति करी, सीतेतें पोटासीं धरी, म्हणे ' बैस या घोड्यावरी ' ते हरिखें वरी बैसली १० करोनि धनुष्याचा घोडा नाचवीत तडतडां, आली परशुरामापुढां, देखोनि गाढा तो विस्मित ११ तो म्हणे ' ही आदि शक्ति, आणिका धनुष्य नुचलें हातीं, ईसी महा पुरुष होईल पति, आणिकासि प्राप्ति

नव्हे इची ' १२ राम रायासी पुसे विचार, ' इसी कोण नेमिला वर ? ' तो म्हणे, नाहीं केला निर्धार, इचें स्वयंवर करणें आहे ' १३ स्वयंवरीं हाचि पण, जो धनुष्यासी वाहील गुण, त्यासीच द्यावी हे आपण, ' आज्ञा संपूर्ण भार्गवाची १४ तेणें सीतेच्या स्वयंवरासी, धनुष्य ठेविलें जनकापाशीं, जेणें धनुष्यें त्रिपुरासी, येके बाणेसीं छेदिलें १५ शिवें येणेंचि धनुष्येंसीं, विध्वंसिलें दक्षयागासी, पळवुनी सुरवरऋषी, यज्ञभागासी घेतलें १६ तेंचि शिवचाप घेवोनि करीं, येकवीस वेळां निःक्षत्री, परशुरामें केली धरित्री, तें हें स्वयंवरीं ठेविलें चाप १७

——— एकनाथ–भावार्थरामायण.

४३. सुदामनगरी.

सुदामा नांवाचा एक ब्राह्मण श्रीकृष्णाचा गुरुबंधु होता. तो दारिद्र्यानें अतिशय गांजला होता. काय करावें हें त्याला सुचेना. एके दिवशीं त्याच्या बायकोनें त्याला म्हटलें,'अहो, श्रीकृष्ण तुमचा बाळपणचा जिवलग मित्र आहे. तो आतां द्वारकेचा राजा आहे. तेव्हां त्याच्याकडे जाऊन पहा. तो मनांत आल्यास आपलें दारिद्र्य एक क्षणांत दूर करील.' हें बायकोचें बोलणें ऐकून त्यानें कृष्णाला जाऊन भेटण्याचा निश्चय केला. सुदामा द्वारकेला निघाला तेव्हां कृष्णाला भेट म्हणून तीन मुठी पोहे त्याच्या बायकोनें त्याच्या पदरांत बांधून दिले. कृष्णानें सुदामजी आपल्या घरीं येतांच मोठ्या प्रेमानें त्यास आलिंगन दिलें, त्याला कुशलप्रश्न विचारले व त्याचा मोठ्या थाटानें पाहुणचार केला. सुदाम्यानें बरोबरचे पोहे कृष्णाला भेटीदाखल अर्पण केले. ते खाऊन कृष्णाला जो आनंद झाला तो सांगतां पुरवत नाहीं. त्यानें आपल्या प्रेमळ, जुन्या व अठराविश्वे दारिद्र्याच्या पाशांत सांपडलेल्या मित्राची झोंपडी एकदम एक प्रतिद्वारका अशी सुवर्णनगरी बनविली. पण ही गोष्ट त्यानें, सुदामजीला तो त्या नगरीला जाईपर्यंत, समजूं दिली नाहीं. इकडे सुदाम्यानें कृष्णाचा निरोप घेतला. कृष्णानें आपला उत्तम सत्कार केला याबद्दल त्याला परम संतोष वाटला; पण आपल्या बायकामुलांची त्यानें कांहींच तजवीज केली नाहीं यामुळें त्यास अतिशय वाईट वाटलें. घरीं गेल्यावर बायकोला काय सांगावें, मुलें मोठ्या उत्सुकतेनें वाट पहात असतील, त्यांना काय द्यावें, अशा अनेक कल्पना मनांत येऊन तो फार कष्टी झाला व मार्ग चालूं लागला. पण पुढें बराच चालून गेल्यावर पाहतो तों द्वारके-

सारखी अत्यंत सुंदर अशी सोन्याची नगरी वसलेली ! आपले पूर्वीचें घर व तेथला दैन्याचा देखावा त्याला कोठेंच दिसेना. पुढें खरी गोष्ट त्याला समजली तेव्हां त्याचा हर्ष गगनांत मावेना. ही हकीकत सुदामजीनें आपल्या पत्नीला सांगितली आहे. प्रस्तुत उताऱ्यांत सुदामा द्वारकेहून परतल्यापासूनची कथा आहे.

" येतां द्वारवतीपुरीहुनि असा मार्गाकडे पाहत
स्वांतीं श्रीपातिमूर्ति वाहत, निजप्रेमऱ्हदीं नाहत,
आलों स्वीयगृहाचिया निकट मी, जों दृष्टि केली वरी,
तेजःपुंजचि देखिली तंव पुढें तत्काळ हो सुंदरी ! १
चकित विस्मित होउनि दाखिलें,
क्षण मनीं हरिचें पुर लेखिलें,
मग विचार बरा करुनी स्वयें,
वळखिलें स्थळ कामिनि ! निश्चयें. २
कूजत्पक्षिकुळाकुळें उपवनें सर्वत्र साब्जें वनें,
क्रीडन्मंदसुगंधशीत पवनें तापार्तसंजीवनें,
भास्वत्पावकचंद्रकांतिभवनें स्वर्गप्रभें पावनें
कांते ! म्यां अवलोकिलीं सुरनिभ स्त्रीपुंसवृंदावनें. ३
' माझें हें स्थळ निश्चयें, परि असें झालें अकस्मात् कसें ?
जेथें पर्णकुटीनिवेशन सदा तें स्थान देवौकसें,
ऐसें चिंचित मानसीं प्रियतमे ! होतों उभा विस्मित,
तों प्रत्युद्गमनार्थ नागरिक हे आले पुढें सस्मित. ४
आले देवसमान मानव पुढं, नारीहि देवीप्रभा,
जाणों भूमिवरी स्वयें उतरली साक्षात् सुरांची सभा,
नानावाद्यरवेंकरूनि सहसा व्योम प्रिये ! दाटलें,
मच्चित्तासि पतिव्रते ! शुभमते ! तें स्वप्नसें वाटलें. ५
आला मागधसूतबंदिगण जो, तेणें मला वानिलें.
नानोपायनपाणिनागरजनें भेटोनि सम्मानिलें.

कन्या साक्षतलाजपुष्पनिकरें माझ्या शिरीं वर्षल्या.
तैशा गायकपंक्ति गाउनि पुढें माझ्या पुरीं हर्षल्या. ६

कांते ! अत्युत्सवानें विनवुनि नमुनी जेविं भूपोत्तमातें,
आले घेऊनि नारीनरजन नगरीमाजि पूजून मातें,
प्रासादद्वारदेशीं चकितचकित मी पावलों आग्रहानें,
होतों संभ्रांत तेव्हां गृहिणि ! बहुतर ग्रस्त जैसा ग्रहानें. ७

तों, पद्मांतुनि पद्मजा जशि निघे दिव्यांगशोभा सती,
येतां बाहिर मंदिरांतुनि तशी झालीस हो ! भासती,
दिव्यस्त्रीप्रतिमद्युतिप्रविलसद्दासीसहस्रस्तुता
तूं नीराजनपात्र घेउनि करीं आलीस आलीयुता. ८

जाये ! त्वां मज रत्नदीपनिकरें ओवाळुनी आदरें,
हस्तातें धरुनि स्वयें निजकरें रोमांचितें सुंदरें,
गेहीं आणुनि बाष्पपूर्ण नयनें दिव्यासनीं स्थापिलें,
तावत्काळ हि मन्मन प्रियतमे ! स्वप्नभ्रमें व्यापिलें. ९

स्फटिकमरकताचिया भिंत्ति तेथें उभ्या कांचनी पुत्तिका,
तत्करीं रत्नदीपप्रभापुंज हे सूर्यसे भ्राजती;
शतमित मणिचे शुभ स्तंभ, मुक्ताफळीं निर्मिलीं दिव्य
विस्तीर्ण चंचाद्वितानें गृहाभ्यंतरीं सर्वतः साजती. १०

व्यजनसहित चामरें स्वर्णदंडें नवीं, दान्त पर्यंक, शय्या
मृदु स्वच्छ, ज्यांला पयोराशिचे फेनही लाजती;
कनकविरचितासनें जेविं भद्रासनें; निर्जरेंद्राचिया
मंदिरींच्या परी दासदासी सुरम्याकृती राजती. ११

यापरि दिव्य समृद्धि विलोकुनि सुंदरि ! अंतरिं ! कौतुक झालें;
कीं मज नित्य दरिद्रतमास कसें सहसा सुखवैभव आलें !

हाचि विचार मनीं करितां मग संशयजाळ पळांत पळालें,
जों स्वजनामरवृक्षरमावरदर्शनभाग्यनिदान कळालें १२

मोरोपंत---सुदामचरित्र.

---

४४. वैराग्यवचनें.

श्लोक.

अभिज्ञांस तों ग्रासिलें मत्सरानें
धनाढ्य प्रभू व्यापिलें दुर्मदानें;
शिरीं थोर मूर्खांस अज्ञान ओझें;
जिरालें निजांगींच पांडित्य माझें. १

कांहीं द्रव्य असेल कीं उकरिली म्यां या श्रमें ही मही;
राजेही बहु सेविलेचि; गिरिचे म्यां जाळिले धातुही;
रात्रीं मंत्रजपें स्मशान धरिलें; पाथोधि उलंघिला;
झाली प्राप्त कपर्दिका न मज तों सोडीं दुराशे! मला. २

म्यां साहिली खलजनोक्ति कठोर पाहीं,
पोटांत दुःख वरिचेवरि हांसलोंही,
कीं प्रार्थिलें स्वजठरार्थ मदान्ध लोकां,
आशे अशीच मज नाचविशी कितीकां ? ३

दिसे ज्या प्राणांची स्थिति जलजपत्रोदक जसें
तयांसाठीं केलें विविध बहु म्यां पातक असें;
पुढें द्रव्याढ्यांच्या प्रचुरधनलोभास्तव वृथा
विलज्जें म्यां केली बहुतर मृषात्मस्तुतिकथा. ४

वदना रदनावलिनें त्यजिलें, शिर सर्वहि शुभ्रपणें पिकलें.
उठतां बसतां अणु शक्ति नसे; परि आस निरंतर जागतसे. ५

आशा थोर नदी, मनोरथ तिचें पानीय, वीची तृषा,
स्त्रीपुत्राद्यनुराग हीं जलचरें जे पूर्ण कूलंकषा,

संसारश्रम भोंवरा गरगरी, चिंताच जीचीं तटें,
तीतें जे तरले मुनीश न कधीं ते पावती संकटें ६

गंगेनें स्वतरंगसुंदरकणीं जीं भोंवतीं शिंपिलीं,
जीं का चारुशिलातलीं बसुनियां विद्याधरीं सेविलीं,
स्थानें काय हिमाद्रिचीं क्षयदशा तीं सर्वही पावलीं ?
कीं पोटें अपमानपूर्वक नरीं अन्यालयीं पोशिलीं ? ७

ते कंद काय अवघेचि गळोनि गेले ?
किंवा प्रवाह नदिचे अतिशुष्क झाले ?
कीं वाण आजि विपिनीं तरुवल्कलांची ?
कां पाहताति वदनें न कळे खळांची ! ८

होती वासर दीर्घ जे धनपतिद्वारीं तयां प्रार्थितां.
नानासौख्यभरें क्षणोपम मला जे लोटले नेणतां;
निःसंगत्वपणें धरूनि बसलों हे पर्वताची गुहा,
आतां त्या दिवसांसि हांसत असें ध्यानावसानीं पहा ! ९

गेला तो नृप, ते प्रधान अवघे, ते पंडितांची सभा,
गेली ते नगरी, तशा शशिमुखी ज्या तप्तहेमप्रभा,
गेला तो नृपपुत्र, त्या शुभकथा, ज्यां देखिलें सर्व जें
तें जेणें स्मरणास योग्य रचिलें, कालासि त्या वंदिजे. १०

गतीनें सूर्याच्या पलपलपणें माप भरतें,
नसे व्यासंगानें दिवसरजनीज्ञान पुरतें,
जगीं पाहें दुःखें विविध, नुपजे त्रासहि जरा,
कशी या लोकांला बहुत चढली मोहमदिरा ? ११

येतो वासर तोच, तेचि रजनी व्यापार नानापरी
प्राणी हे करिताति, आयु सरतें हें नेणवें अंतरीं;

तुच्छें चर्वितचर्वणोपमसुखें जीं तींच तीं भोगितां,
संसारीं विकृतिप्रसंग नुपजे, हे कोण निर्लज्जता ! १२
तूं राजा जरि, मी श्रुतिस्मृतिमहाविद्याभिमानी असें,
भाग्यें विश्रुत तूं मदीय कवितासत्कीर्ति लाकीं वसे,
आहे अंतर फार तूज तुज रे ! तूं गर्व जो दाविशी.
मीही निस्पृह, भाग्यवन्तगणना नाहीं मला फारशी ! १३
गगनीं रजनीस शशी विलसे, दिवसा रवि त्या स्थलिं नांदतसे,
उदयास्त अशांस न हे चुकती, स्थिर मानितसे जन हा कुमती! १४
जधीं कांहीं कांहीं ‘ हरि कवि ’ असे शब्द शिकलों,
तधीं मी सर्वज्ञ द्विपसम मदें याच भरलों;
जधीं ‘ कांहीं नेणे ’ म्हणुनि वदले पंडित मला,
तदा माझा गर्वज्वर सकलही हा उतरला. १५
गेला मान जगांत, भाग्य सरलें, भृत्यादिकीं सोडिलें,
झाले याचकही पराङ्मुख घरा, तारुण्यही लोटलें;
सुज्ञांहीं मग युक्त हेंचि करणें, कीं जह्नुकन्यातटीं
सेवावा बरवा निकुंज, गिरिची किंवा गुहा गोमटी. १६
हिमाचलशिलेवरी सुरनदीतटीं बैसुनी,
त्यजूनि जनसंगती सुदृढबंधपद्मासनीं,
सुखेंकरुनि डोलतां प्रचुरयोगनिद्राभरें
कधीं डवचिती मला हरिणपोत शृंगांकुरें ? १७
स्वर्गापासुनि शर्वमस्तकतटीं, तेथूनियां भूधरीं,
ग्रावाग्राहुनि भूतलीं उतरली ते स्वर्णदी सत्वरीं;
गेली तेथुनि अर्णवाप्रति मदें, ते वंद्यही भ्रष्टली,
जे कां दुर्मद त्या अधःपतनता आहे बरी निर्मिली. १८
लक्ष्मीनें जरि तुष्ट तूं, बहुसुखी मीं वल्कलानें असें;
दोघांचा परितोष तुल्य असतां आधिक्य कांहीं नसे;

आशा ज्यास, दरिद्र तोचि समजें, नैराश्य पैं बाणतां,
भाग्याचा नर कोणता मग वदें ? निर्भाग्य तो कोणता ? १९
ज्यांचें पात्र पवित्र पाणियुग हें भिक्षान्न जे भक्षिती,
ज्यांचें वस्त्र दिशा, जयां मळ नसे, शय्या जयांची क्षिती,
ज्यांला दैन्य नसे, विरक्ति वनिता, जे तीसवें नांदती,
ज्यांला कर्मकलाप बाधत नसे, ते धन्य येणें रितीं. २०
माते मेदिनि ! मारुता स्वजनका ! तेजा सख्या सोदरा !
तोया आणि नभा ! तुम्हां नमितसें जोडूनि भावें करा;
जालें ज्ञान भवत्कृपेस्तव मला; आतां पहा सत्वरीं,
ब्रह्मीं मी मिळतों, जळीं समरसें वर्षोपलांचे परी २१
जों हे स्वस्थ तनू, जरा वसतसे जों दूर, जों इंद्रियें
शक्तें कीं सरलें न आयु पुरतें जों, पंडितानें स्वयें
आत्मप्राप्तिसुखार्थ यत्न करणें कीं तोंच ही फारसा,
होतां मंदिर दीप्त कूपखननीं उद्योग तो कायसा ? २२

वामनपण्डित–वैराग्यशतक.

---

४५. पूर्वग्रंथकारांस प्रणामांजलि.

ओंव्या.

समस्त कवींस नमस्कार, जो जगद्गुरु आचार्य शंकर, जेणें मतें उच्छेदोनि समग्र, शुद्ध मार्ग वाढविला. १ सकळ मतवादी दरिद्री, शंकर समर्थ पृथ्वीवरी, संन्यासदीक्षा निर्धारीं, स्थापिली जेणें विधियुक्त. २. अवघे मतवादी रजनीचर, शंकर त्यांवरी रघुवीर, कीं कार ववधावया यादवेंद्र, अति उदित साक्षेपें. ३. तैसा शंकराचार्य सकल, कुमतें छेदी तत्काल, त्या आचार्यांचें पदकमल, श्रीधरभ्रमरें वंदिलें. ४ श्रीधराचार्य टीकाकार, त्यांसी नमस्कारी श्रीधर, मधूसूदनादिक कवींद्र, ग्रन्थ अपार जयांचे. ५ शृंगार-

वनींचा विहंगम जाण, तो जयदेव पद्मावतीरमण, त्याची काव्यरचना पाहून, पंडितजन तटस्थ. ६ जो वदांतक्षीरार्णवींचा मीन, जेणें विवेकसिंधु रचिला पूर्ण, तो मुकुंदराज गुणनिधान, तयाचे चरण वंदिले. ७ तारावया जन समग्र, पुन्हां अवतरला रामावतार, गीतार्थ केला साचार, तो ज्ञानेश्वर जगद्गुरु. ८. जो भानुदासकुल-भूषण, प्रतिष्ठानवासी परिपूर्ण, त्या एकनाथें ग्रन्थ सम्पूर्ण, बहुसाळ कथियेले. ९. जे चातुर्यराजधानीचे कळस, मुक्तेश्वर मुद्गलदास, ज्यांचे ग्रन्थ पाहातां सुरस, ब्रह्मानंद उचंबळे १०. जैसा चंडांशु व्योमीं, तैसाची केवळ वामनस्वामी, ज्याची श्लोकरचना या भूमी. मंडळावरी अपूर्व. ११ कृष्णदास जयराम, जो शांतिदयेचें निज-धाम, ज्याचे ग्रंथ ज्ञानभरित परम, जो निःसीम ब्रह्मचारी. १२. श्रीरामउपासक निर्मळ, जो भक्तसरोवरींचा मराळ, तो रामदास महाराज केवळ, भक्ति प्रबळ लावी जना १३. ब्रह्मानन्दस्वामीचा बंधु सत्य, नाम तयाचें श्रीरंगनाथ, ज्याची कविता समस्त, ऐकता जन उद्धरले. १४ असो, आतां समस्त कविवर, अवघे ब्रह्मा-नन्दरूप साचार, त्यांसी अनन्यशरण श्रीधर, द्यावा वर ग्रंथासी. १५.

श्रीधर—रामविजय.

४६. दुर्योधनाचा मानीपणा.

भीमानें गदा मारून दुर्योधनाची मांडी मोडून टाकली. त्यामुळें तो समरांगणा-वर धुळींत तळमळत पडला. त्या वेळीं त्यानें शेवटचे उद्गार काढिले. त्याला मरणाबद्दल मुळींच वाईट वाटलें नाहीं. रणभूमीवर आपणांस मरण प्राप्त झालें यामुळें त्यास मोठा आनंद वाटला. त्यानें आपल्याजवळ असणाऱ्या सूताबरोबर आपल्या मातापितरांस व इष्टमित्रांस सांत्वनपर निरोप पाठविला. अशा रीतीनें दुर्योधन रणभूमीवर मरणोन्मुख पडला असतां त्याचा शोध करीत कृप, अश्व-त्थामा आणि भोज असें तिघे त्याच्याजवळ आले. दुर्योधनाची अत्यंत अनु-कंपनीय स्थिति पाहून या तिघांना फार खेद वाटला. अश्वत्थाम्यानें दुर्योधनाशीं

थोडा वेळ भाषण केलें व त्याच्याविषयीं आपली सहानुभूति व्यक्त केली. दुर्योधनानें त्या तिघांचें समाधान केलें व कृपाचार्यांच्या आग्रहावरून अश्वत्थाम्याला सेनापतीचीं वस्त्रें दिलीं अश्वत्थाम्यानें पांडवांचा निःपात करण्याची प्रतिज्ञा केली. यानंतर ते तिघेही दुर्योधनाचा निरोप घेऊन चालते झाले. हा कथाभाग खालच्या उताऱ्यांत आला आहे.

गीतिच्छंद.

धृतराष्ट्र म्हणे; ' सूता ! भीमानें मस्तकीं दिला पाय;
भग्नोरु पांडवाहित मानी मत्पुत्र बोलिला काय ? ' १
सूत म्हणे; काय पुससि ? ज्याचें न कधींहि पादतळ मळलें;
तें राजरत्न तैसें, जैसें धूळींत याद तळमळलें ! २
ज्याच्या अंगीं अयुतद्विपबळ ऐसा समर्थ लोकेश,
जो परशतनियमनपटु नियमी कष्टेंकरूनि तो केश. ३
रडत मजकडे पाहुनि निंदुनि धर्मासि सोडुनि श्वास;
वदला भूप असें कीं " न धरावा साधुचाहि विश्वास. ४
भीष्म द्रोण जयद्रथ मद्रप भूरिश्रवा कृपाचार्य;
शकुनी अश्वत्थामा कृतवर्मा कर्ण वीरवर आर्य ५
हे सर्व नाथ होते तरिहि अवस्था पहा कसी झाली !
' दुरतिक्रम काळ'असी वृद्धोक्ति तिची प्रतीति मज आली ६
एकादशसेनापति मी या कुदशासि पावलों आजी,
काळापुढें तृणचि तो शक्रशतासींहि करिल जो आजी. ७
लंघुनि समय गदेनें भीमें केलें मदूरुयुगमथन
असतील वांचले जे त्यांसि करावें असें तुवां कथन. ८
कपटें श्रीभीष्मप्रभु गुरुहि जयद्रथहि पाडुतनयांहीं
भूरिश्रवाहि कर्णहि मथिला बहु साधु शूरजन यांहीं. ९
मोडुनि मदूरु पाडुनि मज माझें मर्दिलें शिर पदानें,
यापरिस चित्र दुसरें काय करावें अधार्मिकमदानें. १०

तातातें मातेतें नमुनि असें सांग संजया बा कीं,
केलें राज्य अकंटक पुष्कळ सुख भोगिलें जसें नाकीं; ११
विष्णुपदीं पिंड तसा शत्रुशिरीं पाय देय जो डावा,
तो म्यां दिला अधिक याहुनि जन्मुनि अर्थ काय जोडावा? १२
होउनि पराजित परप्रेष्य न मी जाहलों न हें थोडें,
अरिहृतपदोपजीवन खाजविलें जेविं आपुलें घोडें. १३
आमरण पांडवांसीं माझा निर्विघ्न चालला दावा,
दैवें सुपुरुषपुंगव अभिमानभरें असाचि लादावा. १४
सुक्षात्रियासि जी गति बहुमान्या तीच हे मला घडली,
तनु मनुपूत घृताहुनि मखशिखिकुंडीं तसी रणीं पडली. १५
शस्त्रें विषें वधावा जैसा सुप्त प्रमत्त अनयानें,
वधिला तसा अधर्में हा तेजस्वींद्र पांडुतनयानें. १६
या छळवधें परांचें दुर्यश माझें जगीं सुयश झालें,
आजन्मसदाचारें यावें तें सुफळ शेवटीं झालें. १७
कृप कृतवर्मा अश्वत्थामा यातें निरोप सांग असा,
पांडवखळच्छळबळें वध करितिल फार सावधान असा १८
गुरु सुत बंधु सुहृज्जन गेले स्वर्गासि सर्वही नीट.
मीहि निघालों आला प्रांतविरस विषय समजतां वीट. १९
व्याकुळ होइल माता तात सुनांच्या सदा विलापानें,
शोकें बहु, न विषाच्या बहु ताप त्रास दाविला पानें. २०
पतिबंधुलयें दीना होइल धीरा पर स्वसा माजी,
मज मायसी म्हणे, बा कर गा देउनि परस्व, सामा जी. २१
होईल लक्ष्मणाची बहुधा पृथुलोचना प्रसू नाहीं,
वज्रप्रहार सोसिल कसि? व्हावी मूर्च्छिता प्रसूनांहीं. २२
जरि काय वाग्विशारद येता चार्वाक, बहु बरें होतें,
करिता अपचिति माझी दुःसाध्यहि कार्य साधिता हो तें."

ऐसे विलाप बहुविध केले, सांगों नृपा किती काय,
बहु जन ऐकुनि रडले, पडले शोकांत, बोलिले 'हाय.' २४
सचराचरा धराही त्या समयीं कांपली नरवरा हे,
लोक पळे मृगहि खगहि ऐकुनि तन्निकट तो न रव राहे.२५
अश्वत्थाम्यातें तो युद्धव्यवहार त्या जनें कथिला,
कीं भीमें ऊरुद्वय भंगूनि गदायुधें नृपति मथिला. २६
भोज कृप द्रौणि तिथे आले धांवोनि शोणित वहात,
मनिं म्हणति 'खळा भीमा,कैसा धरिला न कोणि तव हात'?
धांवडिले सूतांहीं त्या वीरांचे महाजवन वाजी.
होते क्षतार्त परि ते दाखविती प्रतिपदीं जव नवा जी. २८
येउनि विलोकिला कुरुराज तिहीं प्रमथितोरु पतित रणीं,
हरिहत गज कीं राहुग्रस्त समस्तग्रहाधिपति तरणी! २९
भूतक्रव्यादाहीं परिवृत सर्वत्र उग्रकृत्यांहीं,
तो दुर्योधन भूपतिसत्तम जैसा धनार्थिभृत्यांहीं. ३०
मोह तिघांसहि झाला त्यां ती कष्टा दशा पहावेना;
सर्वस्वहानि सोसे, प्रभुहानि कुळजमना सहावे ना ३१
उतरुनि रथावरुनि ते बसले कुरुपतिसमीप वीर तिथे,
तन्मति जशी तशी पतिदाहीं दुःसह दशा नवी रति घे.३२
बसतां समीप आला त्या धीरांलाहि हुंदका राजा,
तो ताप काय सांगों, जोडी कर अग्निकुंडकारा ज्या. ३३
द्रौणि म्हणे, 'हा! किमपि न यश आलें आमुच्या धनुष्यातें
बहुधा सहाय होउनि यश द्यावें हें नव्हे मनुष्यातें. ३४
नसतें असें तरि तुझी होती संजा, अशी दशा कां गा?
लावावी कस्तूरी पुष्कळ त्या धूळि लागली आंगा. ३५

त्यास क्रव्याद जपति, होते बहु जपत ज्या सदा ज्ञाती,
गेली कोठें गा ती शक्राचीसी तुझी सदाज्ञा ती. ३६
दु:शासनादि सोदर कोठें, कोठें तुझा सखा कर्ण ?
कोठें शकुनि जयद्रथ? ज्यां भाग्य तुझें जसें झषा अर्ण.३७
कोठें छत्र तुझें तें ? वा केलीं आजि काय तीं चवरें
गमति उतरलीं विधिच्या जीं गगनांतूनि आयतींच वरें ३८
चपला श्री हें सत्य, प्रत्यय आला मनास, न च खोटा
रविसा कवि साधुमहित दाटुनि लावील दोष न चखोटा. ३९.
नेत्र पुसुनि सर्वांतें भूप म्हणे, 'शोक काय हो याचा,
मर्त्याचा केव्हां तरि भस्मचि विपदोक काय होयाचा. ४०.
तरि होता घात जरी व्यसनीं सांभाळितों न टेंकेला.
मानी हांसुनि म्हणते मज वीराभिनय या नटें केला. ४१
पडला शात्रवशस्त्रें समरांत स्यमंतपंचकीं काय.
कां करितां शोक, उगे, पडलों रोगार्त मंचकीं काय! ४२
पावे अनंतसुकृतें क्षत्रिय समरांत कायहानि बरा,
होइल वांचोनि सुचिर रुचिर गृहीं लाभ काय हा निबरा. ४३
उरलें तेज अधर्में वधिला धार्मिक पुरें बरें झालें,
आलें मनास माझ्या तीक्ष्णाहि परि पथ्य हें जसें आलें. ४४.
मेलों बहुभाग्याचा मी निहतज्ञातिबांधव स्पष्ट;
उरतों शोकें झुरतों स्वजनवियोगा असे नसे कष्ट. ४५.
धर्मभ्रष्ट न झालों हा कृष्णाचा प्रभाव, न दुज्याचा,
पूर्वज वसिष्ठनामा सन्महितयशा तसाचि यदु ज्याचा. ४६
उरलां प्रलयांत तिघे, झालें प्रिय परम आजि हें माजें,
द्याया अशक्य सदमृतरसपाना मेरुतुल्य हेमा जें. ४७.
मज जय जोडुनि द्याया यत्न तुम्हीं साधुनीं भला केला,
दुरतिक्रमा नियति जनकृतिला मुनिदृष्टि जसि बलाकेला.४८.

न करावा शोक तुम्हीं अवलोकुनि हे असी दशा माजी,
वेद प्रमाण जरि, तरि म्यां अक्षय लोक जिंकिले आजी. ४९.
ऐसी वदोनि वाणी आणी पाणी नृपाळ नयनांत,
लोळे रजांत निजतो मृदुलपयःफेनशुभ्रशयनांत. ५०
द्रोणि बहु रडोनि म्हणे, 'मज लोकांला न दाखवे वदन,
दे आज्ञा या सकळां पांचाळांचें करावया कदन. ५१
वधिला कपट करुनि गुरुवर्य त्रैलोक्यमान्य अधमांनीं,
ऋजुयोधी तूंहि प्रभु झालासि तसाचि लब्धवध मानी. ५२
धर्मे वधिते तरि मज न तुझ्या बहु शोक बाणता पातें.
देता शिरोनि हृदयीं न असा विषदिग्ध बाण तापातें ५३
न तसा स्वतातघातें झालों मी तप्त जेविं तव घातें,
शिशुसख्य आमुचें जें जाणे क्षितिवरिल लोक अवघा तें. ५४
कृष्णसमक्ष परांतें प्रेषीन प्रेतराजभवना मी
अरिलयबळ मच्छस्त्रीं अघलयसामर्थ्य जेविं भवनामीं. ५५
आहेसि योग्य आज्ञा द्याया, ऋण आजि सर्व वारीन,
त्या तातघातकांतें मी सर्व उपाय करुनि मारीन.' ५६
गुरुपुत्रपणश्रवणें बहुतचि तो मानिवर्य सुख पावे,
आलें मनास, कोण व्यसनीं न म्हणेल अर्यसु खपावे? ५७
नृप कृपमुखाकडे अवलोकूनि म्हणे, 'अहो उठा तूर्ण,
आचार्य तुम्हीं येथें आणावा कलश करुनि जलपूर्ण.' ५८
जलपूर्ण कलश घेउनि येतां त्यातें म्हणे नृप 'प्राज्ञा,
अभिषेक द्रौणिशिरीं शीघ्र करीं, म्यां दिली तुला आज्ञा. ५९
मत्प्रिय इच्छित अससिल तरि आग्रह या करूं नको कार्या,
अभिषेक करुनि सेनापति तूर्ण द्रौणिला करीं आर्या. ६०

राजनियोगें विप्रें युद्ध करावें धरूनि चापातें
वेदज्ञ असें वदती जाणसि तूंही समग्र बापा तें. ६१
अभिषेकिला कृपानें दुर्योधनचित्तरंजना, भाचा,
पावकितें अभिषेची पूर्वीं सुत जेंवि कंजनाभाचा. ६२
अभिषिक्त द्रौणि नृपा आलिंगुनियां सुयोधना सिद्ध
होय निघे गर्जुनि तृण भस्म कराया शिखी जसा इद्ध. ६३
गेले तिघेहि देउनि आपुलिया लाज तळमळ तपातें,
धूळींत मीनसा बहु होता कुरुराज तळमळत पातें. ६४

मोरोपंत—महाभारत.

४७. सज्जनप्रशंसा.

ओंव्या.

आतां वंदीन संतसज्जन, जे परमार्थाचें अधिष्ठान, जयांचेंनि गुह्यज्ञान, प्रगटे जनीं १. जेथ आक्षेप आटले, जेथें प्रयत्न प्रस्तावले, जेथें तर्क मंदावले, तर्कितां निजवस्तूसी २. वळे विवेकाची वेगडी, पडे शब्दाची बोबडी, जेथें मानाची तातडी, कामा न ये. ३. तेचि वस्तु संतसंगें, स्वानुभवें कळों लागे, त्याचा महिमा वचनीं सांगे, ऐसा कवण ? ४. संत आनंदाचें स्थळ, संत सुखाचि केवळ, नाना संतोषाचें मूळ, ते हे संत. ५ संत विश्रांतीची विश्रांति, संत तृप्तीची निजतृप्ती, नातरी भक्तीची फलश्रुति, ते हे संत ६. संत धर्माचें क्षेत्र, संत स्वरूपाचें सत्पात्र, नातरी पुण्याची पवित्र, पुण्यभूमि. ७. संत समाधीचें मंदिर, संत विवेकाचें भांडार, नातरी बोलिजे माहेर, सायुज्यमुक्तीचें. ८. मोक्षश्रिया अलंकृत, ऐसे हे संत श्रीमंत, जीव दरिद्री असंख्यात, नृपति केले. ९. महाराजे चक्रवर्ती, झाले आहेत पुढें होती, परंतु कोणी सायुज्यमुक्ति, देणार नाहीं. १०. ऐसा संतांचा महिमा, बोलिजे तितुकी उणी उपमा, जयांचेनि मुख्य परमात्मा, प्रगट होय. ११

रामदास—दासबोध.

४८. संकीर्ण अभंग.

सोइरे धाइरे दिल्याघेतल्याचे,
अंत हे काळींचें कोणी नाहीं. १
सख्या गोत्र बहिणी सुखाच्या सांगाती,
मोकलोनी देती अंतकाळीं. २
आपुलें शरीर आपणा पारिखें,
परावीं होतील नवल काई ? ३
भाव धरी तया तारील पाषाण,
दुर्जना सुजन काय करी ? १
करितां नव्हे नीट श्वानाचें हें पुच्छ.
खापरा परीस काय करी ? २
काय कारलीया साखरेचें आळें,
बीज तैसीं फळें येती तया. ३
तुका म्हणे वज्र भंगे एक वेळ,
कठिण हा खळ तयाहुनी. ४
सूकरासी विष्ठा माने सावकाश,
मिष्टान्नाची त्यास काय गोडी ? १
तेविं अभक्तांसी आवडे पाखांड,
नलगे त्या गोड परमार्थ. २
श्वानासी भोजन दिलें पंचामृत,
तरि त्याचें चित्त हाडावरी. ३
तुका म्हणे सर्पा पाजलीया क्षीर,
वमितां विखार विष झालें. ४
मणी पडिला दाढेसि मकरतोंडीं,
सुखें हस्तेंची काढवेल प्रौढी, १

परी मूर्खाचें चित्त बोधवेना,
दुधें कूर्मीच्या पाळवेल सेना. २
सकळ पृथ्वी हिंडतां कदाचीतें,
शशशृंगाची प्राप्ति होय तेथें. ३
अति प्रेत्नें गाळितां वाळुवेतें,
दिव्य तेलाची प्राप्ति होय तेथें. ४
अतिक्रोधें खवळला फणी पाही,
धरूं येतो मस्तकीं पुष्पप्रायी.

तुकाराम—गाथा.

---

४९. भक्ताचा टाहो.

सदाश्रितपदा ! सदाशिवमनोविनोदास्पदा !
स्वदासवशमानसा ! कलिमलांतका ! कामदा ?
वदान्यजनसद्गुरो ! प्रशमितामितासन्मदा !
गदारिदरनंदकांबुजधरा ! नमस्ते सदा. १
व्रजावन कराव्या बसविलें नखाग्रीं धरा,
सलील तइं मंदराख्यहि नग स्वपृष्ठीं धरां,
वराहतनु घेउनी उचलिली रदाग्रें धरा,
सुदुर्धर तुम्हां कसा पतित हा ? न कां उद्धरां ! २
नतावनधृतव्रत ! ज्वलन तूंचि बाधावनीं,
पदप्रणतसंकटीं प्रजव तूंचि बा धावनीं,
दया प्रकट दाखवी कवण सांग त्या वारणीं ?
सतीव्यसनवारणीं ? जयजयार्थ त्या वा रणीं ? ३
मला निरखितां भवच्चरणकन्यका आपगा
म्हणे, 'अगइ ! ऐकिलेंहि न कधीं असें पाप !' गा;

कर श्रवणिं ठेवि ते, नुघडि नेत्र, घे भीतिला,
न घालिन भिडेस मी जरिहि कार्यलोभी तिला. ४
पटुत्व सकलेंद्रियीं, मनुजता, सुवंशीं जनीं,
द्विजत्वहि दिलें भलें, बहु अलभ्य जें कीं जनी,
यशःश्रवणकीर्तनीं रुचि दिली, तरी हा ' वरा '
म्हणे, ' अधिक द्याच कीं, ' अखिल याचकीं हावरा ! ५
दयाब्द ! वळशील तूं तरि न चातकां सेवकां
उणें किमपि, भाविकां उबगशील तूं देव कां ?
अनन्यगतिका जना निरखितांचि सोपद्रवा,
तुझेंचि करुणार्णवा ! मन धरी उमोप द्रवा. ६
कळी करि सुनिर्मळीं परम उग्र दावा नळीं,
तयांत अविशुद्ध मी, शलभ जेविं दावानळीं;
व्रणार्त पशुच्या शिरावरि वनीं उभे काकसे
स्मरादि रिपु मन्मनीं; अहि न काळ भेका कसे ? ७
जिणें रस पहावया प्रशिथिलीं रदीं चाविलीं,
सुवासहि कळावया प्रथम नासिकीं लाविलीं,
तुम्हांसि शबरी तशीं बदरिकाफळें, दे, जुनीं
कथा अशि, असो; पहा स्वचरितें तुम्ही मेजुनी. ८
चिकित्सक भला भला म्हणुनि फार वाखाणिला,
जरी बहुजनामयद्रुम समूळही खाणिला,
तथापि अतिदुःसहस्वगदशत्रुच्या अत्यया
विना न हृदयीं धरी सरुज पामर प्रत्यया. ९
' भले परिशिले सुरासुरनरीं तसे लक्ष मीं, '
म्हणोत म्हणणार बा ! तुजअसा नसेल क्षमी;
उरीं भृगुपदाहती मिरवितोसि, अद्यापि ती
कवी नव यशःकथा नवसुधानवद्या पिती. १०

तुझ्या गुणकथा महासुरभि, त्यांत ही रासभी
 शिरे विषयवासना, जसि शुका अहीरास भी
तसी न इतरांसि भी, इस सदंडही हाकिती
 तथापि बहु लाथळी; मग अदंड मी हा किती ! ११
कथासुरभि या भल्या स्वजननीहुनी वाटती,
 शिशूंस जरठांसही निरखितां रसें दाटती;
दुहोत भलते सदा तरि न लेशही आटती,
 स्ववत्समल भक्षिती परि न सर्वथा बाटती. १२
ध्रुव स्तवनिं आवडी धरि म्हणोन अत्यादरें
 तुम्हीं करुनि दाविली, शिवुनि गल्ल, सत्या दरें.
तसें मज करा, करांबुज धरा शिरीं मावरा !
 वराभयपरा ! पराक्रमपटो ! मना आंवरा. १३
करांबुज असो; नसें उचित त्यास मी पामर,
 प्रणाम करिती प्रदाप्रतिहि सन्मुनी सामर,
पदाब्जरजही जगत्त्रयनमस्क्रियाभाजन
 प्रसादचतुरा ! कसा तरि करा बरा हा जन. १४
किती वय ! कसें तप प्रखर ! काय विश्वास तो !
 ध्रुव ध्रुव खरा; स्तवा उचित होय विश्वास तो.
कशी तुळितसा तुम्ही प्रकट मेरुशीं मोहरी ?
 प्रसाद करितां उणें अधिक नाठवा हो हरी ! १५
तुम्हांसमचि हें गुणें अणु उणें नसे नाम हा
 दिसे अधिकही, तसा गुण तुला असेना महा,
सदैव भलत्यासही सुलभ, आणखी गायका
 छळी न, न अधोगति क्षणहि दे जगन्नायका ! १६
छळाल कृपणासि कां ? अजि दयानिधे ! कापिती,
 भटांसि भट संगरीं, परि न कातरां दापिती,

कराल तितुकी कृपा बहु अहो शरण्या ! तमीं
बुडोनि शरणागत श्रमतसें अरण्यांत मी. १७
मुखासि जंव पातलीं ' श्रम ' ' अरण्य ' ऐसीं पदें
निजस्मृतिस जाहलीं विषय तीं तव श्रीपदें,
गुरूक्तिस करावयास सफळ जानकीजीवना !
धरासुततप:फळें त्वरित धावलीं जीं वना. १८
तई प्रभुवरा ! तसे सदय, कां असे आज हो !
विचारुनि पहा बरें निजमनीं महाराज हो !
वनोवनिं फिरां पिशापरि म्हणां अहोरात्र ' हा ! '
नसे कुशल भाषणीं, परि असे कृपापात्र हा. १९
प्रसिद्ध तुमचे महासदय पाय; जींवांकडे
चुकी म्हणुनि होतिल क्षणहि काय जी ! वांकडे ?
न निष्ठुर पिता; म्हणे मनिं न हो प्रजा टोणपी ? '
अपथ्यरुचि रुग्ण तो कटुक ओखदें कोण पी ? २०
तुझें यशचि तारितें, परि न केवळा तारवे,
सहाय असिला असे तरिच शत्रुला मारवें.
न भागवत भेटतां न घडतांहि सत्संगती,
न अज्ञहृदयें तशीं तव यशोरसीं रंगती. २१
गमो मधुर हें विष स्तवन, सेवितां माजवी,
करी मलिन सद्यशोमुख हलाहला लाजवी,
हरापरिस तूं बरा, प्रभुवरा सदा जो पिशी,
असा रस समर्पि त्या अमृत आपुलें ओपिशी ! २२
शिवे न तुझिया पदा अदयताख्य दोष क्षण;
प्रभो चुकतसें तरी करिशि तूंचि संरक्षण;
नसेचि शरणागती घडलि सत्य अद्यापि ती;
रुचे विषय; ज्यां मिळे अमृत, ते न मद्या पिती. २३

न जें प्रिय, सदोष तें; प्रिय सदोषही चांगलें
स्वतोक पितरां रुचे जरिहि कर्दमीं रांगलें.
तुलाचि धरि पोटिशीं कशि तदा यशोदा बरें ?
जरी मळविशी रजोमलिनकाय तूं अंबरें. २४

पिता जरि विटे विटो न जननीं कुपुत्रीं विटे,
दयामृतरसार्द्रधी न कुलकज्जलें त्या किटे.
प्रसादपट झांकिती परि परागुरूचे थिटे.
म्हणूनि म्हणती भले; ' न ऋण जन्मदेचें फिटे. ' २५

प्रभो शरण आलियावरि न व्हां कधीं वांकडे,
म्हणोनि इतुकेंच हें स्वहितकृत्य जीवांकडे.
प्रसाद करितां नसे पळ विलंब बापा; खरें,
घनांबु न पडे मुखीं उघडिल्याविना पांखरें. २६

म्हणा मज उतावीळा, गुणचि घेतला, घाबरें
असो मन असेंचि बा भजकबर्हिमेघा बरें,
दिसे क्षणिक सर्व हें ! भरंवसा घडींचा कसें
धरील मन ? आधिनें बहु परिश्रमे चाकसें ! २७

कृतांतकटकामलध्वजजरा दिसों लागली;
पुरःसरगदांसवें झगडतां तनू भागली,
सहाय दुसरा नसे तुजविणें बळें आगळा,
न हो जरि उतावीळा, स्वरिपु कापितो हा गळा. २८

सुसंगति सदा घडो, सुजनवाक्य कानीं पडो,
कलंक मतिचा झडो, विषय सर्वथा नावडो,
सदंघ्रिकमळीं दडो, मुरडितां हटानें अडो,
वियोग घडतां रडो, मन भवच्चरित्रीं जडो ! २९

न निश्चय कधीं ढळो, कुजनविघ्नबाधा टळो,
न चित्त भजनीं चळो मति सदुक्तमार्गीं वळो,
स्वतत्त्व हृदया कळो, दुरभिमान सारा गळो,
पुन्हां न मन हें मळो, दुरित आत्मबोधें जळो ! ३०
दयामृतघना अहो हरि वळा मयूराकडे,
रडे शिशु तयास घे कळवळोनि माता कडे,
असा अतिथि धार्मिकस्तुतपदा कदा सांपडे ?
तुम्हां जड भवार्णवीं उतरितां न दासां पडे. ३१

मोरोपंत—केकावलि.

पद्यरत्नसमुच्चय.

भाग दुसरा.

टीपा.

यांत योजलेल्या सांकेतिक शब्दांचे अर्थ.

प० = पद्य; **म्ह०** = म्हणजे; **इ०** = इत्यादि; **स०** = समास; **वृ०** = वृत्त; **वि०**=विशेषण; **क्रि० वि०**=क्रिया विशेषण; **अ०**=अव्यय; **क्रि०**=क्रियापद.

१. भक्तिपर अभंग. पृ. १–२.

पोषी–पोसतो, संरक्षण करतो. **तरुवर**––तरु (वृक्ष) + वर (श्रेष्ठ)–– मोठा वृक्ष. **जीवन**–पाणी. **उत्पत्ति**–उत्पन्न. **श्रीपति**–लक्ष्मीचा पति; अर्थात् परमेश्वर. **अनंत**–ज्याला अंत नाहीं तो, ईश्वर. **विश्वंभर**–जगाचें पोषण करणारा. **सादर**–मान्य, तत्पर. **भार**–विश्वास, निष्ठा. **कृपानिधी**–कृपेचें भांडार. **सांकडें**–संकट. **येर**–इतर, दुसरे. **भवाचिया**–संसाराच्या. **भलें**–उत्तम, चांगलें. **उबगला**–कंटाळला, त्रासला. **काई**–काय. **दर्दुर**–बेडूक. **चार**–चारा, भक्ष्य. **संचित**–साठा. **दयासिंधू** (षष्ठीतत्पुरुष समास)–दयेचा समुद्र, परम दयाळू. **सर्वभावें**–पूर्णभक्तीनें. **कायावाचामन**–शरीर, वाणी आणि मन. **वारी**–निवारण करील. **धरणें**–तगाद्यासाठीं बसणें. **हिशोब**–ऋणाचा हिशेब. **चकोर**–ह्या नांवाचा एक पक्षी असून तो चंद्रापासून स्रवणाऱ्या अमृतावरच निर्वाह करून राहतो, अशी कविकल्पना आहे. **भुकेलिया**–भूक लागलेला. **श्रीमुख**–प्रसन्न वदन, सतेज मुख.

२. सह्याद्रि. पृ. २–३.

प. १ दुर्गम–जाण्यास कठीण. चढण्यास कठीण. **तारापथा**–आकाशाला. **विंध्याद्रिव्रत**–विंध्याद्रिसारखें आचरण. एकदां विंध्याद्रीनें अतिशय उंच होऊन चंद्रसूर्यादिकांचे मार्ग रोधले होते, ह्या पौराणिक कथेला उद्देशून हें वर्णन आहे. **भार्गवराम**–भृगूचा मुलगा परशुराम. **मार्गण**–बाण. परशुरामानें बाण सोडून पश्चिम-सागराला मागें हटविलें होतें. या कथेला अनुलक्षून हें वर्णन आहे. **भीरु**–भित्रा. **जो**––समुद्र. **मुली**––नद्या. **लळे**––लाड. **प. २ कर**–किरण.

माघारती-मागें फिरतात. **तटिनी**-तट म्हणजे तीर ज्यांना आहेत त्या तटिनी; नद्या. **पापाचल**-पाप+अचल-पातकांचे पर्वत. **प. ३. अच्छ**-निर्मल, स्वच्छ. **तृष्णा**-तहान. **स्फटिकप्रभा**-स्फटिकासारखें (पांढरे शुभ्र). **शारदेन्दु-किरणां-शारद्+इंदु+किरणां**-शरदृतूंतील चंद्राच्या किरणांना. **व्योमपथ**-आकाशमार्ग. **प. ४. महीरुह**-पर्वत. **उंचावुनी**-उंच करून **निःसार**—उदकरहित, शुष्क. **पालवतां**-पालवी फुटली असतां. **रुचिरता**-सौंदर्य. **वनश्री**-वनाची शोभा, सृष्टिसौंदर्य. **प. ५. त्र्यंबकराज**-नाशकाजवळ असलेलें त्र्यंबकेश्वराचें स्थान **पंचवटी**-नासिकनजीक गोदेवरील एका वनांत पांच वटवृक्ष एकत्र असल्यावरून त्याला हे नांव पडले आहे. श्रीरामचंद्र ह्याच स्थळात असतांना रावणानें कपटवेषाने सीतेचे हरण केलें. **नीर**-पाणी, उदक. **भीमा**-भीमानदी, चंद्रभागा. **प. ६. पथ**-मार्ग **प्रयाग**-अलाहाबाद. **करवीर**—कोल्हापूर. **तापमल**-पीडा आणि पातक. **प. ७. ज्योतिःस्वरूपें**-ज्योतिर्लिंगाच्या रूपानें. **हिमालयसुता**-पार्वती **सप्तशृंग**—नासिक जिल्ह्यांतील दिंडोरी तालुक्यांत वणी नांवाच्या गांवाजवळ हा एक डोंगर आहे. **विवर**-गुहा. **लपोनि**-दडून, छपून. **बौद्धादिकांच्या कृति**--बौद्ध पांडव वगैरेंची कोरीव लेणीं. **कारागीर**-कुशल लोक. **प. ८. घोरपड**-हें पालीच्या आकाराचें मोठ्या मांजरायेवढें जनावर असतें. ह्याचें चामडें इतकें चिवट असतें की, तें तुटतां तुटत नाहीं व मरेपर्यंत तें आपली जागा सोडीत नाही. म्हणून किल्ल्यावर चढतांना प्रथम घोरपडीच्या कमरेस दोर बांधून तिला वर फेकतात. तिनें पाय घट्ट धरले म्हणजे दोराला धरून किल्ल्यावर जातात. 'घोरपडे' हें आडनांव अशा कृतीवरूनच पडलेलें आहे. **रिपु**-शत्रु. **तान्हाजी**-तान्हाजी मालुसरे. **वीरसिंह**-शूर पुरुष. **सिंहगड**-हा किल्ला पुण्यापासून १७ मैलांवर नैर्ऋत्येस आहे. **शिवा**-कोल्ही. ज्या ठिकाणीं पूर्वी राजवैभव होतें, त्या ठिकाणीं आतां रान माजलें असून तेथें कोल्हेकुई किंवा इतर पशूंचे ध्वनि ऐकूं येतात, असा भाव. या उताऱ्याचें वृत्त '**शार्दूलविक्रीडित**.'

३. कविवंदन. पृ. ३–५.

प. १ कवीश्वर-कवि + ईश्वर-कविश्रेष्ठ. **सृष्टि**-रचना. **प. २. यथार्थ**-खरोखर. **प. ३. शब्दरत्न**-शब्दरूपी रत्न. **मुक्तसरोवर**-(मुक्ता-मोतीं) मोत्यांचें सरोवर. येथें 'मुक्त' म्ह० जीवन्मुक्त असा श्लेष साधला आहे. **निधि**-ठेवा, भांडार. **वैरागर** रत्नांची खाण. **प. ४. मनोजय**-मनावर जय किंवा दाब. **विजय**-यश, सिद्धि. **प. ५. वाग्विलास**-वाणीचा खेळ, काव्यचातुर्य. **श्रवण**-ऐकणें. **तुंबळे**-गर्दी करितो, दाटतो. **मतिप्रकाश**-बुद्धीचा विकास. **प. ६ प्रबंध**-रचना, कविता.

घाटी–रीति, नमुना. **मुद्रा**–वर्णरचनेचा विशिष्ट प्रकार. **छंद**–वृत्त. **भेदाभेद** –निरनिराळे प्रकार. **पद्प्रकार**–शब्दचमत्कार. **प. ७ सृष्टी**–जग. **अलंकार** –भूषण. **शृंगार**–शोभा. **सिद्धींचा**–यशाचा. **निर्धार**–निश्चय. **प. ८ मंडण** –शोभा. **प. ९ रूपकर्ते**–स्वरूपाचा बोध करणारे. **महत्त्ववर्णिते**–मोठेपणा सांगणारे. **वाखाणिती**–वर्णन करतात. **प. १० व्यापार**-कार्य, उद्योग, अर्थात् काव्यरचना. **जगदुद्धार**–जगत्+उद्धार–जगाचा उद्धार, सृष्टीची उन्नति **आधार**–आश्रय. **प. ११ वाल्मीकि**–रामायणाची रचना करणारा ऋषि. ह्याचें पूर्वीचे नांव ' वाल्या कोळी ' असें असून तो वाटमाऱ्याचा धंदा करीत असे. त्यास नारदांनीं रामनामाचा उलटा जप करावयास सांगितल्यानें तो मुक्त झाला, अशी कथा आहे. **प. १२ पैं**–पादपूरणार्थक अव्यय. **प. १३ बृहस्पती** –देवांचा गुरु. **वेदश्रुति**–वेद. **प. १४ वोळलें**–वळले, खाली आले. **रसांचे** –शृंगार, वीर, इत्यादि नऊ रसांचे. **ओघ**–प्रवाह. **प. १५ विवेकनिधि**–विचारसंग्रह. **भांडार**–खजिना. **मनुष्याकारें**–मनुष्याच्या आकाराची. **कोंदाटलें** तुडुंब भरले. **प. १६ तारवें**–नौका, गलबतें. **लोटलीं**–भरून आलीं-**उतटलीं**–कांठोकांठ भरून वर आलीं. **उपेगा**- उपयोगाला. **प्रयोग**-कार्य. **प. १७ पवाड**–स्तव, स्तोत्र. **वाड**–विशाळ. **ब्रह्मांडरचना**–विश्वाची उभारणी. **प. १८ साष्टांग नमस्कार**–आठ अंगे जमिनीस लावून केलेला नमस्कार–दोन गुडघे, २ टांचा, २ हात, १ मस्तक, १ छाती ही आठ अंगें. **भावें**–भक्तिपूर्वक.

४. अद्भुत किमयागार. पृ० ५–८.

प. १ नवमल्लिका–मोगऱ्याचा एक प्रकार. **कलिका**–कळी. **विकस्वर**–फुललेली, प्रफुल्लित. **आमोद**–सुवास. **किमया**–अद्भुत पदार्थ बनविण्याची शक्ति किंवा सामर्थ्य. तांब्याचें कांहीं प्रयोगानें सुवर्ण बनविणें ह्याला किमया म्हणण्याचा परिपाठ आहे. त्या मूळ शब्दावरून हा व्यापक अर्थाचा शब्द योजला आहे. **दुज्या**–दुसऱ्याला. **साधे**–साध्य होईल. **प. २ वन्य**–रानांतील,जंगली. **तृणविधा**–गवताचे प्रकार. **गो**–गायी, बैल. **महिषी**–म्हशी, रेडे. **अजादिक** –शेळया, मेंढया वगैरे. **दुग्धरूपा**–दुधाचें स्वरूप. **प. ३ पुत्तलिका**–पुतळी. **मसूरदलसी** मसुराच्या डाळीयेवढी. **नांदते**–राहते. **अचाट**–अद्भुत. **ब्रह्मांड**–सारें विश्व. **ग्रासिते**-ग्रहण करते. **सूचि**–सुई. **वारण**–हत्ती. **पं. ४ तुच्छतुच्छ**-अतिशय तुच्छ. **सिंधूदरीं**-सिंधु+उदरीं-समुद्राच्या पोटांत. **प्रवाललतिका**–पोंवळ्याची वेल. हीस वेल म्हणतात तरी, तिचा आकार एखाद्या झुडपासारखा किंवा झाडासारखा असतो, म्हटलें तरी चालेल. **मुक्ताफळ**–मोतीं. **शुक्तिकीटकरस**-शिंपींतील कालवाच्या अंगांतून पाझरणारा

रस. **अग्र्य**-श्रेष्ठ. प. ५ **स्वगर्भी**-आपल्या पोटांत. **सरी**-बरोबरी. **कौशेय**-रेशमीं वस्त्र. **तंतुरूप**-दोऱ्याच्या रूपाचें. **पर्णाशन** पानें खाणारा, किडा. प. ६ **खर**-प्रखर, तीव्र. **कर**-किरण. **चंडांशु**-सूर्य. **क्रांत**-व्याकुळ. **सत्त्व**-प्राणी. **लता**-वेली. **तरु**-वृक्ष. **सुमें**-पुष्पें. **दाटणें**-लगटणें, दाटी करणें. प. ७ **सिंधु** समुद्र. **कटु**-कडू. **गर्ता**-खांच; खळगा. **घाणलें**-घाण असलेलें. दुर्गंधयुक्त. **पंकिल**-(पंक-चिखल) गढूळ. **थिल्लर**-डबकें. **कूपस्थ**-विहिरींतलें. **शेवाळलें**-शेवाळ वाढलेलें. **खांतुनी**-आकाशांतून ख-आकाश. प. ८ **कंद**-कांदा, मूळ. बीजांतून वृक्ष येतो, हा सामान्य नियम आहे खरा; तथापि कित्येक वृक्षांस मुळीं बीजच नसतें. ते वृक्ष बुंध्यांतून फुटतात. उदाहरणार्थ-विलायती फणस किंवा ज्याला ' ब्रेड ट्री ' म्हणजे भाकरीचें झाड म्हणतात तें. ह्या फळांत बीज नसतें. ह्यास्तव पावसाळ्यांत त्या वृक्षाच्या मुळाला चोचे मारून ठेवावे लागतात. म्हणजे त्यांतून चीक बाहेर येतो व त्याला रोपे फुटतात ! ते काढून लावावे म्हणजे लागतात. **शाखा**-डहाळी; कलमी आंबे डहाळीपासून होतात हें प्रसिद्धच आहे. **स्थाणु**-खुंट. **अंशांकुर**-पेरांतून निघणारे अंकुर. प. ९ **वटधानिका**-वडाची बी. **अणु**-परमाणु **तुंबी**-भोपळीचा वेल. **पिप्पल**-पिंपळ. प. १० **पाटल**-गुलाबी; भगवा. **हारीत**-हिरवा. **गाहिरा**-पोपटी. **पांडुर**-पांढरा. **षड्विध**-सहा प्रकारचे; नाना प्रकारचे. प. ११ **तुवरता**-तुरटपणा. **वृन्त**-देंठ. **तिक्तता**-तिखटपणा. **गर्भी**—पोटांत. **अमृतता**—माधुर्य. ' अ ' ला गुरुत्व नसल्यामुळें छन्दोभंग. **त्वचा**—साल. **कटुता**—कडवटपणा. **कोश**—बाठी. **काषायता**—तुरटपणा. येथें षड्सांपैकीं अम्ल व लवण हे गळले आहेत आणि मधुर व तुरट हे दोनदां आले आहेत. प. १२ **मेदिनी**—पृथ्वी. **अग्नेराप**--अग्नेः+आप=अग्नीपासून उदक (झालें). **श्रुति**--वेद प्राचीनकाळीं छापण्याची कला तर नव्हतीच पण लेखनकलाही नव्हती. त्या वेळीं विद्वान् लोक परंपरेनें ऐकून ऐकूनच वेदाचीं सूक्तें तोंडपाठ करीत त्यावरून ' श्रुति ' असें वेदास नांव पडलें आहे. **सौदामिनी**-वीज. **बाष्प**-वाफ. प. १३ **पृथ्वी**-माती, मृत्तिका. **विरे**-विरवळते. **अनिल**-वायु, वारा. **शोषणें**-सुकविणें. **चेतवि**-उत्तेजित करतो. **अनल**-अग्नि. **पंचक**-पृथ्वी, अप्, तेजस्, वायु व आकाश ह्या पंचमहाभूतांना 'भूतपंचक,' असें म्हणतात. **अन्योन्य**-अन्य+अन्य-अन्योन्य, परस्पर. **संमिश्रण**-एक जीव होणें प. १४ **गोमय**-शेण. **माजी**-मध्यें. **दधी**-दहीं. **वासर**-दिवस. **वृश्चिक**-विंचू. **चेतनकार्य**-सजीवपणा. **जड**-निर्जीव. प. १५ **सजातीय**-एकाच जातीचें. **सिद्धांतिलें**-सिद्धांत रूपानें सांगितलें. **आचार्य**-शंकराचार्य. **तद्विपरीत**-त्याच्याही उलट. **सच्चेतन**-खरें सजीव. प. १६ जाग्रत्, स्वप्न, सुषुप्ति, तुर्या आणि उन्मनी अशा जागृतीपासून लयापर्यंत पांच अवस्था मनाच्या

होतात, असें योगशास्त्रांत मानलें आहे. **प्रत्यक्ष**—अनुभूत. **जीव**—व्यक्तीमधील चैतन्य प १७ **श्रोतृगण**—श्रोत्यांचा समुदाय. **अनेकरूप**—विविधरूप, अनेक. **रव**—शब्द. प. १८ **चराचर**—चर+अचर—स्थावर—जंगम, सचेतन व अचेतन. **कलहो**—तंटा, वाद. **जीव**—व्यक्तीचा आत्मा. **शिव**—परमात्मा, सर्वव्यापी आत्मा. **अंश**-भाग. **अंशी**-ज्याला अंश असतात तो, सगळा, पूर्ण. ह्या उताऱ्याचें वृत्त **शार्दूलविक्रीडित** आहे.

५. देवावर निष्ठा. पृ. ८—९.

प. १ **निरूपण**—भजनी कीर्तन; वारकरी संप्रदायाचें कीर्तन. प. २ **नेमस्त**—निश्चयानें. प. ३ **अनन्यभावें**-एकनिष्ठेनें. **वेंचावें**-खर्च करावें. प. ४ **जिवलग**—जिव्हाळ्याचें माणूस. प. ५ **अवघें**—सर्वस्व. **जीवेभावें**—अंतःकरणापासून. प. ६ **वित्त**—द्रव्य, धन. **परमात्मा**—परमेश्वर. प. ७ **मनोगत**—इच्छा. **अंतरणें**—विस्मरणें प. ८ **वर्तावें**-वागावें. **मानावें**-मान्य करावें. **भावे**—प्रसन्न होतो. प. ९ **कायसी** काय ? कितीशी ? **वधी**—ठार मारते. **विपत्तिकाळीं**—संकटसमयीं, दुष्काळांत. प. १० **वज्रपंजरू**—वज्राचा पिंजरा, अर्थात् भक्कम राहण्याचें ठिकाण. **वज्र**-इंद्राचें अति कठोर अस्त्र. प. ११ **कैवारी**—बाजू सांभाळणारा. **पतितासि**—अधोगतीला गेलेल्या माणसाला. **अनाथ**-दीन, दुबळा.

६. मैत्रेय मुनीचा कौरवांस शाप. पृ ९—११.

प. १ **अंबिकासुत**—धृतराष्ट्र. **सन्मानीत**—स्वागत केलें. प. २ **आगमन**—येणें. **काम्यकवन**—एक अरण्यविशेष. प. ३ **जटाधर**—जटा धारण करणारे. **वल्कल**—वृक्षाच्या सालीचीं वस्त्रें. **उष्ण**—उन्ह. प. ४ **सुकुमार**—नाजूक. **पांचाली**-पंचालदेशाच्या राजाची कन्या, द्रौपदी. **लावण्यशाली**—सौंदर्ययुक्त. **कोमाइली**—निस्तेज झाली. **चंपककलिका**—चाफ्याची कळी. **आपाद**—पायापर्यंत. प० ५ **पांडुनंदन**-पांडुराजाचे पुत्र, पांडव. प. ६ **विख्यात**—नामांकित. **बलवंत**-बलाढ्य. प. ७ **वैश्वानर**—अग्नि. **जर्जर**—त्रस्त. **निर्जरेश्वर**—निर्जर+ईश्वर देवांचा राजा, इंद्र. **कपिवरध्वज**-कपिवर म्हणजे वानरश्रेष्ठ मारुति आहे ध्वजावर ज्याच्या तो—अर्जुन. **समर**—युद्ध. प. ८ **यथाविभाग**—वांटणीनें योग्य ठरेल तें. **समत्वें**—सारख्या हिश्शानें, निःपक्षपातानें. प. ९ **द्रोह**-द्वेष. **पृथानंदन**—कुंतीचे पुत्र. प. १० **कृशान**-अग्नि. **श्मश्रु** मिशी. **अंक**-मांडी. प. ११ **सव्य**—डावा. **पद**—पाय. **घांसी**—आपटला. **पापाची खाणी**—पापाची रास. **अधर**—ओंठ. **दशनें**—दांतांनीं. **रगडित**—चावूं लागला. प. २ **मृडानीरमण**—मृडांनी म्ह० पार्वती हिचा रमण म्ह० पति, शंकर. **दारुण**—भयंकर. **अलोट**—अनुल्लंघनीय. प. १३ **कुटिल**—कपटी. प. १४ **ब्रह्मज्ञ**—ब्रह्म जाणणारे, ब्राह्मण. **मलिन**—पातकी. **विद्युल्लता**—विद्युत्+लता वीज.

प. १५ **अंक**–मांडी. **जलजासन**–जलज+आसन–कमल आहे आसन ज्याचें तो–ब्रह्मदेव. **पें**–पादपूरणार्थक अन्वय प. १६ **बस्त**-बोकड. **श्वान**–कुत्रें. प. १७ **पक्क**–पिकलेला. प. १८ **सवेंचि**–लागलाच. **अंतर्धान पावला**–अदृश्य झाला. **काया**–देह. **नेणवे**–जाणतां येत नाही.

७. जमदग्नीचा कोप. पृ. ११–१४.

प. १ **वध**–शिरच्छेद. **सहस्रार्जुन**–या नांवाचा एक राजा, ह्याला एक हजार हात होते! **जमदग्नि**–परशुरामाचा पिता. **दीनवेष**-भिकाऱ्याचें सोंग. प. २ **विहित**–योग्य. **अतिथि**–पांथ, पाहुणा. प. ३ **करार्ग्री**–हाताच्या पंजानें, बोटांनीं. प. ४ **येरी**–ती **कपटवेष**-सोंग घेतलेला. **शंकली**-बुचकळ्यांत पडली. प. ५ **विख**–विष. प. ६ **कोपेल**–रागावेल. **संकोचता**–भीति, चिंता. **कर्तव्यता**–काय करावें तें. प. ७ **अग्रोदक**–आचमनाचें पाणी. प. ८ **विघ्न**-संकट. प. ९ **कृत्या**-केदार्शाण. **पराङ्मुख**–विरुद्ध. प. १० **निर्मोलें**–फुकटचें, बिनमोलाचें. प. ११ **गृहिणी**-पत्नी. **संभ्रम**–आदर. प. १२ **पाचारोनि**–हाक मारून. **ममाज्ञेसीं**–माझ्या आज्ञेवरून. प. १३ **वध्य**–प्राण घेण्यास योग्य. **विचारीं**–विचार करावा. प. १४ **प्रेत**-गतप्राण देह. प. १५ **ऋषिभयें**-ऋषीच्या भयानें. प. १६ **धाकें**–भीतीने. प. १७ **दारुण**–भयंकर. **क्षोभलपण**–राग, संताप. प. १८ **परशधर**–परशुराम. **सुमनें**-पुष्पें. **दुर्धर**–दुःसह. प. १९ **येरें**–त्यानें. प. २० **अवधारीं**–ऐका. २१ **दवडावी**–नाहींशी करावी. प. २२ **निर्मुक्त**–मोकळें. **चेतनासुखें**–सजीवपणानें. प. २३ **दुखंड**–दोन्ही शकलें. **सुरवाडें**–समृद्धीनें. **वाडेंकोडें**–मोठ्या आनंदानें. प. २४ **नाठवो**–स्मरूं नये. **वरदता**–वरप्रदान. प. २५ **छेदिलेपण**-मारलें ही स्थिति. **घाय**–घाव. **वण** जखमा. प. २६ **वरद** वर देणारा. **तांतडी**–त्वरेनें. प. २७ **सावचित्त**–सावध. **निजघात**–आपल्याला मारलेलें. प. २८ **रणेविजयी** युद्धांत निरंतर यशस्वी. प. २९ **उद्विग्न** उदास. **निदान**–परिणाम. **अधःपतन**–दुर्गति.

८. वासंती आणि रामचंद्र. पृ. १४–१८.

प. १ **रंभा**–केळ. **शयनास**–निजावयाच्या. **तृण**–गवत, चारा. **मृग**—हरिण (वसंततिलिका वृ.) प. २ **फल**–फळें. **मधु**-मध. **कुसुमें**–पुष्पें. **पूजोत**-पूजा करोत, सन्मान देवोत. **शकुंत**-पक्षी; **वनांतीं**–वनांत.(मालिनी वृत्त.) प. ३ **अंजली** ओंजळ. **शकुनि**–पक्षी. **मैथिली**–सीता.(मालिनी वृत्त.) प. ४ **नवमेघश्याम**–नवीन मेघाप्रमाणें श्यामवर्ण. **मिथिलेशकुमारी**-मिथिलेचा स्वामी जनक याची कन्या सीता. **कांतार**–अरण्य. **विजन**–निर्मनुष्य. **त्यजिली**–सोडली. **मोकलिलें**–सोडलें. **उर**–वक्षःस्थल. **अबला**-स्त्री.प.५वि-

सांवा-विश्रांति. **चंद्रिका**-चांदणें. **सुधा**-अमृत. **वा**-अथवा (वसंततिलका वृत्त) **प. ६ कठिणहृदय**-कठोर अंतःकरणाचा. **गति** दशा. **नरेंद्रा**-नरश्रेष्ठा! (मालिनी वृत्त.) **प. ७ सुविलोल**-फार चंचल. **शरीरलतिका**-शरीररूपवल्ली. **कुसुमीं**-पुष्पांनी. **हिंसक**-हिंस्र (वसंततिलका वृत्त.) **प. ७ उलतें**-फुटतें आहे. **द्विविधा**-दुभंग. **विकल**-विह्वल-**जीवित**-प्राण. **न संहरी**-नाश करीत नाहीं. **विधि**-दैव. **मर्मोद्भेदा**—मर्माचा भेद किंवा विदारण (हरिणी वृत्त.) **प. ८ देवी**-सीता. **रुचली**-आवडली **तृणवत्**-केरासारखी. **शोचली**-शोक केला. **परिचिता**-ओळखीच्या. **राहावितीं**- उरविलीं. **धिर**-धीर. (हरिणी वृत्त.) **प. ९ लोक**-जग. **प्रायः**—बहुतकरून. (शालिनी वृत्त.) **प. १० वेगें**—जोरानें. **अहि**-सर्प. **विषयुक्त**-विषारी. **शंकु**-शल्य. (इंद्रवज्रा वृत्त.) **प. ११ शोक**-दुःख. **क्षोभ**-मनोवृत्तींचा खळखळाट. **प्रसर**-ओघ, वेग. **शमन**—कमी करणें, दाबणें. **क्षेत्र**-शेत. **सिकतासेतु**-वाळूचा बांध, पूल. **तोयपूर**—पाण्याचा लोंढा. (मंदाक्रांता वृत्त.) **प. १२ कुंज**-जाळी, लतामंडप. **गोमटी**-सुदरी, सीता. **विलास**-क्रीडा. **शंका**-भीति. **प्रणामांजलि**-हात जोडणें. (मंदाक्रांता वृत्त.) **प. १३ गळाला**-व्याकुळ झाला. **त्रिभुवन**-स्वर्ग, मृत्यु आणि पाताळ. **अंतरात्मा**-काळीज. **जळाला**-करपून गेला. **दुःखभार**—दुःखाचें ओझें. **व्यापी**-संचार करतो. (मंदाक्रांता वृत्त.)

९. संतांना दंडवत. पृ. १८–१९.

पतित-पातकी, अनधिकारी. **वानूं**-वर्णन करूं. **उद्धरावे**-ऊर्जितदशेस आणावेत. **जड**-मंदमति, अज्ञान. **कुळाचार**-वंशपरंपरेनें चालत आलेला आचार **कैवल्य**-मोक्ष. **आगर**-स्थान, घर. **धणी**-मालक. **खद्योत**-काजवा. **चिंतामणि**-इच्छित वस्तु देणारें रत्न. **कल्पतरू**-इच्छित वस्तु देणारा वृक्ष. **मशक** घुगुरडें. **वाराणशी**-काशी. **कोड**-कौतुक. **पाड**-बरोबरी, थोरवी. **मुष्टी**-मूठ. **फावे**-पुरे होते. **जंबुक**-कोल्हा. **उटावें**-घासावें. **निरे**-परिपूर्ण.

१० तुफान. पृ. १९–२२.

(ह्या उताऱ्यातील श्लोकांचें वृत्त ' मालिनी ' आहे.)

प. १ जवन-वेगवान् **पवन**-वारा. **सायक**-बाण. **गति**-वेग, **जलनिधि**—समुद्र. **कहर**-अनर्थ. **तारूं**-गलबत. **प. २ मागुती**-पुन्हां. **पखाल**—पाणी भरण्याची चामड्याची पिशवी **खलाशी**-नावाडी. **खल**-दुष्ट, दुर्जन. **प० लहरी** लाटा. **पर्वतप्राय**-पर्वतासारख्या- **तुंग**-उंच. **विकलवदनें**—दीनमुखानें. **चिंतारवाचा**-दुःखाच्या शब्दांचा. **प० ४ उग्र**-भयंकर. **मुद्रा**-स्वरूप. **व्यसन**-संकट. **कल्लोळ**-खळाळ. **विधिलिखित**-नशीब. **ललाटीं**-कपाळीं. **प० ५ गवसेना**-सांपडत नाहीं. **अवजार**-शीड. **खिन्न**-

उदासीन. प० ६ **तारिं**-संरक्षण कर. **श्रीफल**-नारळ. प० ७ **आपटे**—आदळते. **तराजू**-तागडी, कांटा. **प्रतिसमयीं**-प्रत्येक खेपेस.प० ८ **वळणसुद्**-बांकदार. **छत्र**—वरचें आच्छादन. **वदन**—तोंड. **काळें**-मृत्यूनें- प० ९ **स्थळ**--जागा. **वसन**-वस्त्र. **चिंब**—ओलें. **बधीर**—मेहेरलेलें. **धीर**—धैर्य. प० १० **डोलकाठी**—शीड बांधण्याचा खांब. प० ११ **कवळुनि**—मिठी मारून. **कपाळा**—कपाळापर्यंत. **विश्वपाळ**-परमेश्वर. प० १२ **शून्य**-सुनें; पक्षी वगैरे नाहींत असें. **सिंधुपात्र**—समुद्राचा विस्तार. प० १३ **सभय**—भयभीत. **मीन**-मासे. **जलचर**-पाण्यांतील जंतु. **सैरवैरा**-स्वेच्छ, वाटेल तिकडे. **लोभ**—प्रेम. **वैर**-द्वेष. प० १४०**गलबत**-तारूं. **खुटवीलें**—थांबविलें. **जलधिसंगें**—समुद्राबरोबर. **नाटिके**--टिकत नाहीं. **संगर**--झुंज. प० १५ **स्वैर**-आडमार्गानें. **दैव**-नशीब. **घाला**-संकट, अनर्थ. **जलद**—लौकरलौकर. **हल**--नांगर. प० १६ **आयू**—आयुष्य. **हलाचा**--नांगराचा. **प्रगट**--स्पष्ट **निवळ**-शुद्ध. **जीवित**--आयुष्य. प० १७ **घडिघडि**--घटकेघटकेला **दचकुनि**- भिऊन. **निशिदिनिं**—रात्रंदिवस. **घोर**—चिंता. **नीच**-क्षुद्र मनुष्य. प० १८ **दीनवाणी**-दुबळ्यासारखें. **विवेक**-विचार. प० १९ **निबिड**—गर्द. **मेघपंक्ति**-ढगांच्या ओळी. **ओतती** वर्षाव करतात. **गर्जना**-मेघांचा गडगडाट. **जलद**--लौकर. **जलद**-जल + द=मेघ. **पवि**-वज्र. प. २० **कोंदून**-भरून. **घसरुनि**-खाली येऊन.

११. अन्योक्तिकलाप-पृ० २२-२५.

प. १(स्रग्धरा वृत्त)**ज्याचे**-याचा संबंध 'दिवस' या शब्दाकडे.**बहल**-विपुल, प्रचुर.**भृंगांगना**-भृंग+अंगना-भ्रमरी .**गुंजारव**-गुणगुणणें. **मत्त**-पुष्ट. **अधम**-नीच. **चंचुघात**-चोंचींचा मारा. **थारा**-आश्रय. **वांकडा**-विपरीत. **काळ**-दिवस. प. २ (शार्दूलविक्रीडित वृत्त.) **ध्वनी**-शब्द.**विद्युल्लता**-वीज. **नभीं**-आकाशांत.**वर्षाकाळ**-पर्जन्यकाळ. **दवानल**-वणवा. प ३ (शिखरिणी वृत्त.) **शुक**-राघू, पोपट. **गड्या**-मित्रा. **स्वातंत्र्य**-स्वच्छंदीपणा. **अनुपम**-अतुल. **मुकणें**-अंतरणें. प. ४ (स्रग्धरा वृत्त.) **भृंगे**-भ्रमर. **मत्त**-मदोन्मत्त. **जीतें**-ज्या गुहेला पाहून असा संबंध. **भयभरें**-भीतीच्या भरानें, फार भयानें. **धृति**-धैर्य. **मुक्ताफळ**-मोत्यें. **खच**-पेर. प. ५ (स्रग्धरा वृत्त.) **खवळुनि**-क्षुब्ध होऊन. **काका**-कावळ्या. **मांसखंड**-मासाचा तुकडा. **खरतर नखरीं**-अत्यंत तीक्ष्ण नखांनीं. **धाला** तृप्त झाला. **कणातें**-तुकड्याला. प. ६ (मंदाक्रांता वृत्त) **पाश**-दोर. **अंकुश**-हत्तीला डोक्यावर मारण्याचें लोखंडी हत्यार. **गंड**-गंडस्थळ.

जीपेक्षां-ज्या दशेपेक्षां असा संबंध. **मद**-गर्व. **प. ७** (शार्दूलविक्रीडित वृत्त.) **दावाग्नि**-वणवा. **शिखी**-शिखा. म्ह० शेंडी आहे ज्याला तो शिखी, मोर. **रावे**-पोपट. **संकटकाळ**-विपत्तीचा प्रसंग. **प. ८** (पृथ्वी वृत्त) **विलसति**-शोभतात. **विविध**-नानाप्रकारचे. **दैव**-प्रारब्ध. **प. ९** (शार्दूलविक्रीडित वृत्त.) **पल्लव**-पानें. **मंगलप्रद**-शुभदायक. **शीण**-श्रम. **सुधा**-अमृत. **वनश्री**-सृष्टिदेवी. **समसमां**-सारख्यासारख्यांचा **प. १०** (स्रग्धरा वृत्त.) **कोक**-चक्रवाक पक्षी. **दयिता**-स्त्री. **संगम** भेट. **कारागीर**-बंदीखाना. **कर**-किरण. **मित्र**-रवि, सूर्य. **तोष**-संतोष. **प. ११** (शार्दूलविक्रीडित वृत्त.) **द्विज**-पक्षी; द्वि+ज=दोनदां जन्म झाला आहे ज्यांचा ते. ब्राह्मण, पक्षी, दांत इ. **शार्दूल**-वाघ. **गिर्यंतर्गी**-पर्वताच्या गुहेत, गिरिकंदरीं. **भास्कर**-सूर्य. **बोल**-म्हणणें. **प. १२** (स्रग्धरा वृत्त.) **कृश**-क्षीण, बारीक. **बीज**-द्वितीया. **शशि** चंद्र. **वंदिती**-नमस्कार करतात. **कला**-अंश. **प. १३** (शार्दूलविक्रीडित वृत्त.) **जलधर**-मेघ **वर्षसी**-वर्षाव करतोस. **पीडा**-दुःख. **नाविकजन**-खलाशी लोक. **प. १४** (स्रग्धरा वृत्त.) **पद्मखंडें**-कमलांचे ताटवे. **विखरती**-पसरतात. **गंध** सुवास. **चित्तापहारी**-मनास आल्हाद देणारा. **मानस**-मानस सरोवर; हें हिमालयांत नेपाळच्या पलीकडच्या भागांत असून तिकडे जाण्याचा प्रवास फार कठीण आहे. **पंक**-चिखल. **प. १५** (स्रग्धरा वृत्त.) **प्राणिमात्रा**-प्रत्येक प्राण्याला. **अंबुद**-अंबु+द=पाणी देणारा; मेघ. **धवल**-पांढरा. **कृष्ण**-काळा. **साचा**-खरोखर.

१२. काय हा संसार ! पृ. २६.

प. १ अहर्निशीं-रात्रंदिवस. **दुश्चल**-प्रबळ; अत्यंत उच्छृंखळ. **प. २ उद्वेग**-मनास खिन्नता आणणारा. **भंगे**-हिरमोड होतो. **प. ३ वृत्ति**-वतन. **गेह**-घर. **जगमान**-लोकांत मानमान्यता. **दृढावलें**-अधिक बळकट झालें. **प. ४ खेद**-दुःख. **वृत्ति**-समाधानवृत्ति. **प. ५ विरक्ति**-वैराग्य; उदासीनपणा. **कोविं**-कशी. **घडे**-होईल. **प. ६ पतित**-पातकी. **पापराशी**-पातकाचा संचय. **प. ७ दोष**-अपराध. **गांठीं**-पदरीं. **प. ८ संसार**-प्रपंच. **प. ९ बंधुजन**-इष्टमित्र. **प. १० मानिला**-धरला. **भरंवसा**-विश्वास. **जगदीश**-परमेश्वर. **प. ११ अहंभाव**- मीपणा; गर्व. **प. १२ अभिमान**-भार. **कुटुंब**-मुलेंबाळें. **प. १३** प्रारब्धाचा ठेवा प्रपंचीं रंगला-पूर्वसंचित कर्म संसारांत फलद्रूप झालें; अंतीं वृद्धपणीं देह खंगला, इत्यादि अन्वय. **प. १४ चळले**-कांपूं लागलें. **श्रवण**-कान. **बधीर**-बहिरे. **प. १५ गेले**-शक्तिहीन झाले. **प. १६ भारी**-अत्यंत. **प. १७ नेदी**-देत नाहीं. **तेही**-त्यांनीसुद्धां. **वोसंडीलें**-उपेक्षा केली. **प. १८ खंगलीया**-क्षीण झाल्यावर. **प. १९ बोबडी**-अडखळणें. **कंठ**-

गळा. प. २० **अंतकाळ**-मरणसमय. **विपत्ती**-दुःखें. प. २१ **जिवलग**—फार मायेची. **म.ती**-देह. **उचलावी**-काढून टाकावी. **माती**-मरून जावें. **अंतरीं**-मनांत. **सोयरीं**-सोबती. प. २२ **दुःखाचीं चोरटीं**—कठीण समय पाहून दूर पळणारी.

१३. अंगदशिष्टाई. पृ० २७–२९.

प. १ **रात्रिंचर**-राक्षस. **अंगदाभिध**-अंगद ह्या नांवाचा. **दूत**-सेवक. **अधम**-नीच. प. २ **वैदेही**-जानकी. **रमण**-पति. **जगद्गीत**-सारें विश्व ज्याचे गुणानुवाद गाते असा. **कल्याणहेतुसद्गीतें**-**कल्याण + हेतु+सत्+गीतें** (गी--वाणी) कल्याणप्रद चांगल्या वाणीस. प. ३ **चतुरानन**-ब्रह्मदेव, चतुर् + आनन-चार आहेत तोंडें ज्याला तो. **पौत्र**-पुत्राचा पुत्र. **भूतपति**-शंकर. **श्रुतसंपन्न**-वेदाध्ययन केलेला. **नयज्ञ**-न्यायशास्त्रवेत्ता. **ब्राह्मणसुत**—ब्राह्मणाचा पुत्र. **सुपदास**—श्रेष्ठपदाला. प. ४ **सुर**—देव. **भूसुर**—भूदेव, ब्राह्मण. **धर्मसेतु**-धर्मबंधनें. **व्यसन**—वाईट संवय. **अनाचार**-दुर्वर्तन. प. ५ **विहिताचार**-योग्य वर्तन. **नीच**-हलका. **जननीचा** आईच्या. प. ६ **विधिवर**-ब्रह्मदेवानें दिलेला वर. **वन्यकुंजर**-जंगली हत्ती. **धर्म-द्रु**-धर्मरूपवृक्ष. **ध्वस्त**-मोडलेला. **वेद-कुंज--रसा**—वेदाच्या लतामंडपांनं सुशोभित असलेली पृथ्वी. प. ७ **विप्रामर**--विप्र + अमर. ब्राह्मण आणि देव. **कैरवपति**-(कैरव-श्वेतकमल)चंद्र. **निभ** सारखें. **स्वैर**-स्वच्छंद. प. ८ **परांगना**-परस्त्री. **निरयप्रद**-नरक देणारा. प ९ **अंजन**-कलंक. **प्रसू**-आई. **विष्ठा**-नरक. **यशःप्रदा**-कीर्तिकर. प. १० **हितोपदेष्टा**-हितोपदेशक. **द्वेष्टा**-द्वेषी. **स्वेष्टांशि**-आपल्या आतस्वकीयांना. **मंतु**-अपराध. प. ११ **सुता**-कन्या. **अजसूनु**-दशरथ. **सद्वृत्त**-सदाचारी. प. १२ **जनाधम**-लोकांत नीच. **पुलस्त्य**-रावणाचा बाप. रावण हा ब्राह्मणाचा पुत्र असून वेदाध्ययन केलेला होता, इतकेंच नव्हे, तर ऋग्वेदसंहितेची सर्व पदें त्यानेंच केलेलीं असल्याबद्दल फार प्राचीन काळापासून आख्यायिका चालत आली आहे. प. १३ **प्राज्ञ**-शहाणा. **निलय** स्थान. **लय**-नाश. प. १४ **रविवंशज**—सूर्यवंशांत उत्पन्न झालेले. **भ्रूलता**-भोंवई. **चापलता**-चाप, धनुष्य. **चापलता**-चपलपणा. **जिष्णु**-इंद्र. प. १५ **प्रियावियोग**-प्रियपत्नीची ताटातूट. **विपरीत**-विरुद्ध. (१६) **वैदेही** सीता. **लंकाजीवन**-लंकेचा प्राण, रावण. **समर्पीन**-देईन. प. १७ **सायक**-बाण. **खड्ग** तरवार. **जयधन**-विजयवैभव. **निधन**-मृत्यु. प. १८ **राजेंद्र**-राजाधिराज. **सीतोपायन**-सीतारूपी नजराणा. प. १९ **समर**—युद्ध. **भ्रमरसम**-भृंगासारखा. **अंघ्रि**-चरण. **नवपद्म**-ताजें कमल. **रम**-रममाण हो. **अमराचि**-देव. प. २० **निजलासा**-निद्रेंत असल्याप्रमाणें. **मूकसा**-

मुक्यासारखा. प. २१ **यक्षप**-कुबेर. **विधु**-चंद्र. **ब्रध्न**-सूर्य. प. २२ **रिपु-लोककाल**-शत्रुजनांचा काळ. प. २३ **तूल**-कापूस. **शैल**-पर्वत. **पिचविल**-पीठ करून टाकील. प. २४ **यति**-संन्यासी. **वेष**-सोंग. **बाटवुनी**-भ्रष्ट करून. **दलकुटी**-पर्णकुटी. प. २५ **दलन**-फोडणें. **गिरिदलन**-पर्वताचें चूर्ण करणें.

१४. हिमालयपर्वतावरील सृष्टिशोभा. पृ. २९– ३४.

प. १ (१ ते ६ श्लोकांचें वसंततिलकावृत्त.) **प्रकल्पित**-विभागलेल्या. प. २ **जागजागीं**-ठिकठिकाणीं. **भूविभागीं**-भूप्रदेशांत. **रम्य**-रमणीय. प. ३ **वसंतसमयीं**-वसंतऋतूंत. **मधुमक्षिका**-मधमाशी. **सुम**-पुष्प. **वाटिका**-उद्यान **प्रमोद**-मोठा आनंद. प. ४ **मन्मन** -मत्+मन-माझें मन. **नग**-पर्वत. **आनद+सिंधु+लहरींत**-हर्षसागराच्या लाटेंत. **वस्तुसमूह**-पदार्थसमुच्चय. प. ५ **ते**-ती. **सानंद**-आनंदानें प. ६ **यथाक्रमानें**-अनुक्रमानें. **निरखी**-पहाते. प. ७ (७ ते २३ मंदाक्रांतावृत्त) **वलय**—कडें **घोर**—भयंकर. प. ८ **सलिल**—पाणी. **निर्झर**—झरा. **लंबरूपी**-लंब, उभा. प. ९ **विपिन**—अरण्य. **यवस**—गवत. प. १० **अविरल** - दाट. **वेतस** वेत. **जीर्ण**—कुजलेली. **विषमय**— विषारी. प. ११ **श्वापदें** हिंस्रपशु. **निर्भय**—भयरहित. प. १२ **द्विरद** हत्ती. **यूथ**—कळप. **वास**—वस्ती. **कुंज**—जाळी. **वन्य**-जंगली. **कोटर**—ढोल. **ऋक्ष** अस्वल. प. १३ **भी**-भीति. **वितत**-पसरलेले. **अनूप**-जलमय प्रदेश, दलदल प. १४ **लवण**-सखल जमीन. प. १५ **ओघ**-प्रवाह. **स्फटिकसदृश**-स्फटिकासारखें. **ताट्या**-ताटवे. प. १६ **गुलतुर**—गुलछबु. **शतदली** शंभर पाकळ्यांचें. **कासार**-सरोवर. **सलिल**-पाणी. प. १७ **सहचरी**-स्त्री. **द्रुम**-वृक्ष. प. १८ **तमाल**-काळ्या सालीचा एक वृक्ष. प. १९ **गुंफा**-गुहा. **निपतति**-खालीं पडतात. प. २० **परभृत**-कोकिळ. पर+भृत-दुसऱ्याकडून पोसला गेलेला. कोकिळाला आपलीं अंडीं उबवितां येत नाहीत म्हणून तो तीं कावळ्याच्या घरट्यांत नेऊन घालतो; व कावळा तीं आपलींच समजून उबवितो व फोडतो ! म्हणून कोकिळाला 'परभृत' असा शब्द लावतात. प. २१ **कंदर**-गुहा. **स्तनित**-गर्जना. **चित्रवर्ण**-नाना प्रकारच्या वर्णांचा. **गलत्**-गळत असलेला. **वृक्षस्कंधीं**-झाडांच्या फांद्यांवर. **तांडव**-एक प्रकारचें नृत्य. प. २२ **हिमानी**-बर्फाची रास. **हरित**-हिरवीं. **संघ**-कळप. प. २३ **वन्य**-रानटी. **छगल**-बकरी. **आत्मजातुल्य**-मुलासारखें **शाल**-लोकरीचें महावस्त्र. प. २४ (येथून शेवटपर्यंत शार्दूलविक्रीडित वृत्त.) **तिंतिडिका**-चिंच. प. २५ **आवास**-वास्तव्य. **उद्भिद**-वनस्पति. प २६ **भूर्ज**-एक प्रकारचें झाड. **कस्तुरीमृग**-ज्यांच्या नाभीमध्यें कस्तूरी सांपडते तीं

हरणें. **मदोद्धत**–मदोन्मत्त. **आस्पद**–स्थान **प. २७ पातविशीर्ण**–पडून फाकलेलीं. **तूर्ण** त्वरित. **शतधा**–शेंकडों प्रकारांनी **प. २८ भीमरव**–भयंकर गर्जना. **नादावती**–घुमतात. **सोपान**–जिना. **प. २९ अद्रि**–पर्वत. **क्षीरविपांडु**–दुधासारखें पांढरें शुभ्र. **भास्वान्**–सूर्य. **प. ३० वितरती**–देतात. **प. ३१ नभोभ्यंतरीं**–आकाशांत. **आदिम**–पहिला. **वर्णकता**–रंगाचें साम्य.

१५. कीचकवध. पृ. ३४–३६.

प. १ हासडिला–हिसका दिला. **संग्राम**–युद्ध. **प. २ अंतरें**–ओढून. **थरकंपु**–हादरणें. **प. ३ दिगंतरें**–दूरचे प्रदेश. **प्रासाद**–वाडे. **प. ४ महामारी**–मरकी, प्रळय. **प. ५ मुष्टिघात**–बुक्क्यांचा मारा. **निघात**–तडाके. **प. ६ हुमणी**–बुक्के. **कुट**–चूर. **मित्रावर्ण**–अगस्ति. (मैत्रावरुणि) **प. ७. तवकें**–क्रोधानें. **असुर**–हिरण्यकशिपु. **प. ८ नाग**–हत्ती. **नवनागसहस्रबळि**–नऊ हजार हत्तींचें बळ आहे ज्याला असा. **कंठनाळी**–नरड्याला. **प. ९ गजेंद्र**–विष्णनें नक्रापासून सोडविलेला हत्ती. **शरभ**–सिंहाला मारणारा पक्षी. **प. १०. महामाया**–आदिशक्ति, भवानी. **अंधक**–एक राक्षस. **अखया–अक्ष** – रावणाचा मुलगा. **अशोकवन**–लंकेंतील एक उद्यान–रावणानें सीतेला ह्याच उद्यानांत ठेवली होती **प. ११. झुंजिन्नले**–झुंजले. **किष्किंधातळीं** वालीची राजधानी किष्किंधा, तिच्यांत. **कंदन**–मारामारी. **प. १२ आंगवण**–अंगची शक्ति. **शेखीं**–शेवटीं. **प. १३ गाढे**–मोठमोठ्या. **इडेपाडें**–वीरश्रीनें. **प. १४ जगजेठी**–जगत्प्रसिद्ध मल्ल. **भूतटीं**–जमिनीवर. **प. १५ भोवंडोनी**–गर गर गर गर फिरवून. **सव्य**–डावा. **अंगुष्ठ** आंगठा **किरात**–पारधी. **ग्रीवा**–मान. **कूर्म**–कासव. **प. १८ अस्थिजाळ**–हाडांचा पिंजरा. **गोळांगुळ**–गोळा. **प १९ सुरीं**–देवांनीं.

१६. द्वारकावर्णन. पृ. ३६–३७.

प. १ [शिखरिणी वृत्त.] **अनर्घ्य**–अमोल. **नभचुंबित**–गगनास पोंचलेले. 'रविचंद्रज्वालातडिद्दीप्ति'–असा समास पाहिजे. पण येथे वृत्त जुळविण्याकरितां ओढाताण झाली आहे. **अनल**–अग्नि. **तडित्**–वीज. **वसती** घरें. **सरितपती**–(सरित्पति)—समुद्र. **दुर्ग**–किल्ला. **हारी**–ओळ. **प. २** [शार्दूलविक्रीडित वृत्त.] माणिक्य, पुष्पराग, मरकत, वैडूर्य इत्यादि रत्नें आहेत **प. ३** [स्रग्विणी] **दिव्य**—देदीप्यमान. **दाम**–माळा. **उदर**—आंतील भाग. दामोदरें हा बहुव्रीहि समास असून मंदिरें याचें विशेषण आहे. **प. ४** [स्वागतावृत्त] **वैश्रवण**—कुबेर. **अकलंक**—निष्कलंक, निर्मळ. **प. ५** [स्वा. वृ.] **सुखाडे**—समृद्ध. **पवमान**—वारा. **पवमान**—वेदमंत्रविशेष. **प. ६**

[शार्दूलविक्रीडित] **मंगलमूर्ति**—गजानन. **दिक्पति**—दिशांचे पति. **हंसासना**-हंस आसन जीचें अशी. **शारदा**-सरस्वती. **भैरव**-शंकराचा एक भयंकर स्वरूपाचा अवतार. **महासिद्धि**—अणिमा, गरिमा इत्यादि मोठ्या सिद्धि. मुद्रा, दिग्पति व मातृका आठ आठ आहेत. **नवनिधि**—कुबेराचे महापद्म, शंख, मुकुंद इत्यादि नऊ निधि. **सुदर्शन**—विष्णूचें चक्र. **शार्दूलविक्रीड**—वाघासारखी क्रीडा आहे ज्याची असा (कृष्ण). ह्या पदांत श्लोकाचें वृत्तही सूचित आहे. हा श्लेषालंकार झाला. प. ७ [शार्दूलविक्रीडित वृत्त]. **त्रिंशत**—तीस. **रत्नाकर**—समुद्र. **विश्वकर्मा**-देवांचा सुतार. **सप्तति**-सत्तर. **आवर्त**-घेर. प. ८ [स्वागतावृत्त] **योजन**—चार कोसांचें एक योजन. **चतुरस्र**-चौकोनी. **गोपुरें**-चार वेशींचीं चार महाद्वारें. प. ९ [उपेंद्रवज्रावृत्त] **मुमुक्षु**-मोक्षाची इच्छा करणारी. प. १० [पृथ्वीवृत्त] **तडितापडी**—गोरगरीब, बैरागी. **जटिल**-जटाधारी. **कंदमूलाशनी**-कंदमुळे खाऊन राहणारे. **मठमंडप**—मठांतील मंडप. प. ११ [रथोद्धतावृत्त] **सप्तमोक्षपुरी**—अयोध्या, मथुरा, माया इ० सात मोक्षदायक पुरें. **उन्नत**-श्रेष्ठ. प. १२ [रथोद्धतावृत्त] **परोपरी**—नानाप्रकारच्या. **कल्पवृक्ष**-इच्छित फल देणारा वृक्ष. **लवती**-वांकतात. प. १३ [भुजंगप्रयातवृत्त] **मर्मी**-सांध प. १४ [भु. प्र वृ.] **गोपुरें**—महाद्वारें. **चित्रिल्या**-रंगविलेल्या. **नाकपाळी**-इंद्र. प. १५ स्रग्धरावृत्त] **भट**-योद्धे. **गणक**-ज्योतिषी. **गोपाळ**-गायी बाळगणारे, गौळी. **मंत्री** सर्पादिकांच्या विषावर मंत्रोपचार करणारे. **धात्री**-पृथ्वी. **आर्जिती**-संपादतात. प. १६ [पृथ्वीवृत्त] **चतुष्पथ**-चव्हाटे **मणिमनोहरा**-रत्नखचित. **वेदिका**-ओटे. **सरणि**-राजमार्ग. **पुरौकस**-पुर+ओकस्-घर=नगरवासी. **समार्जित**-सडासंमार्जन केलेले.

१७. अंतरिक्षप्रवास. पृ. ३८–४४.

प. १ [शार्दूलविक्रीडितवृत्त.]**सांगातें**-बरोबर. **जनकात्मजा**-जानकी. **श्रीरामनामा हरी**-श्रीरामरूपी विष्णु-राम, हा विष्णूचा एक अवतार आहे. **रत्नाकर**-रत्न+आकर-रत्नांचा ठेवा, समुद्र. **पारशून्य**-ज्याचें पलीकडचें तीर दिसत नाहीं असा. **खालता**-खालीं. **दयिता**-प्रियपत्नी. प. २ [शा. वि. वृ.. **मैथिली**-सीता. **मलय**-दक्षिणेकडील एक पर्वत. **फेन**-फेस. **आवलि**-रांगा. **शरत्कालीं**-शरद् ऋतूंत प. ३ [शा. वि. वृ.] **अंबु**-पाणी, जल. **अंशु**-किरण-**अंभोभक्षक**-जल भक्षण करणारा. **वडवाग्नि**-समुद्रांत असणारा अग्नि. **लोकानंदन**-लोकांस आनंद देणारा. प. ४ [शा.वि.वृ] **मातंग**-गज हत्ती. **जलनिधि**-समुद्र. **फेनगिरि**-फेसाचा पर्वत. **चामरें**-चवऱ्या. प. ५ [शा.वि.वृ.] **वेलानिल**-कांठावरील वायु **व्रज**-समुदाय. **फणा**-फडा. **फणी**-साप. प. ६ [शा वि. वृ]

सिंधु-समुद्र. **वनिते**-स्त्रिये. **शुक्ति**-शिंपा. **प.** ७[शा वि.वृ.] **सैकतीं**-वाळवंटांत. **इंदु**-चंद्र. **प.** ८ [शा. वि.वृ.] **उद्भव**-उत्पत्ति. **मद**-माज, चिकट द्रव्य. **उष्णोत्थित**-उन्हानें उत्पन्न झालेला. **घर्माच्या**-घामाच्या. **कणिका**-बिंदु. **शुष्क**-सुकलेला. **प.** ९ [वसंततिलकावृत्त.] **गवाक्षवदनें**-खिडक्यांचीं तोंडें. **कौतुकें**-आनंदानें. **जलदसन्निध**-मेघाच्या जवळ. [ह्या श्लोकाच्यापुढें आणखी अर्धा श्लोक आहे.] **प** १० [शार्दूलविक्रीडितवृत्त] **तोयद**-मेघ. **वलय**-कडे. **उटज**-पर्णकुटी. **प.** ११ [शा वि.वृ.] **निर्भर**-आधिक्य. **नूपुर**-तोरड्या. **प.**१२ [शा.वि.वृ.] **निशाचरपति**-राक्षसांचा राजा. **आकंपित**-थोडें डोलविलेलें. **पल्लवांगुलि**-पल्लवरूप बोटें. **प.** १३ [शा.वि वृ.] **व्यग्र**-उदास. **तृण**-चारा. **प.**१४ [शा.वि.वृ.]**हिमकर**-चंद्र.**आकाशस्पर्धि**-उंचीमध्यें आकाशाशी चढाओढ लावणारे. **बाष्पोदक**-अश्रु, **प.** १५ [स्रग्धरावृत्त] **सुस्निग्ध**-फार गंभीर. **आगम**-आगमन. **व्रज**-समुदाय. **नीप**-कळंबाचीं झाडें. **मृदुल**-मऊ.**पल्वल**-लहान तळें.**मेघागममुदित**-मेघाच्या आगमनानें आनंदित झालेला. **मयूर**-मोर. **व्रज**-कळप. **तंतु**-केसर. **शृंग**-पर्वताचें शिखर. **प.** १६ शार्दूलविक्रीडितवृत्त] **रक्त**-तांबड्या. **कानन**-अरण्य. **क्षिति**-पृथ्वी. **धूमारुणें**-धूर लागून लाल झालेलीं **प.**१७ [शा.वि.वृ.] **वेतसी**-वेत. **पंपा**-या नांवाचें एक सरोवर. **प.** १८ [शिखरिणी वृत्त] **हेमघटिता**-सुवर्णाच्या. **रव**-शब्द. **प** १९ [शार्दूलविक्रीडित वृत्त.] **घटजलें**-घागरीच्या पाण्याने. **जवें**-वेगानें.**प.**२०[शा.वि वृ.] **मृगया**-शिकार, पारध. **प.** २१ [शा. वि.वृ.]**नहुषाख्य**-नहुष ह्या नांवाचा. **महेंद्र**-इंद्र. **च्युत** भ्रष्ट. अगस्तीचा उदय झाला म्हणजे सरोवरें व दुसरे जलाशय यांतील उदक निर्मळ होतें अशी समजूत आहे. **प.** २२ [शा. वि. वृ.] **विमानपथ**-आकाशमार्ग. **मनोज्ञ**-सुंदर. **हवि**-होमद्रव्य. **रज**-रजःकण.**प.**२३ [वसंततिलकावृत्त] **शातकर्ण**-या नांवाचा ऋषि. **जलकेलिभू**-जलक्रीडेची जागा. **प्रथित**-प्रसिद्ध. **विधुबिंब**-चंद्रबिंब. **प.** २४ [शार्दूलविक्रीडितवृत्त.] **सौध**-मंदिर. **पुष्पकीं**-पुष्पक नांवाच्या विमानांत. **प.** २५ [वसंततिलकावृत्त] **ज्वलन**-अग्नि. **मुनि**-ऋषि. **प.** २६ [वसंततिलकावृत्त.] **सुतीक्ष्ण**-ह्या नांवाचा ऋषि. **सौम्य**—निरुपद्रवी, शांत. **प.** २७ [शार्दूलविक्रीडित.] **मौनी**-भाषण न करणारा. **प्रणतिला**-वंदनाला. **व्योम**-आकाश. **पुनश्च**-पुन्हा. **प.** २८ [शा. वि. वृ.] **सशुद्ध**-फार पवित्र. **अध्वर**-यज्ञ. **संतर्पिलें**-तृप्त केलें.**होमिलें**-जाळून घेतलें. **प.** २९[शा.वि.वृ] **पांथ**-प्रवासी.**क्षुद्बाधा**-भुकेची पीडा. **प.** ३० [शा.वि.वृ.] **मंदाकिनी**-भागीरथी. **प.** ३१ [शा.वि वृ.] **गंध**-सुवास.**ईषत्**-थोडासा.**पांडु**-शुभ्र. **वक्त्र**-तोंड. **प.** ३२ [शा.वि.वृ.] **शिक्षा**-देहदंड. **उद्दाम** बंधनरहित. **प.** ३३ [शा.वि.वृ.]**महासती**-परमसाध्वी-अनसूया. **सुरनदी**-गंगा,भागीरथी.

प. ३४ [शा. वि. वृ.] **वीरासन**—बसण्याचा एक प्रकार. **शाखा**—वृक्ष—**आसन**—वेदीरूपी आसन. **कंप**—हालचाल. **शून्य**—रहित. प. ३५ [शा वि.वृ. **मुक्तायष्टि**-मोत्यांची काठी. **सरोजपंक्ति**—कमळांची ओळ. **श्वेता**-पांढरी. शुभ्र. **इंदीवर**—नीलकमल **कृष्णागुरू**—कृष्णचंदन. **चांदणी**-चंदनाच्या चूर्णाची. प. ३६ [शा.वि.वृ.] **तम**-अंधार. **चंद्रिका**-चांदणें. **मेघराजि**-मेघांची पंक्ति. **रंध्रांतुनी**—छिद्रांतून. **स्फुट**-स्पष्टपणें. प. ३७ [शा.वि.वृ.] **विभूति**—भस्म **जन्हुसुता**—भागीरथी. प. ३८ [शा.वि.वृ.] **गुहाख्य**—गुह ह्या नांवाचा. **मस्तक-भूषणें**—किरीट कुंडलें इ. अलंकार. प. ३९ [शा.वि वृ.] **स्रष्ट्याचें**—ब्रह्मदेवाचें. **मानस**—हें सरोवराचें नांव. हें सरोवर तिबेटांत आहे. **पानीयकेलि**-जलक्रीडा. **अव्यक्त**—ब्रह्म. प. ४० [शा.वि.वृ.] **उत्तरकोसल**—हें एका देशाचें नांव. **पुलिन**—वाळवंट. **उत्संग**—मांडी प. ४१ [शा. वि. वृ.] **धुनी**—नदी. **तरंग**—लाटा. **सुधांशु**—चंद्र. प. ४२ [शा. वि. वृ.] **रक्त**-लाल. **अवनिची**—पृथ्वीची. **रज**-धूळ. **वायुज**—मारुती. प. ४३ [शा. वि. वृ.] **अग्रीं**-पुढें. **अमात्यवर्ग**-मित्रमंडळ. **विलसे**—शोभतें.

१८. रुक्मिणी आपल्या लग्नाची गोष्ट सांगते. पृ. ४५—४८.

प. १ **कौरव**—धर्मराज वगैरे. **यादव**—कृष्ण वगैरे. ' कोकिळ शुकसारिकांसि लाज पळविति ' म्हणजे आपल्या मधुरस्वरानें त्यांस लाजवितात हा भाव. प. २ **प्रभुपत्नी**-श्रीकृष्णाची भार्या. **ननांदा**—नणंदा. **अजातरिपु**—धर्मराज. प. ३ **वैदर्भी**—रुक्मिणी. ' दीनवत्सलें श्रीकृष्णें तुजला आंगें कैसें वरिलें ? ' असा अन्वय. प. ४ **कन्या**—मुलगी. **धन्या**—थोर, मोठ्या योग्यतेची. प. ५ **गेह**—घर. **हरि**—श्रीकृष्ण. **यश**—गुणानुवाद. **अमृत**—सुधा. प. ६ **हरिगुणगायक**-श्रीकृष्णाचें माहात्म्य सांगणारें. **मुद्रा**—आंगठ्या. **कंकण**—कडीं. **परिहार**—निवारण. प. ७ **दुखणी**—दोन खणांची. **नखेंदु**—नखरूप चंद्र. चंद्रकोरेसारखी पायांचीं नखें. **धरा**—जमीन. 'नखेंदु धरा खणी'—मन चिंतेनें ग्रस्त झालें असतां स्त्रियांच्या हातून नकळत कांहीं चिंतासूचक व्यापार होत असतात, त्यांपैकींच पदनखांचा संकोच करून जमीन उकरणें हा होय. प. ८ ' श्रीकृष्णाला दुहिता द्यावी' इत्यादि अन्वय. **गुरू**—वडील माणसें. **विचारणा**-विचार. **सुहिता**-विशेष कल्याणाची. प. ९ **श्रुत्यर्पण**—श्रुति+अर्पण—कान देणें. प. १० **साजणांमध्यें**—साही भावंडांमध्यें. **खोटा**—कपटी मनाचा. ' खोटा नव्हेची. परि तो मणिगोटा हरिचरितरसीं तो न भिजे' असा अन्वय. **मणिगोटा**—वाटोळें रत्न. अर्थात् पैलू पाडलेलें (संस्कृत) नव्हे. प. ११ **मोहरोगवैद्य**—मोहरूप रोगाला दूर करणारा वैद्य. **चैद्य**—शिशुपाल. प. १२ **सूळ**—बोलावणें. **क्ष्वेड**—विष. **तातविचार**—पित्याचा हेतु. **पांगूळ**—लंगडा; फिका; व्यर्थ.

प. १३ आत्मघाताचे साधकबाधक विचार एका क्षणांत दहादां मनांत येत असा भाव. **प. १४ सुदीनमनें**-अत्यंत दीनमनानें, काकुळतीला येऊन. **प १५ खोटा** कृत्रिम. **भाव**-भक्ति. **लाखोटा**-पत्र. **प. १६ वसंततिलकावृत्तें**-वसंततिलक-छंदामध्यें. **सात मोजूनी**-मोजून सातच पद्यें. तींसुद्धां सावकाशपणें जुळवून नव्हेत. तर ' लिहितां लिहितां क्षणांत योजूनी '-लिहितां लिहितां जीं सुचली तीं. ह्यावरून राजकन्या रुक्मिणी हिचें शिक्षण व बुद्धिप्रभाव कसा होता, ह्याची उत्तम साक्ष पटते. **प. १७** ' वेद ज्याचे निश्वास ' इ० अन्वय, **निश्वास**-श्वासोच्छ्वासापासून उत्पन्न झालेले. **विश्वास**-सर्व जगाला. **ज्ञानप्रद्**-ज्ञान देणारे. **प. १८ सद्विप्र**-सत्+विप्र-सुशील ब्राह्मण. **आण**-शपथ. **प. १९ शाल्व**-एका राजाचें नांव. **मगधपतिसख** मगधदेशाच्या राजाचा मित्र. **मांडलें**-तयारी केली. **तद्बळजळनिधींत**-त्याच्या सैन्यरूप समुद्रांत. **आधि**-मानसिक दुःख, चिंता. **प. २० खळदर्पघ्न**-दुष्टांचा गर्व हरण करणारा. **नतचातक**-शरण आलेला हाच कोणी चातक पक्षी. मेघोदकाशिवाय अन्य उदक चातक पीत नाहीं, अशी कविकल्पना आहे. **दयासुधा**-दयारूप अमृत. **जलद्**-मेघ. **प. २१ गरळविलेपन**-विषाची उटी. **सुकृपणकृत**-अट्टल कृपणानें केलेले. **शुष्कोपचरण**-शुष्क+उपचरण-कोरडें आदरातिथ्य. ' दरिद्रातें कसें निववील ?' हा अन्वय. **प. २२ ध्वजा झाल्ये**-प्रासाद शिखरावर पताकेसारखी सतत उभी राहिलें. **पुर+ईक्षण+छद्में**-नगर पाहावयाचे निमित्तानें. **हरिदिक्**-इंद्राची दिशा, पूर्व. **द्वारवतीपथ**-द्वारकेचा रस्ता. **प. २३ सुगात्री**-उत्तम अवयवांची. **आधिभारभग्न**-दुःखाच्या ओझ्यानें दडपून गेलेलें आणि म्हणूनच कष्टी जें मन त्यासी रात्रि यष्टि (आधार) झाली हा अन्वय. **प. २४** ' प्राण जायासाठीं शतवार कंठी गोळा झाले ' हा अन्वय. **प. २५ यत्पदपद्मरजाचें**-ज्याच्या पदकमलाच्या रजःकणाचें. **प. २६ तों**-इतक्यांत. **प्रियकंठीं**-कृष्णाच्या गळ्यांत. **हे**-मला रुक्मिणीला. **सुखांत पाडावी**-सुखी करावी. **भाव**-हेतु. ' डावी भुजलता स्फुरली (आणि) ती कृपा करि ' असा अन्वय. स्त्रियांचा डावा डोळा, डावा हात, वगैरेचें स्फुरण होणें शकुनशास्त्रांत शुभप्रद मानलें आहे. **प. २७ मनें चिन्तेची बाज सोडली**-मनानें चिंता सोडली. **प. २८ ज्वरहरमात्रा**-ताप जाण्याचें औषध. **द्विज**-ब्राह्मण. **धन्वंतरि**-वैद्यराज. **बाळीं**-मुलावर. **प. २९ विप्रमुखश्री**-ब्राह्मणाच्या तोंडावरची टवटवी. **माधवागम** श्रीकृष्ण येतो असें. तो ऊठ म्हणे आणि मन गुरुपदासि लाग म्हणे, असा अन्वय. म्हणे हें क्रियापद उभयपदांकडे लावावयाचें-**प. ३० वत्से !**-मुली. **अर्थश्रवणें**-त्यांतील भावार्थ लक्षांत आणल्यानें. **उत्तमश्लोक**-उत्तम आहे कीर्ति ज्याची तो-श्रीकृष्ण. **प. ३१ ज्यां**-चिंता वगैरेना-**पालविलें**-बोलाविलें. कृष्ण आल्यामुळें माझी चिंता दूर झाली. पण शिशु-

पालादिक चिंताग्रस्त झाले असा भाव. प. ३२ **अंबा**-देवी. **कलीं**-कलियुगामध्यें. **नवरीती**-नवी चाल. प. ३३ **धांक**-भीति. **विरोन गेल्याचें**—गांगरून गेल्याचे. प. ३४ **विप्रस्त्री**-ब्राह्मणाची पत्नी. 'स्वस्त्री धात्री जननी विप्रस्त्री मंडळी न; ती पेटी; तींत मी मणी' असा अन्वय. प. ३५ **निवविली**-प्रसन्न केली. **जामाता**-जांवई. **शिवा**-अंबिका, पार्वती. प. ३६ **दावा**-वैर. **नेदावा**-कळूं न द्यावा. प. ३७ **जोडा**-उपमा. **भाग**--वांटा. **कोले** कोल्हे. **महाभाग**-महात्मा. प. ३८ **वायसाराती**-घुबड. **वायस**-कावळा. **अराति**-शत्रु. **सारा**-उत्तम. **नलिनी**-कमलिनी. **कैरविणी**-चंद्रविकासी कमलिनी. प. ३९ **शिशिरीं**-शिशिर ऋतूंत, थंडीच्या दिवसांत. **दरिद्र**-भिकारी, ज्यांस वस्त्र नाहीं तो. **मूर्त**-प्रत्यक्ष. प. ४० **आलि**-सखी. **सुमनोमाळा**-फुलांची माळा यास इ० हा अन्वय. **विधी**-संस्कार. प. ४१ **लवला**-वांकला, खालीं मान केली. **लव**-क्षण. **अंकीं**-मांडीवर. **कालवला**-डोल लागला, उचंबळला. प. ४२ **मुक्ता**-मोतीं. **काक**-कावळा. **नाद**-शब्द. **काना**-कानावर. **खगण**-पक्ष्यांची टोळी. **हरि**-सिंह. **निजभाग**—आपला वांटा **अतिधीर**-महा धैर्यशाली. **अबळ**—दुर्बळ, भेकड. **खळ**-दुष्ट. **यदुवीर**-कृष्ण.

१९. वर्षाकाळ. पृ. ४८-४९.

प. १ **वर्षाकाळ**-पावसाळा. **पंचमऋतु**-पांचवा ऋतु-वर्षा. **अनिळ**-वारा. **मोकली**-पळवितो. सामान्यपणें वर्षारंभ चैत्रापासून समजतात, परंतु व्यापारी लोक तो कार्तिक शुद्ध प्रतिपदेपासून मानतात. कार्तिकापासून ऋतु मोजले तर वर्षाकाळ पांचवा ऋतु येतो. हाच ह्या ठिकाणीं इष्ट आहे. प. २ **जळराशी**-समुद्र. हाच कोणी एक **पारधी**-शिकारी. **पिटीत**-धावडीत. **सैरा**-हवातसा, स्वच्छंद (कल्पना मोठी बहारीची आहे.) **पारधी**-व्याध, शिकारी. व्याध नांवाचा एक फार तेजस्वी तारा आहे. याच्या पश्चिमेस एक मोठा तारकापुंज आहे त्याला 'मृग' अशी संज्ञा आहे. ह्यांत चार तारे चरणस्थानीं असून तीन मुखस्थानीं आहेत. पायांच्या मधोमध उदरस्थानीं तीन ताऱ्यांची बारीक रेषा आहे. तिला बाण असें म्हणतात. व्याधानें मृगावर हे बाण सोडले अशी कल्पना आहे. सूर्य मृगनक्षत्रांत आला म्हणजे मृग लागले असें म्हणतात. प ३ **इंद्रचाप**-इंद्रधनुष्य. प. ४ **सूर्यकिरणमृगसमुदाय**-सूर्यकिरण हाच मृगांचा कळप होय. प. ५ **पृथ्वीखंड**-भूप्रदेश. **शाळुंखा**-लिंगाच्या सभोंवार असलेला आकार. **शिवपिंडिका**-शिवाचीं लिंगें प ६ **कपोतक**-कबूतरें. **दर्दुर**-बेडूक **घोख**-घोष, शब्द. प. ७ **विद्युल्लता**-वीज. **सरिता**-नद्या. **माजले**-फुगून राहिले. प. ८ **अंकुरवसनें**--दूर्वारूप वस्त्रानें. **वेढिली**-आच्छादली. प. ९ **प्रमाण**-माप. **वोपी**-देतो.

अयनांशें.-उत्तरायण व दक्षिणायन ह्यांनीं. सूर्य उत्तरायणांत बाष्परूपानें आकाशांत उदकाचा संचय करतो व दक्षिणायनाच्या आरंभी पर्जन्याच्या रूपानें तें पाणी पृथ्वीवर सोडतो. यावर कवि अशी कल्पना करतो कीं, जणूं काय सूर्य व चंद्र हीं दोन मापें करून सगळ्या जगाला परमेश्वर अयनांशानें पाणीच मोजून देत आहे !

२०. श्रीरामराज्याभिषेक. पृ. ४९-५२.

प. १ [मालिनीवृत्त] **अनुज**-धाकटा भाऊ, लक्ष्मण. **दशमुख-अनुज**-बिभीषण. **पवनज**-मारुती. **यान**-वाहन. **प. २** (मालिनी.) **प्रभु**-रामचंद्र. **चिरजीवी**-चिरंजीव. सात माणसें चिरंजीव असल्याचें सर्वत्र प्रसिद्धच आहे. ह्यांच्या नांवाचा एक श्लोक आहे तो असा:—"अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनुमांश्च बिभीषणः । कृपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः" यावरून अश्वत्थामा, बलि, व्यास, हनुमान्, बिभीषण, कृपाचार्य, आणि परशुराम हे सातजण चिरंजीव आहेत असें होतें. **वाटे**—मार्गामध्यें. **प. ४** (वसंततिलकावृत्त) **जव**—सातू. **पक्क**--शिजवलेलें. **स्थंडिल**—ओटा. **प. ४** (मालिनीवृत्त) **श्रवणीं**—कानानें. **अभिमुख**-सामोरे. **पुरजन**-नगरवासी लोक. **गुरु**-वशिष्ठ. **मस्तकांतीं**-माथ्यावर. **ध्वस्त**-नष्ट. **प. ५** (शिखरिणीवृत्त.) **नंदिग्राम**-स्थलविशेष. **प. ६** (मालिनीवृत्त.) **कनकमय**-सुवर्णमय. **पताका**—ध्वज. **वृंद**—समुदाय. **स्वर्णसंन्नाह**-सुवर्णाचा साज घातलेले. **प. ७** (वसंततिलकावृत्त.) **राजविलासमुद्रा**—राजलक्ष्मीचीं चिन्हें. **करुणासमुद्रा**—करुणेचा समुद्र जो रामचंद्र त्याला. **प. ८** (मालिनीवृत्त.) **पद्मा**—लक्ष्मी. **सुस्वभावा**-चांगला आहे स्वभाव ज्याचा तो. **स्व-भावा**—आपल्या बंधूला. **प. ९** (स्वागता वृत्त.) **उपपादी**-बोलला. **क्षितिसुता**-सीता. **पायीं**-पायानें, अनवाणी. **प. १०** (स्वागता वृ.) **नृत्य**-नाच. **कौतुकरीतीं**-आनंदानें. **प. ११** (पृथ्वीवृत्त.) **व्यजन**-पंखा. **चामरे**-चवऱ्या. **वीजती**-वारतात. **आतपत्र**-अबदागीर. **प. १२** (मालिनीवृत्त.) **सधनु**-धनुष्यासहवर्तमान. **जळझारी**-पाणी भरलेली झारी. **रामकांता**-सीता. **असिचर्म**-ढाल. **ऋक्षपाळ** जांबुवंत. **प. १३** (मालिनी वृ.) **उत्पलीं**-कमलामध्यें. **बंदी**-भाट. **प. १४** (मालिनी वृ.) **पुरीं**-पुरामधें. **नृपगृहीं**-राजवाड्यांत. **गुरुपत्न्या**-ब्राह्मणांच्या स्त्रिया. **माउल्या**-कौसल्या, सुमित्रा, कैकयी. **भावें**-भक्तीनें. **बंधुभावें**-बंधुप्रीतीनें. **प. १५** (स्वागतावृत्त.) **अवघियां**-सर्वांना. **धरातनया**-सीता. **प. १६** (शिखरिणी वृत्त.) **तनुप्राणन्यायें**—तनु व प्राण यांची जशी घट्ट मिठी आहे, त्याप्रमाणें. **माया**-प्रेम. **प. १७** (मालिनी वृत्त.) **उकलि**—सोडल्या. **कोदंडपाणी**-कोदंड म्हणजे धनुष्य ज्याच्या हातांत आहे, तो—श्रीरामचंद्र. **चतुःसिंधुपाणी**—चारी समुद्रांचें उदक. **त्रिदशगुरु**—देवांचा

गुरु. **वंशाब्धिचंद्र**-वंशरूप समुद्राला (चंद्र) आनंदित करणारा **प. १८** (वसंततिलका वृत्त.) **सुस्नात**—मंगलस्नान केलेला. **अंबर**—वस्त्र. **पद**—स्थान. **कमळासन**—ब्रह्मदेव. **प १९** (उपजाति वृत्त.) **धर्मवाटे**—धर्ममार्गाला. **प. २०** (वसंततिलकावृत्त.) त्रेतायुगांतच कृतयुगाचा काळ आला असें जनांस वाटलें. **भरताग्रज**—राम. **प. २१** (उपजाति वृत्त.) **द्वीप**-बेट. **कामधेनु**-इच्छित वस्तु देणारी गाय. **प. २२** (मालिनी वृत्त) **जरा**-वृद्धापकाळ. **आधिव्याधि**-दुखणींबाणीं. **प. २३** (द्रुतविलंबित वृत्त.) **एकवधूव्रत**—एकपत्नीव्रत. **मधुव्रत**—भ्रमर. **स्फुट**-थोडथोडें. **प. २४** (मालिनीवृत्त.) **निर्व्याज**—अकृत्रिम **प्रेमसंलाप**—प्रेमयुक्त संभाषण.

२१. हंस नलाकडून दमयंतीकडे जातो. पृ. ५२–५४.

प १ (मालिनी वृत्त.) **खग**—पक्षी (हंस). **गोपुर**—महाद्वार. **पवनगवाक्ष**—वारा येण्याची खिडकी. **जवशाली**—वेगवान्. **वेंघला**—चढला. **चंद्रशाला**—सौध, गच्ची. **वितत**—विस्तीर्ण. **प. २** (वसंततिलका.) **निडारीं**—दृष्टींत. **विलासवन**—क्रीडोद्यान. **सांद्र**—दाट. **साई**—झाडी. **प. ३** (वसंततिलका.) **मंडळाकृति**—वाटोळा. **भैमीमुखेंदुपरिवेष**—भैमी-दमयंती-तिच्या मुखचंद्राचें खळें. **प. ४** (व. ति. वृ.) **चपळपक्षपुटीं**—चंचल पंखांनीं. **धरेला**—जमिनीला. **उदेला**-उत्पन्न झाला. **वरांगना**-सुंदरी. **प. ५** (शिखरिणीवृत्त.) **कवयिता**-कवि. **प. ६** (वसंततिलका वृत्त) **हंसगमना**—हंसाप्रमाणें चालणारी. **वलय**—कंकण. **नूपुरनाद**—पैंजणांचा शब्द. **हे**—ती दमयंती. **प. ७** (व. ति. वृ.) **इंद्रदंती**—ऐरावत. **कृशोदरी**—सडसडीत बांध्याची. **निष्कंप**—न हालणारे. **प. ८** (द्रुतविलंबित वृत्त.) **गवसला**—सांपडला. **सखीजन**—मैत्रिणींचा समूह. **बुझावुनी**—भिववून. **प. ९** (वसंततिलका वृत्त.) **समीप**—जवळ. **सुधाकरमुखी**—चंद्रवदना, दमयंती. **प. १०** (सवाई वृत्त.) **विहग**—पक्षी. **परत्या**—माघाऱ्या. **नलगेच**—नकोच. **राहविला**—थांबबून ठेवला. **प. ११** (वसंततिलकावृत्त.) **रागेजली**—रागावली. **सावरिला**—खोचलेला. **प. १२** (व. ति. वृ.) **पद**—पाऊल. **मंद**—हळू. **प. १३** (मालिनी वृत्त.) **मदगजगमना**—मत्त हत्तीप्रमाणें चालणारें. **प. १४** (वसंततिलकावृत्त.) **चतुरसंमत**-चतुर लोकांस मान्य; मोठी चतुराईची. **सुतनु**-सुंदरी. **वनाळी**—वनपंक्ति. **सांवळि**-काळी. **युवतितुल्य**—त्या स्त्रीसारखी.

२२. प्रपंचांतील आगणूक. पृ. ५४–५६.

प. १ नागवणा—भिकेस लावणारा. **करंटपणा**—मूर्खपणा. **खुणा**—लक्षणें. **प. २ वैभव**—ऐश्वर्य. **अरत्रींपरत्रीं**—इहलोकीं आणि परलोकीं. **प. ३ सर्वोत्तमासी**-परमेश्वराला. **प. ४ फलाहार**—फराळ. **संसारधंदा**—प्रपंचाचा उद्योग.

सुशब्द—गोड भाषण. ५ **व्यापार**—धंदा. **खबरदार**—दक्ष. **दुश्चितपणें**—बेसावधपणानें. **पोर ओढा लावी**—एखादें पोरसुद्धां फसवील. प. ६ **सावधान**—दक्ष. प. ७ **सदैवपणाचें**—भाग्यवंतपणाचें. प. ८ **बरेंपण**-मैत्री. प. ९ **तनेंमनें**—देहानें आणि मनानें. **झिजावें**—कष्ट करावे. प. १० **उरावें**—राहावें. **अंतरीं**—मनांत. प. ११ **विवरावें**—भेदावें; मनांत शिरावें. प. १२ **पतित**—भ्रष्ट. **पावन**—पवित्र. प. १३ **बोधाची**—उपदेशाची. **पाखांडी**—वितंडवादी. प. १४ **उदंड**—पुष्कळ. **प्रत्यय**—अनुभव. प. १५ **धक्केचपेटे**—टक्केटोणपे. **नीच**—उणे. **परावे**—शत्रु. प. १६ **जाणपण**—ज्ञातेपणा. **लीनता**—नम्रपणा. प. १७ **कष्ट**-श्रम. **सोशिती**-सहन करतात. प. १८ **उपाधीस**—श्रमाला, त्रासाला. **चेवला** च्युत झाला; मुकला. **समयीं**—प्रसंगीं. **खोटा**—फुकट, निकामी.

२३. वैराग्यपर अभंग. पृ. ५६–५७.

संत—साधु. **सुकाळ**—समृद्धि. **याचक**—भिकारी. **वरो**—चांगलें. **पेठ**—बाजार. **परी**—प्रकार. **परतोनी**—मागें फिरून. **भेट**—दर्शन. **चुकलीया**—चुकामूक झालेल्या. **जीवनावेगळी**—पाण्यावांचून. **मासोळी**—मासा. **गोसावी**—संन्यासी; विरक्त **फजीती**—अपकीर्ति. **जयवंत**—विजयी. **तातडी**—गरज. **बिबुडी**—बमिोड. **कई**—कधीं. **भोज्य**—भोजनाचे पदार्थ. **प्रावर्णे**—वस्त्रें. **जीर्णे**—फाटकीं, जुनी. **योग**—गांठ; संबंध. **समान**—सारखें. **जरा** म्हातारपण. **कर्णमूळीं**—कानांत. **सावधान**—सावध. **घडी**—घटका. पूर्वी घड्याळें नव्हतीं. तांब्याचें पात्र करून त्याच्या तळाशीं एक बारीक छिद्र ठेवून तें पाण्यानें भरलेल्या भांड्यांत ठेवावयाचें तें बरोबर घटकेघटकेनें बुडून तळाशीं जातें. ह्या पात्राला ‘ घटका ’ असें म्हणतात. लग्नकार्यांतील मुहूर्तास अद्याप ही घटका घालण्याची चाल आहे. **कुळींची देवता**—कुलस्वामिनी. **परिमळ**-सुवास. **घ्राण**—नाक. **श्रवण**—कान. **पुतळा**—जड देह. **सूत्रधार**—आत्मा, परमेश्वर.

२४. उज्जयिनी. पृ. ५७–५९.

प. १ (शिखरिणी वृत्त) **पुरी**—नगर, शहर **निरुपम**—अप्रतिम. **निर्जन**—ओसाड. ‘हें बघोनी या समयिं मम मन दुःखित होतें’ असा अन्वय. प. २ (स्रग्धरा वृत्त.) **हर्म्य**—धनिकाचा वाडा; हवेली. **प्रासाद**—देवालय किंवा राजवाडा. **नाट्यशाळा**—नृत्यशाळा. **चंद्रशाला**—गच्ची. **विपणि**—बाजार. प. ३ (मंदाक्रांता वृत्त) **नगरवनिता**—शहरांतील स्त्रिया. **यानीं**—वाहनांत. **पौर**—शहरवासी लोक. **वेषीं**—पोषाकांनीं—**राजपंथ**-राजमार्ग. प. ४ (शार्दूलविक्रीडित वृत्त) **पिक**—कोकिळ. **वापी**—पुष्करिणी. **चक्रांग**- चक्रवाक. **लता**—वेली. प. ५ (शार्दूलविक्रीडित वृत्त) **तत्पर**—गढलेलें. **मानधन**—मान हेंच धन समजणारे. **तृण**—कसपट, गवत. **अर्थोत्पादक**-द्रव्यसंपादन करणारे. **खपले**—कष्ट केले. प. ६

(रथोद्धता वृत्त) **राजभक्तिवश**–राजनिष्ठेला वश झालेले; राजनिष्ठ.**नांदते**-नांदणारे. **प. ७** (शार्दूलविक्रीडित वृत्त) **काव्याभिज्ञ**–काव्यवेत्ते. **शाकुंतलाचा पिता**–शाकुंतल नाटकाचा कर्ता, कालिदास. **वाणीकंठमणी**–सरस्वतीच्या गळ्यांतील ताईत. **प. ८** (वसंततिलका वृत्त) **नव्यें**–नवीं नवीं. **सुवाणी**–रसाळ वाणी. **प. ९** (शार्दूलविक्रीडित वृत्त) पहिल्या चरणांत मेघदूत काव्याच्या संविधानकाकडे कवीचें लक्ष आहे. ह्या काव्यांत एका यक्षानें मेघाला दूत कल्पून आपल्या विरहिणी पत्नीला निरोप पाठविला आहे. **सीतेचा पतिला निरोप**–रघुवंश काव्याच्या चवदाव्या सर्गांत निर्जन वनांत सोडून दिलेल्या सीतेनें लक्ष्मणाबरोबर रामचंद्राला निरोप पाठविला आहे. त्याला अनुलक्षून हे शब्द आहेत. **रतीचा शोक**–कुमारसंभवाच्या चौथ्या सर्गांत मदनाप्रीत्यर्थ रतीनें विलाप केला आहे, तिकडे कवीचे लक्ष आहे. वरील तिन्ही काव्यांचा जनक कालिदासच आहे. **प. १०** (शार्दूलविक्रीडित वृत्त) **गर्वभरें**–फार गर्वानें **प्रभाव**–सामर्थ्य. **शोषिलीं**–आटवून टाकलीं. **कालमहिमा**–कालमाहात्म्य. **स्वच्छंदचारी**–मनःपूत वागणारा. **प. ११** (भुजंगप्रयात वत्त.) 'महाकाल' ह्या नांवाचें एक प्रसिद्ध शिवलिंग उज्जनीस आहे. **अवंती** उज्जनी. **प. १२** (मालिनी वृत्त) **अमूप**–पुष्कळ. **भुवन**–स्थान. **भोक्ता**–गुणज्ञ. **सुकविता**-उत्तम काव्य. **स्वर्गपंथा**–स्वर्गमार्गीला **प. १३** (वसंततिलका वृत्त.) विक्रमादित्य राजाचा धाकटा भाऊ भर्तृहरि, हा अत्यंत विरक्त होता. त्याचीं शृंगार, नीति, वैराग्य ही तीन शतकें सुप्रसिद्ध आहेत. भर्तृहरीला कोणी साधूनें एक उत्तम फळ दिलें तें त्यानें आपल्या प्रिय पत्नीस दिलें. तिनें आपल्या एका प्रिय पुरुषास दिलें. त्यानें त्याची एक आवडती वेश्या होती तिला दिलें. तिनें तें उत्तम फळ आहे असें पाहून राजास म्हणजे भर्तृहरीस आणून अर्पण केलें ! तेव्हां भर्तृहरीस पश्चात्ताप होऊन '**धिक्तां च तं च मदनं च इमां च मां च**' असे म्हणून तो राज्य सोडून अरण्यांत गेला अशी कथा आहे. **प. १४** (शार्दूलविक्रीडित वृत्त) हा श्लोक मूळ भर्तृहरीच्या शतकांतील एका श्लोकाचा अनुवाद आहे. **सामंतचक्रावृत**–मांडलिक राजांच्या मंडळाने परिवेष्टित. **स्थित**–बसलेल्या. (१५) (शा.वि.) **नामैक्यें**–नामसादृश्यानें, एका नांवानें. सुधा हें नांव चुना आणि अमृत या दोन्ही पदार्थांस आहे. पण त्यांची बरोबरी नुसत्या नामसादृश्यानें कधीं तरी होईल काय ? कधींच होणार नाहीं असा भाव.

२५. सत्यभामेचा रुसवा. पृ. ५९–६१.

प. १ (वसंततिलकावृत्त) **विशारद**–निपुण. **स्वर्गपुष्प**–पारिजातकाचें पुष्प. पारिजातकाचें झाड पूर्वी मृत्युलोकांत नव्हतें. तें स्वर्गलोकींच होतें अशी कथा आहे. **त्रिजगन्निवास**–तीन जगांत आहे वस्ती ज्याची असा–कृष्ण. 'तें वासें भरोनि द्वारका सुगंधि करि.' असा अन्वय. **प. २** (भुजंगप्रयात वृत्त),

जाय-गेली. **कानीं**-कानावर **बुझावी**-समजूत करी. **लीला**-कृति; चरित्र. **प. ३** (द्रुतविलंबित वृत्त.) **लोळ**-लोळणें. **पवन-निश्चळ होय**-श्वासोच्छ्वाससुद्धां बंद झाला. **प. ४** (मालिनी वृत्त) **वृत्ति**-मनोवृत्ति. **मंचकीं**-पलंगावर. **दिव्य**-उत्तम. **सेजे**-बिछान्यावर. **प. ५** (स्वागतावृत्त.) **भवशोक**-संसारताप. **किंकरी**-दासी. **प. ६** (भुजंगप्रयातवृत्त) **शुभांगी**-सुंदरी. **आमुशीं**-आमच्याबरोबर. **शिराणी** आवड; प्रेम. **प. ७** (शिखरिणीवृत्त) **श्रीवत्स**-श्रीकृष्णाच्या वक्षस्थळावरील एक रत्नविशेष. **अंक**-चिन्ह. **घडी**-बसलेला जम-**बिघडली**-विस्काळित झाली. **घडी**-घटकाभर. **प. ८** (शिखरिणी वृ.) **विकल** विव्हल. **अधर**-ओंठ **धरापृष्ठीं**-भूपृष्ठावर. **ठक**-लबाड, कपटी. **अंबुजधरा**-हे कृष्णा ! **पक्षिगमना**-पक्षी-गरुड आहे वाहन ज्याचें अशा कृष्णा ! **प. ८** (वसंततिलकावृत्त) **भ्रूमंडळीं**-भोंवयांत. **अंगुलिभंग**-बोटें मोडणें. **प. १०** (स्वागत्तावृत्त) **मुनिवर**-महर्षि; नारद. **पुरींत**-आपल्या नगरांत. **वसावा**-राहावा. **प. ११** (भुजंगप्रयात वृत्त) **उतराई-होणें**. पार पडणें. **तरूचि**-वृक्षच. **प. १२** (भुजंगप्रयातवृत्त) **तुतें**-तुला. **आधि**-मनाचें दुःख. **कैटभ**-या नांवाचा दैत्य. **अरि**-शत्रु. **कैटभारी**-कृष्ण.

२६. गृहिणीविरह. पृ० ६१-६३.

प. १ (या उतान्याचें वृत्त शिखरिणी.) **अमरसदना**-स्वर्गलोकाला. **सरसा**-सुंदर. **हितगुज**-सुखदुःखाच्या गोष्टी. **प. २ अगाळिक**-अपराध. **करें**-हातानें. **प. ३ बुझालें**-नाहींसे झाले. **अवघिया**-सान्या. **मृगबाळें**-पाडसें. **झुरति**-दुःख करतात. **सुदती**-सुंदरी. **प ४ पाषाणीं**-दगडावर. विवाहामध्यें ' सप्तपदी ' म्हणून जो संस्कार होतो, त्यावेळीं वर वधूच्या हातास धरून दगडाच्या पाट्यावर चढतो आणि त्याप्रमाणें सात पावलें चालून झालें म्हणजे उभयतांचें ऐक्य झालें असें समजतात. त्या विधीला 'सप्तपदी' असें म्हणतात. त्याला अनुसरून ह्या श्लोकांत दुसरा चरण आहे. **प. ५ अलाप**-गायन. **निमाली**-नष्ट झाली. **प. ६ विद्युल्लेखास्फुरण**-विजेची चमक. **सुरेंद्र**-इंद्र. **मंत्रभ्रष्ट**-सल्ला न ऐकणारा. **क्षितिपति** राजा. **प. ८ भूमीवर**-मृत्युलोकीं. **सुरपदीं**-देवांच्या पदाला. **संबोधनपदीं**-हाक मारण्यानें. **धरणितळधूळींत**-पृथ्वीवरच्या धुळींत. **दिवस्थ**-स्वर्गवासी. **प. ८ पूर्णा**-संपन्न. **अणुसम**-रतिमात्र. **अलंकारीं**-भूषणांनीं. **साजे**-शोभत होती. **पहिला रस**-शृंगार. **पद्माक्षी**-कमलनयना. **सुकविता**-उत्तम काव्य. **प. ९ सुधातुल्य**-अमृतासारखें. **मृगाक्षी**-मृगनयना. **मांगल्यप्रदविधी**-मंगलदायक संस्कार. **विधात्री**-करणारी. **कुंदरदना**-कुंदाच्या कळ्यांप्रमाणें आहेत दंत जीचे ती.

२७. अंतीं एकटाच! पृ. ६३.

चक्रवर्ति–सार्वभौम. **लेखे**–हिशेब, मोजदाद. **निमाले**–नष्ट झाले. **एकसरें**–एकामागून एक. **पुण्यशील**–पुण्यवान्. **अधोगती**–दुर्गतीला. **साचाचियेपरी**—अगदी खऱ्यासारखें. **दुराचरी**–दुर्वर्तनी.

२८. रजनी आणि उषःकाल. पृ. ६३–६५.

प. १ **कोंदली**—भरली. **गुल्म**—झुडूप. **निशाचरीं**—रात्रीं संचरणारे. **कक्षीं**—सभोंवतीं. **वोळकंबलीं**—टांगून घेतलेली. प. ३ **पाळे**—समुदाय. **धुमस**–धुडकूस. **गदारोळें**—किंकाळ्यांनीं. **भंबाळें**–भकभकीत. प. ४ **भ्यासुरवेषीं**—भयंकर वेषांचीं. **अशुचि**–अमंगल. प. ५ **दिवाभीतांचे**—घुबडांचे. **घुंघाट**–घूत्कार. **भालू**—कोल्हीं. **सैराट**—स्वैर, स्वच्छंद. प. ६ **आर्तस्वरीं**–रडण्यानें. **कुमुद**–चंद्रविकासी कमल. **मस्तकमणितेजाविखारी**–मस्तकांत मणि असल्याचें तेज पडलें आहे असें विखारी सर्प. प. ७ **निधानें**–जमीनींत पुरलेले ठेवे. **चारिया**–संचारास. पुरलेल्या द्रव्याच्या संबंधानें प्राचीनकालीं कांहीं निराळेच समज होते. पुरलेलें द्रव्य रात्रौ स्थलांतर करतें व तें करतांना त्याचा दिव्य प्रकाश पडतो. शनवारीं घुबड मारून त्याच्या तेलाचें अंजन करावें आणि तें पायाळू मनुष्याच्या डोळ्यांत घालावें म्हणजे तें द्रव्य कोठें आहे तें त्याला दिसतें. त्याच्या मनांत ज्याच्याकडे जावयाचें असतें, त्याला ते 'मैं आऊं?' 'मैं आऊं?' असा प्रश्न करतें. इत्यादि जे समज त्या कालीं चालत होते, त्यांस अनुलक्षून ह्या पद्याचा चरण रचलेला आहे. ' येवो ' हें पद ' मैं आऊं ' ह्याचेंच दर्शक होय. प. ८ **कांबळी**–घोंगडी. **आप्तत्वें**–ममतेनें. प. ९ **बळिया**–बलाढ्य. प. १० **जननी**–माता, कुंती. **माद्रीकुमर**–नकुल व सहदेव. प. ११ **ध्रुवमडळा**–उत्तरध्रुवाचे नक्षत्रसमूहास. **याम्य**–दक्षिण. प. १२ **मातङ्गा**-मदोन्मत्त. प. १३ **झडपाआड**-तडाक्यासरशीं. **जुंबाडें**-भेंडोळीं. प. १४ **अंगवायो**–अंगापासून निघणारा वायु. प. १५ **शेष**–बाकी उरलेल्या. **क्षाळिलें**-धुतलें. प १६ **भार्गवाचार्य**-शुक्राचार्य. **वात**-वायु. प. १७ **कुमुदीं**–चंद्रविकासी कमलांनीं. **षट्पद**–भ्रमर. **कोकनद**–रक्तकमळ; हें सूर्यविकासी असतें. प. १८ **काका**—'का का' असा. **उलूक**—घुबड. प. १९ **मुक्ताफळें**–मोत्यें. **अरुण**–लाल, पक्षीं अरुणोदयरूपी. **नाहींच केली**–नाहींशीं केली. प २० **व्योम–नर्मदा**–आकाशरूप नर्मदा नदी. **सहस्रकर**–सूर्य; कार्तवीर्यासही सहस्र हस्त होते म्हणून येथें श्लेष आहे. कार्तवीर्यानें एकदां नर्मदाप्रवाह अडविला होता अशी कथा आहे. –प. २१ **सोहऽमस्मि**–'तोच मी' तें परब्रह्मच मी. प. २२ **शाक्त**—शक्तीची (देवीची) उपासना करणारे. **सौर**–

सूर्याची उपासना करणारे. प. २३ **प्रातर्होम**–सकाळची आहुति. **अग्निहोत्री** –अग्निहोत्र बाळगणारे; अग्निहोत्र हा एक नित्य हवनाचा प्रकार आहे. **सुनेमें**– उत्तम नियमानें.

२९ सुभद्राहरण. पृ. ६५–६८.

प. १ **निजमातुलकुल**–अपल्या आजोळचे कुल **वृत्तांत**–हकिगत. प. २ **हलधर–हल**–नांगर धरणारा तो, बळराम. **धृतराष्ट्रसुत**–दुर्योधन. प. ३ **अचक्षु**–आंधळा. **श्रुति**—वेद. **राम**-बळराम. प. ४ **तीर्थस्नायी**–तीर्थ-स्नान करणारा. **सुकृतें**–पुण्याईनें. **ते**—ती सुभद्रा. प. ५ **त्रिदंडी**—तीन दंड धारण करणारा. **नियति**-दैव. प. ६ **वंचाया**–फसविण्याकरितां. **कंचा** –कोणता. प. ७ **वार्षिक**–वर्षाकाळचे. **सपर्यंत**–पर्यंत म्हणजे मर्यादा, ती ज्यास आहे असा; टाकतां येण्याजोगा. प. ८ **समाधियोग**–ध्यान. **सक्ति**–प्रीति, आसक्ति. **पौर**–नगरवासी लोक. प. ९ **ब्रह्मण्य**–ब्राह्मणभक्त प. १० **स्वगेहास** आपल्या घरीं. **माधवास**–श्रीकृष्णाला. **हास**–हास्य. प. ११ **निजाग्रज**–आपला वडील बंधु. **यति-हस्तींचा**–संन्याशाच्या हातांतला. **कवळ**–घास. प. १२ **अवसर**–संधि **भीमानुज**–अर्जुन. प. १३ **दास**–भक्त–अर्जुन. **अनुमोदन**–संमति. ह्या आर्येत 'द' कराची पुनरावृत्ति फार उत्कृष्ट साधली आहे म्हणून अनुप्रास अलंकार आहे **दारकरीति**–दारक–मूल–बाल-स्वभाव, अज्ञता. **वरी**–वरवर, बाह्यात्कारीं. प. १४ **गुह्य**-गुप्त. प. १५ **पर्व**–पर्वणी. प. १६ **शिबिका**–पालख्या. **वृष्णिदार**–यादवांच्या स्त्रिया. **यदुभट** –यादववीर. **धरा**–जमीन, पृथ्वी. **हाले**–कांपूं लागली. **यन्मुखसुधाकरें**–तिचें मुख हाच कोणी एक चंद्र त्याच्या योगानें. **क्षोभे**–उचंबळून आला. चंद्रदर्शनानें सागरास भरती येते हें सर्वप्रसिद्धच आहे. त्याच गोष्टीवर उपमेचा कटाक्ष आहे. प. १८ **पाटीं**-पाटावर. **सुचिरक्षुधित**-फार काळचा भुकेलेला. प. १९ **समयज्ञ**–समय जाणणारा. **तूण**–भाता. **कपटयतिकृतात्यनर्थ**–ढोंगी संन्याशानें केलेला घोर अनर्थ. प. २० **मराल**–हंस. प. २१ **शशकिशोर**–सशाचीं पिलें. **भीमा**–मोठमोठ्या. **वल्गा**–वल्गना. **आटोपा**–पुरे करा. प. २२ **दटावुनी**–भिववून. **वणिक्**–व्यापारी. **सार्थ**–जमाव, काफला. प. २३ **कैरविणी** –चंद्रविकासी कमलिनी. **बिसिनी**–सूर्यविकासी कमलिनी. **गौरविता**–आदर-सत्कार करणारा. प. २४ **सत्क्रिय**–कर्मनिष्ठ. प. २५ **बोभाट**–गाजा वाजा-**दस्यु**–चोर. **भाट**–स्तुतिपाठक. प. २६ **प्रस्फुरदधरदल**–कांपत आहेत ओंठाचे भाग ज्याचे असा. **कपटपटु**–कपटांत निपुण. **पटांत**–वस्त्रांत. प. २७ **वत्सा**–सुभद्रा. **धर्षण**–बलात्कारानें नेणें. **दंड**–शिक्षा. **उत्सव**–मौज. प. २८ **अर्णव**–समुद्र. **संध्या**–सायंकाळ. **राग**–रंग. **सुरंजित**–उत्तम रंगलेला. **शरदभ्र**–शरदृतूंतला ढग. प. २९ **कोपज्वरभरकंपित**–क्रोधरूपी मोठ्या

ज्वरानें कांपणारा. **शोण**-लाल. प. ३० **विनयनतकाय**-नम्रतेनें वांकलें शरीर ज्याचें असा. **वृष्णिराय**-यादवराज श्रीकृष्ण. प. ३१ **सह-भव**-स्वाभाविक, स्वभावसिद्ध **दीनसुख**-दीनांचा कैवारी. **भव्य**-कल्याण प. ३२ **वळलें**-अनुकूल झालें. **मत्पद**-माझे पाय. **आदान**-संकट. प. ३३ **वरा**-नवऱ्याला. **प्राणाधिक**-जीवापेक्षांही अधिक. **मदंघ्रिच्या**-माझ्या चरणाच्या. **आणा**-शपथा. प. ३४ **शासनभय**-शिक्षेची भीति. **ख्यात**-नामांकित. **पारिबर्ह**-राजचिन्हें. प. ३५ **भूषा**-अलंकार. **भगीरथ**-भागीरथी भूमीवर ज्यानें आणली तो. प. ३६ **तर्णक**-गोवत्स, खोंड. **अनुचर**-सेवक. **परसुखकर**-परम आनंद देणारी. **लोकपथ**-जनरीति.

३० शिवधनुर्भङ्ग व सीताविवाह. पा० ६९-७१.

प. १ (शार्दूलविक्रीडित. व) **माजी**-कमरेला. **सजी**-लावली. **कशी**-आवळली. प. २ (शा० वि०) **मृदुभा**-कोमलकांति. **चित्रनिभा**-चित्रासारखी स्तब्ध. प. ३ (शा० वि०) **उफाळला**-उसळला. **वेतंड**-हत्ती. **धीरधिंग**-दांडगा. **मृगाक्षी**-हरणासारखे डोळे आहेत जीचे ती-सीता. प. ४ (शा० वि०) **घंटावळी**-घंटांची माळ. **गुण**-दोरी. प. ५ (स्रग्धरा) ' लीलाभूभृल्ललाम '-राजेलोकांत सहज शोभणारा. **घोष**-नाद. **प्रतिनिनद**-प्रतिध्वनि. प. ६ (वसंततिलका वृत्त.) **विद्युल्लता**-वीज. **भूमितटीं**-जमिनीवर. **खुटोनि**-तुटून. **नाद**-शब्द. **टाळी बसे**-कानठळ्या बसल्या. प. ७ (व० ति०) **गौतमपुत्र**-शतानंद. **गाधेय**-विश्वामित्र. प. ८ (व० ति०) **लाघवानें**-चपलतेने **सुरसेक्षणानें**-सुंदर दृष्टीनें. प. ९ (व० ति०) **गिरा**-वाणी. **राजे**-शोभतो. प. १० (व० ति०) **दोर्बल**-बाहूंचें सामर्थ्य. **भाटिवकी**-स्तुतिपाठकता. प. ११ (शार्दूलविक्रीडित) **संतोष**-आनंदानें. **व्याघ्रकडासनें**-व्याघ्रांबरें. **कृष्णाजिन**-मृगचर्मे. **शतें**-शेंकडे. प. १२ (शा० वि०) **सौधतटीं**-गच्चीवर. **धटी**-वस्त्र. प. १३ [मालिनी वृत्त.] **सोपानमाला**-जिन्याच्या पायऱ्या. प. १४ (मालिनी) **देवर**-दीर. **रंग**-सभास्थान. **धुनी**-नदी प. १५ (मालिनी) **अतुर**-आतुर. **अपांग**-कटाक्ष. **योगी०**-योग्यांच्या हृदयस्वरूप आकाशांतील चंद्राला. प. १६ **अमलांगी**-गौरवर्ण. **राजबाळी**-राजकन्या. **सुखउमाळा**-आनंदाची उकळी. प. १७ (शार्दूलविक्रीडित वृत्त.) **स्मरसा**-मदनासारखा. **गरसा**-विषासारखा. **चित्सारसा**-चैतन्याच्या गाभ्यासारखा; पूर्ण चैतन्यघन. प. १८(शा० वि०) **अळुमाळ**-क्षणभर. **वेल्हाळ**-सुंदरी. **मदालसा**-हर्षोन्मादानें जिची गति मंद झाली अशी. **कल्लोळ**-गडबड.

३१. वयाच्या तीन अवस्था. पृ. ७२.

वरुषें–वर्षें. **बारे**–खेपा, पाळ्या. **बालेधोंडी**–होळीच्या तिठ्यावरील मोठाले वाटोळे दगड. **मुंडासा**–पागोटें. **अटोनी वेटोनी**–चापून चोपून, पट्या बसवून. **म्हैसा**–रेडा. **टवाळी**–कुचेष्टा. **श्लेष्मा**–कफ.

३२. सीताशुद्धि. पृ० ७२–७४.

आज्ञापीत–आज्ञा केली. **पाजळा**–पेटवा. **काष्ठपर्वत**–लांकडाच्या राशी. **निराळा**–आकाशाला. **चिंतातुर**–चिंताक्रांत. **विदेहनंदिनी**–सीता. **आरोळी**–हाहाकार. **कपिमंडळी**–वानरसेना. **कढों लागले**–खवळले. **रिचवती**–पतन पावती. **घवघवीत**–ताजीच्याताजी. **चिच्छक्ति**–चैतन्य-देवता **सौमित्री**–लक्ष्मण. **ठाकिला**–राहिला. **कोदंडपाणी**–रामचंद्र. **वामांकावर**–डाव्या मांडीवर. **नवमेघरंग**–नवीन ढगासारखा रंग ज्याचा असा. **जयजयकार**–जयघोष.

३३. उत्तमगुणसंकीर्तन. पृ० ७४–७५.

विवेचना–सारासार विचार. **वीट**–कंटाळा. **पुरुषार्थ**–प्रौढी. **निखंदूं नये**–निंदूं नये. **शोधिल्यावीण**–विचार केल्याशिवाय. **संचरूं नये**–शिरूं नये. **ग्वाही**–भरंवसा. **दुश्चितपणें**–गैरसावधपणानें.

३४. ताटकावध. पृ० ७५–७७.

उल्हासें–आनंदानें. **अवज्ञा**–अवमान. **विखार**–सर्प. **विकट**–विक्राळ. **तद्वधार्थी**–तिचा वध करूं इच्छिणारा. **विंदान**–कौशल्य. **जिव्हारीं**–काळजाला. **रांगोळी**–पीठ. **उचंबळत**–भरती आली. **नरनारी**–स्त्री-पुरुष. **कौशिक**–विश्वामित्र. **ऋषिवृंदें**–ऋषिमंडळांनीं.

३५. देवाजवळ मागणें. पृ० ७७–७८.

सांगाती–सोबती. **दुरितें**–पातकें. **बधिर**–बहिरा. **त्राहे**–रक्षण कर. **आणीकांची**–दुसऱ्याची. **पवाडे**–गुणानुवाद. **पट**–ताम्रपट, सनद. **वनमाळी**–भगवंता. **विकरा**–विक्रय. **भूतांचा**–प्राणिमात्राचा. **विसर**–विस्मृति.

३६. स्फुट पद्यें. पृ० ७८–८१.

हृत्कासारीं–हृदयरूप सरोवरांत. **सारज्ञ**–तत्त्ववेत्ते. **असूयोज्झित**–असूया+उज्झित–निर्मत्सर. **काव्यपद्म**–काव्यरूप कमल. **मकरंदसद्म**–रसांचें घर. प. ३ **कुलीनतोचित**-**कुलीनता+उचित**–कुलीनपणाला योग्य. प. ४ **गजमुक्ताफळ**-हत्तीच्या गंडस्थळांतील मोतीं. (हत्तीच्या गंडस्थळांत मोतीं असतें अशी कवि-कल्पना आहे.) **कवळभक्षिता**–घास घेणारा. **हरि**–सिंह. प. ५ (शार्दूलविक्रीडित) **सचिंत**–चिंताग्रस्त. **साकेतीं**–

अयोध्येमध्यें. प. ६ (स्रग्धरा) **सच्चेतस्**-साधुसंतांचीं मनें. **कौरवांतें**-कमळांस. **विकच**-प्रफुल्लित. **अज्ञानध्वांत**-अज्ञानरूपी काळोख. **पयोराशि**-समुद्र. **काव्येंदु**-चंद्रासारखें आल्हादकारक काव्य. **खळ०**-दुष्टविरहिजन. **धूमकेतू**-शेंडेनक्षत्र, नाशक. प. ७ **प्रणति**-नमस्कार. **भवानी**-पार्वती. **महामोहमहिष**-महामोहरूप रेडा. प. ८ **विवाहमंगलीं**-लग्नाच्या मंगल प्रसंगीं. प. ९ **तुका**-तुकाराम. **तुकासि**-तुलनेला. प. १० **सूक्तिश्रवणें**-उत्तम वाणी ऐकण्यानें. **वामन**-वामनपंडित. **वेणुसाचि**-जणों काय मुरलीच. प. ११ **पिकतो**-उत्पन्न होतो. **पिक**-कोकिळ. प. १२ **हरिहननकाज**—सिंहाला मारण्याचें काम. **विधु**—चंद्र. प. १३ **धवलांबर**-पांढरें शुभ्र वस्त्र. **डसे**-चावतें, नाश करतें प. १५ **विषलता**-विषवल्ली. **सोमलता**-सोमवल्ली. **पियूषवल्लि**-अमृतवल्ली. **सोमलता**-सोमलपणा, सोमलाचे गुण प. १६ **निपट**-निखालस. **निकर**-समूह. प. १७ **गाधजला**-उथळ पाण्याची. **विवेकरीतींत**-सदसद्विचार करण्याच्या पद्धतीमध्यें. प. १८ **सन्नमनीं**-साधुसंतांना नमन करण्यांत. **केंडू**-नाहींसें करो. **वस्तु**-दुसऱ्याची जिन्नस. **केंडी**-फेकून देतो. प. १९ **रंगावें**-शोभावें. **दीनें**-गरीब. **कर्षक**-शेतकरी. **हळ**-नांगर. प. २० **स्पर्शमणि**-परीस. प. २१ **तप्त**-तापलेले. **हळहळ**-हालाहल विष. प. २२ **व्यसनसागरीं**-संकटरूपीं समुद्रांत. प. २३ **मदकर्दमींहि**-गर्वरूप चिखलामध्येंसुद्धां. **चरणतळ**-पायाचा तळवा. प. २४ **इंद्रियलालन**-इंद्रियाचे लाड. प. २५ (शा. वि.) **संस्कृतीं**-संस्कृत भाषेमध्यें. **हानि**-तोटा. **अन्यकविहीं**-दुसऱ्या कवींनीं. **प्राकृतीं**-प्राकृत भाषेमध्यें. **गुण**-दोरा. **कार्पासगुणें**-कापसाच्या दोऱ्यांनें. **प्रभेला**-तेजाला. **उणें**-कमीपणा. प. २६ (स्रग्धरा) **गीर्वाणें**-संस्कृत भाषेनें. **अचतुर**-अज्ञ. **शिष्ट**-शहाणे लोक. **गोक्षीर**-गायीचें दूध. **कार्तस्वर**-सुवर्ण. **मणि**-हिरा. **चषक**-पात्र. **सारज्ञ**-रसिक. **पलाश**-पळस. **दलपुटक**-द्रोण. प. २७ **प्रसू**-माता. **आली**-सखी. (पंताच्या वडिलांचें नांव रामचंद्र व आईचें नांव लक्ष्मी असें होतें). **सत्यवती**-व्यासाची माता. **कीं**-कारण. **सुतमुखीं**-मुलाच्या अर्थात् मोरोपंतांच्या मुखांत (सत्यवती व लक्ष्मी ह्या मैत्रिणी झाल्या असें म्हणण्याचें कारण असें कीं, दोघींच्याही मुलांनीं भारतकीर्ति गायन केली.) प. २८ **ज्वरित**-ताप आलेला मनुष्य. **घूक**-घुबड. प. ३० **तापद**-ताप देणारा. **प्राज्ञ**—शहाणा मनुष्य. प. ३१ **सामें**—सामोपचारानें. **लकुच**—एक प्रकारचें फळ. प. ३२ **बालिश**—मूर्ख. **सुकवी**—ज्ञाता. प. ३३ **सेव्य**-ग्राह्य. **सदुपदेश**-सद्बोध. **सुराग्रह**-मद्यप्राशन. प. ३४ **निजहितपथासि**-आपल्या कल्याणाच्या मार्गाला. **धनद**-कुबेर. प. ३५ **कुलज**-कुळवान्. **नरवर**-पुरुषश्रेष्ठ. **स्वयशःप्रकाश**-आपल्या कीर्तीचा

विस्तार. प. ३६ **संस्कार**–सोळा संस्कार, विधि. **लोपें**–लोपल्यानें, न घडल्यानें. **शुद्धि**–मनाचे निर्मलत्व. **सदधिक्षेपीं**-अधिक्षेप–उपमर्द–साधूंचा उपमर्द करण्याविषयीं. प.३७ **पण**–परंतु. **क्षमणें**-क्षमा करणें. **प्रणति**–नमस्कार. प. ३८ **अरिचीहि**–शत्रूचीसुद्धां. **संत**–साधु. **जंतुचा**–प्राण्याच्या. प. ३९ **भूतीं**- प्राणिमात्रावर. **नीट**–चांगला. प. ४० **रक्षावी**–रक्षण करावा. **पूर्वजांची**–वाडवडिलांची.

३७. दुष्यंत व शकुंतला यांची भेट. पृ० ८२–८३.

प. १ **गुणैकमूर्ति**–गुणांचाच पुतळा. **आगळा**–श्रेष्ठ. प २ **महींद्र**–पर्वत. **सुरेंद्र**–देवेंद्र. प. ३ **वर्णसंकरकारी**–वर्णसंकर करणारे. प. ४ **सकलवर्ण**–साऱ्या जाती. **विहिताचारें**–आपापल्या धर्मानें. प. ५ **अकालमरण**–भलत्यावेळीं मरण प. ६ **वोपी**–देतो. **मांत्रिक**-मंत्रविद्या जाणणारा. **श्रीविद्या**–विद्या देवी. प. ७ **धरातुल्य**-पृथ्वीसारखा. **अक्षोभ**–शांत. प. ८ **प्रहरण**-प्रहार. **भूपालचूडामणी**–राजरत्न. प. ९ **लोट**–प्रवाह. **संघात**–समुदाय. प. १० **वाजी**–घोडा. **वारण**–हत्ती. **पदाती**-पायदळ. **सेनावसन**–सेनारूप वस्त्र. प. ११ **महागिरी**–मोठा पर्वत. **तुंबलीं**–भरलीं. **सरितासरें**–नद्या, सरोवरें. प. १२ **डांगें**–वनें. **निर्झरोदक**–झऱ्याचें पाणी. प. १३ **दिनकर**–सूर्य. **छाये**–सावलीखालीं प. १४ **भर्जित**–भाजलेलें. **अभर्जित**–कच्चें. प. १५ पुढारी–पुढें. **कश्यपारण्य**–कश्यप ऋषींचें वन. प. १६ **देवतटिनी**–भागीरथी. **तरंगलिंगें**–तरंगरूपी शिवलिंगें. प. १७ **निसंग**–कोणी बरोबर न घेतां. **प्रवेशे**–शिरला. प. १८ **अवलोकुनि**–पाहून **नृपसत्तम**-राजाधिराज **रमणीय**–सुंदर. प. १९ **निकटीं**–जवळ. **पर्णकुटी**–झोंपडी. प २० **इंदिरावेशें**–लक्ष्मीस्वरूपानें. **लावण्यकालिका**–सौंदर्याची कळी. **प्रगटली**–बाहेर आली. प. २१ **कनकलतिका**–सोन्याची वेल. **सौदामिनी**–वीज. प. २२ **मुनीश्वरदुहिता**–महर्षींची कन्या. **धरित्रीकांता**-राजाला. **ओपिलें**–दिलें. प. २३ **स्वागत**–' या ' असें म्हणणें. **बहुमानीं**–अत्यंत सन्मानानें. **कुशलवृत्त**-खुशाली. प. २४ **दर्शनें**–भेटीनें. **नामस्मरण**–नामज्ञान. प. २५ **गोष्टी**—भाषण. **चमत्कारला**-आश्चर्य पावला. **वृद्ध**–प्रौढ. प. २६ **चक्रवर्ती**-सार्वभौम. **मूर्ती** – देह **सुजाण**—चतुर प. २७ **ममागमन**—माझें येणें. **विलंबें**—उशिरानें. **कीं**—किंवा. **अविलंबें**—लौकर. प. २८ **विवेकमूर्ती**—जणूं मूर्तिमंत विवेकच. **शीघ्रगती**-लौकर. प. २९ **स्थानीं**–ठिकाणीं. **कामना**–मनोरथ. **निर्धारें**–निश्चयानें.

३८. जनकाच्या घरीं परशुरामाचा सत्कार. पृ. ८४.

प. १ **रणक्षेत्रीं**-समरांगणांत. **सवेंचि**-बरोबरच. **तीन सप्तकें**-एकवीस. **निःक्षेत्री**-निक्षत्रिय. **आज्ञेवरी**-आज्ञेवरून. प. २ **ब्रह्माधिकारी**-ब्रह्मवेत्ता. **एकात्मता**-पूर्ण ऐक्य. प. ३ **राहविलें**—ठेवून घेतलें. **अपार**-असंख्य. प. ४ **भीतरीं**-आंतल्या बाजूस. प. ५ **चोखडें**-उत्तम. **परवडी**-मेजवानी. प. ६ **रसस्वाद**-पक्वान्नाची गोडी. प. ७ **साधनेसीं**-सर्व वाढून झाल्यानंतर. **लवण**-मीठ. **अपूर्णपण**-कमीपणा. प. ८ **स्वयेंचि**-आपणच. **आंचवलें**-मुकलें. प. ९ प. ९ **फळाशा**-फलाची इच्छा. **फोडी**-तुकडे. **वासना**-इच्छा. **परिपक्व**-पिकलेला. **स्वलीला**-आपल्या लीलेनें. प. १० **अहंकार**-गर्व. **सोऽहं**-तें परब्रह्म मीच. **गाळीव**-गाळून घेतलेला. **तांबूल**-विडा. प. ११ **निजसार**-गाळीव अर्क. **खदिरसार** खेराचें सत्त्व, कात. प १२ **चंदन**-गंध. **सुखसंपन्न**-सुखयुक्त; प्रसन्न.

३९. भरत आणि कुशलव. पृ० ८४-८९.

प. १ **वीरमणी**-उत्कृष्ट योद्धे. **विष्टपाक्रमणीं क्षम**-विश्वाला पादाक्रांत करण्याला समर्थ. **संकुल**-भरलेलें. **भूमिव्योमांसि**-भूमि व आकाश यांस. **भारार्त**-ओझ्यानें कष्टी झालेलें. **क्षरती**-गळतात. **मदोदक**-मदोन्मत्त हत्तीच्या गंडस्थळांतून झिरपणारा स्राव. **कज्जलाभ**-काजळासारखा काळा भोर. **भूगत**—पृथ्वीवर उतरलेले. **मुग्धाजन**-तरुणी. **कौतुक**—आश्चर्य. प. ४ (शा. वि.). **चापी**-चाप धारण करणारे. **रुक्म**-सुवर्ण. **कांड**-बाण. **कृपाण**—तरवार. **गदी**—गदा धारण करणारे. **चर्म**-ढाल. **किरीट**-मुकुट. **अंगद**-बाहुभूषण. **चलत्क्षोणीध्र**-चालते पर्वत. **रदी**-हत्ती. **कटक**-सैन्य. **क्षितितळीं**-पृथ्वीच्या पृष्ठभागावर. **नामैकशेषा**—नांवानें मात्र शिल्लक. प. ५ **दान**—हत्तीच्या गंडस्थळांतील मद. **व्रज**—लोट. **वर्षा**—वर्षाकाळ. **शिखी**—मयूर. **कर्दम**—चिखल. **कांतांसवें**—भार्यांबरोबर. प. ६ (स्र. वृ.) **भेरी**-रणदुंदुभि. **बधिर**-कानठळ्या बसलेले. **युद्धयज्ञ**-रणयज्ञ. **क्षमेला**-पृथ्वीला. **सुमित्रासुत**-लक्ष्मण. **भटजन**-योद्धयांचा समूह. प. ७ **निमाले**-नष्ट झाले. **विकट कटकभट**-सैन्यांतील भयंकर योद्धे. प. ८ (शिखरिणी वृत्त.) **उसळले**-धावले. **वाय्वग्नि**-वायु आणि अग्नि. **कांड**-बाण. **व्रात**-समूह. **तदिषु०**-त्याच्या बाणापासून निघालेल्या अग्नीनें तापलेला. **तरणी**-सूर्य. प. ९ (रथोद्धता वृत्त.) **सूर्यरश्मिसमुदाय**-सूर्यकिरणांचा समुदाय. **आटला**—नष्ट झाला. **जनविलोचनें**—लोकांचे डोळे. **यशःप्रथा**-कीर्तीचा डंका वाजविणारी. प. १० **तिमिरीं**-अंधारांत. **स्वपरांस**-आपल्यांला व शत्रूंना. **वार**-धाव.

आकस्मि०एकाएकीं मिळालेल्या द्रव्यानें माजून आंधळे झालेले. (११)-(द्रुतविलंबित वृत्त.) **गजकर**-हत्तींची सोंड. **करवाल**-तरवार. **बाल**-कुमार. **क्षतज**-रक्त. **लयकर**-प्राणघातक. **लवकरें**-लवाच्या हातानें. **क्षत**-जखम. (१२) **खड्गपात**-तरवारीचा घाव. **गजदंतीं**-हत्तीच्या दातां-वर. **दिगंतीं**—दिशांच्या टोकांत. **पावक**—अग्नि. **गजवाजी**-हत्ती व घोडे. **प. १३ काळसर्परसना**—कृष्णसर्पाची जीभ. **कातर**—भित्रा. **वारी**—निवारण करील. **नरमारी**—महामारी. **प. १४ सोदर**—सख्खा भाऊ. **काका**-चुलते. **कलितशस्त्र**-हातांत शस्त्रें घेतलेलीं. **कबंधें**-शिरच्छेद झालेलें धड. **निजजनांसचि**—आपल्याच लोकांना. **अंध**—आंधळी; कारण त्यांना डोळे नव्हते. **प. १५** (व. ति.) **शोणित**—रक्त. **तटिनी**—नदी. **कातरांतर**-भित्र्या मनाचे. **क्षितिसुततनयायुधांनीं**-जानकीपुत्राच्या शस्त्रास्त्रांनीं. **यमराजधानी**—यमाची नगरी. **प. १६** (व. ति.) **निषेवुनि**—सेवन करून. **भुतें**—पिशाचें. **प. १७** (शा. वि.) **आसूर्योदय**—सूर्योदयापासून. **बळ**—सैन्य. **संहारितां**—नाश करतांना. **कोपशिखि**—क्रोधाग्नि. **उदंड**-अतिशय. **दाहिलें**—दग्ध केलें. **संताडी**-प्रहार करी. **कुशहृत्स्थळासि**—कुशाच्या वक्षःस्थळावर. **अनळज्वाळा**—अग्नीच्या ज्वाळा. **असत्कंदनीं**-दुष्टांच्या संहाराविषयीं. **प. १८ निवारण**—दूर करणें. **वारणशत्रुप्रताप**—हत्तीसारख्या शत्रूस फार ताप देणारा. **काम**—इच्छा. **प. १९** (अनुष्टुभ्०) **पंचता**—मृत्यु. **पतंगदीपकन्यायें**—दिव्यावर पतंग झडप घालून मरतो त्याप्रमाणें **प. २०** (शा. वि.) **शिशो**—मुला ! **खळा**—दुष्टा. **ममाश्वोत्तम** मम+अश्व+उत्तम माझा उत्तम घोडा. **यमालयपथीं**-मृत्युसदनाच्या मार्गाला. **पथिक**-वाटसरू. **प्रसू**-माता. **सश्रमा**-दुःखी कष्टी. **प. २१** (पृथ्वी०) **मदीयबळशोणित**-माझ्या सैन्याचें रक्त. **क्षमा**—पृथ्वी. **तर्पिली**—तृप्त केली. **मखहय**—यज्ञाचा घोडा. **प. २२ शरणागत**--शरण आलेला. **समर्थभय**—महत्संकट. **वारे**-निवारण होईल. **प. २३ जननीस**—आईला. **निजजीवनदातृ**—आपल्याला जीवदान देणारा **प. २४** (स्रग्धरा वृत्त) **तुंड**-तोंड. **खदिरांगारकुंडें**-खैराच्या निखाऱ्यांचीं कुंडें. **पादाहत**-पायानें तुडविलेला. **उरग**-साप. **दंतवक्त्र**-दांत व तोंड. **खंडी**-चावूं लागला. **कोदंडी**-धनुष्य हातांत घेतलेला. **चंडकांडी**—फार तीव्र आहेत बाण ज्याचे असा. **पत्र**—वाहन. **शिखंडी**—मोर मोर हें कार्तिकस्वामीचें वाहन आहे. **प. २५** (ल०) **सप्तेषुवृंद**-सात बाणांचा जुंबडा. **खरविशिख**-तीव्र बाण. **तदर्ध**-त्याचें अर्ध,पांचशे. **स्थविर**-म्हातारा, जांबवान्. **महास्त्रें वाहे**-मोठ्या अस्त्रांचा मारा सहन केला. **प. २६** (अनुष्टुभ् वृत्त) **बलाकृष्ट**—जोरानें ओढलेलें **शिलीमुख**—बाण. **भूगत**—धुळींत पडलेली.

प. २७ (उपेंद्रवज्रा वृत्त.). **षट्चंडकांडप्रकर**—षट्+चंड+कांड+प्रकर—सहा तीक्ष्ण बाणांचा जुडगा. **ससूत**—सारथ्यासहवर्तमान. **वाजी**—घोडे. प २८ (इंद्रवज्रावृत्त.) **युद्धनिरंकुश**—युद्धांत अकुंठित गति ज्याची तो. **संमूढ**—बेशुद्ध. **वमे**—ओकला. प. २९ (शा वि.) **भास्वत्कुळाचा टिळा**—सूर्यवंशाचें भूषण; (भरत.). **योजनायत**—चार कोस लांब **मरुत्पुत्र**—मारुति. **समुत्पाटिला**--उपटला. **हुंकार**०--नुसता 'हुं' असा शब्द करून ज्यानें त्रिभुवनाचा थरकांप केला आहे, अशा मारुतीनें. **त्रसरेणु**—परमाणु. **संचय**—लोट, गोळा. **वियद्गंगांतरीं**--आकाशगंगेंत. प ३० (शा. वि.) **वातोद्भूत**—वाऱ्यानें उधळलेला. **महीध्ररेणु**—पर्वताचा भुगा. **खांगण**—आकाश. **धुत**०—आपले अलंकार झाडले ज्यांनीं अशा. प. ३१ (शा. वि.) **सद्यशःसंचक**—उत्तम यश मिळविणारा. **वज्रच्छिन्न**—वज्रानें फोडलेला. **नगेंद्र**—विशाळ पर्वत. **सांद्रविघट्टित**—जिच्यावर जोरानें प्रहार झाला अशी. प. ३२ (इंद्रवज्रा वृत्त). **कौतुक**—अद्भुत कृत्य. **भट**—योद्धे. **अवशिष्ट**—बाकी उरलेली. **भ्याड**—भित्रे.

४०. कृष्णाची अग्रपूजा. पृ. ८९–९१.

प. १ **कार्यमूळ**—मुख्य काम. **पूजासनीं**—पूजेच्या स्थानावर. **आरूढे**—चढला. प. २ **सोमकांत**—चंद्रासारखी. **चवाई**—चवरंग प ३ **माद्रीपुत्र**—नकुळ. प. ४ **क्षीरोदक**—क्षीरसागराचें जल. **नीलजीमूत**—निळा मेघ. प. ५ **व्यजनु**—पंखे प. ६ **प्रेमादरें**—अगत्यपूर्वक. प. ७ **धुमाळी**—धांदल. प. ८ **लोटले**—वाहूं लागले. प. ९ **त्रिलोकींचीं**—त्रैलोक्यांतील. **ओढविती**—घालिती. प. १० **चरणामृताची**—चरण हेच कोणी एक अमृत त्याची. प. ११ **संध्याराग**—तांबूसवर्ण. **मिनले** एकत्र झाले. **बालार्क**—सकाळचा सूर्य. प. १२ **रातोत्पलें**—तांबडीं कमळें. **सहपरिमळें**—सुगंधयुक्त. प. १३ **चंद्रीं** चद्रानें. **कर्वतीं दिधलें**—कापून घेतले. **शकलें**—तुकडे. **पादांगुळीं**—पायांचीं बोटें. प. १४ **ऊर्ध्व** वरच्या. प. १५ **सुशोभित**—सुंदर. **पद्मा**—लक्ष्मी प. १६ **नौका**—नाव. **हेळा**—लीलेनें. **भव**—संसार. **दुस्तर**—दुर्लंघ्य प. १७ **साधक**—योगसाधन करणारे. **मनसंघाट**—मनोनिग्रह. प. १८ **पादांबुजीं**—पदकमलामध्यें. **मिनलीं**—एकत्र झालीं. प. १९ **प्रवालवर्णी**—पोंवळ्यासारखें लाल. प. २० **रक्तमणी**—माणकें. **श्रेणी**—पंक्ति. प. २१ **कालिंदीचे**—यमुना नदीचे. **जानुद्वय**—दोन्ही गुडघे. प. २२ **मनोमराळ**—मानसहंस. **श्रद्धाळू**—भक्तिमान्. प. २३ **पाविजे**—प्राप्त होतो. **मरणें**—मृत्यु आल्यानें. प. २४ **गुल्फद्वय**—दोन्ही घोंटे **जघन**—कुल्ले. **स्तंभ**—खांब. **पाचूचे**—पाचेचे. प. २५ **मुक्तपालवी**—मोत्यांच्या झालरी.

वैरणियाचा–पांघरण्याचा. **कनकवर्णी**–भरजरीचा. **प. २६ चंचलतेची**–हालचालीची. **निश्चल**–स्वस्थ. **प. २७ मेखला**–कमरबंद. **तरणा**–सूर्य. **प. २८ मध्य**–कमर. **पंचानन**–सिंह. श्रीकृष्णाची सिंहकटी पाहून सिंहानें तोंड चुकविलें असा भाव. **प. २९ कौस्तुभसूर्याची नंदिनी**–कौस्तुभरूपी सूर्याची कन्या. (यमुना). **त्रिवळी**–वक्षःस्थळावरील रोमपंक्ति. **प. ३० आपादकंठलग्न**–पायांपासून गळ्यापर्यंत पोंचलेली. **विराजे**–शोभते. **प. ३१ श्रुतिसागरीं**–कर्णसमुद्रांत. **तळपती**–चमकत होतीं. **मकराकृति**–मत्स्याकृति. **प. ३२ वदनचंद्राशीं**–मुखचंद्राशीं. **सख्य**–मैत्री.**प. ३३ तरणी**–सूर्य. **अपूर्व**–लोकविलक्षण. **व्यजनें**–पंखे. **प. ३४ अधरबिंब**–बिंबासारखे ओठ. **दशन**–दांत. **शुक**–पोपट. **सर्वानंदवर्धन**–सर्वांच्या आनंदाची वृद्धि करणारा. **प. ३५ बाहुवटे**–बाव्हटे. **कीर्तिवदनें**–कीर्तिमुखें. **करमुद्रिका**–हातांतील मुद्रा. **प. ३६ यमुनाजळावर**–यमुनेच्या पाण्यावर. **जान्हवीजल**–भागीरथीचें पाणी. **प. ३७ जगजेठी**–बलाढ्य.**सुगंधचूर्ण**–बुका. **प. ३८ कुरुनंदनें**–धर्मराजानें. **प. ३९ उभयनेत्रीं**–दोनही डोळ्यांत. **रत्नदीप**–रत्नाचा दिवा. **निष्कंप**–न हालेसा. **प. ४० काया**–देह. **वाचा**–वाणी. **मन**–चित्त. **धन**–द्रव्य. **पुष्पांजली**-फुलांनीं भरलेली ओंजळ. **अर्पिल्या**–वाहिल्या. **प. ४१ दंडप्राय**-साष्टांग. **जयजयकार**–जयघोष.

४१. भरताची बंधुप्रीति पृ. ९२—९६.

प. १ (व. ति.) **पायीं**–पायांनीं. **जटामुकुट**–जटेचाच मुकुट. **काम**–गोष्ट. **लाहो**–लाभ. गजर. **प. २** (रथोद्धतावृत्त.) **वल्कलजटादिक**–वल्कलें जटा आदिकरून. **सानुज**–धाकट्या बंधूसह. **रामरत**–रामाच्या ठिकाणीं रममाण. **प. ३** (व. वृ) **गुहकनाम**-गुहक या नांवाचा. **किरात**–व्याध. **वाटे**–मार्गामध्यें. **परमाप्त**–मोठा जवळचा नातेवाईक, हितचिंतक. **काय म्हणुनी**–किती म्हणून. **प. ४** [रथोद्धतावृत्त.] **दर्भनिर्मित** दर्भ घालून केलेली. **भूतळीं**–जमिनीवर. **प. ५ रामवृत्त**–रामाचा समाचार. **सुरनदी**–भागीरथी. **प. ६** (इंद्रवज्रावृत्त.) **रमा**–लक्ष्मी. **चरणांबुजातें**–चरणकमलाला **असोसी**–उत्कंठा. **प. ७**(शालिनीवृत्त .) **दुष्टभावें**–वाईट बुद्धीनें. **जळाला**–होरपळला. **जळाला**–उदकाला. **आश्रम**–पर्णकुटी. **श्रम**–दुःख, कष्ट. **प. ८** (रथोद्धतावृत्त.) **पादचिह्नित**–पावलें उमटलेली. **वसुधा**–जमीन **तृषित**-तान्हेलेला. **सुधा**-अमृत. **प. ९** (द्रु. वि) **तनुवरी**–शरीरावर. **गुढिया**–गुढ्या. **भारती**–सरस्वती. **प. १०** (व. ति.) **वाचे**—मुखाला. **रेणु**–रजःकण. **प. ११** [मालिनी वृत्त.] **पदरजीं**–चरणधूळींत. **दीर्घकाळ**–पुष्कळ वेळ. **सुकाळ**–समृद्धि. **पदरेणु**–चरणरज.

विरिंची-ब्रह्मदेव. **प.** **१२** [स्वागता-वृत्त.] **वामअंकगत**-डाव्या मांडीवर बसलेली. **भूमिकुमारी**-सीता. **वल्कलांबर**-वल्कलें नेसलेला. **प.** **१३** [व. ति.] **दूर्वादलश्यामलदीप्ति** दूर्वांच्या पानासारखी श्यामवर्ण कांति. **गंगा-तटीं**-गंगेच्या तटाकीं. **प.** **१४** [इंद्रवज्रावृत्त] **रघुनंदन**-राम. **पदवंदन**-चरणाला नमस्कार. **अलभ्य** दुर्मिळ. **सुरादिकांही** देवादिकांनीं. **प.** १५ [भु. प्र.] **पादपद्म**-पदकमल **सद्म**-घर. **पद्मा**-लक्ष्मी. **क्षेम**-आलिंगन. **विश्वाभिराम**-जगांत सर्वांत सुंदर. **प.** १६ [स्वागता वृत्त.] **अश्रुनीर**-अश्रुबिंदु. **वासरा !**-वत्सा. **प** १७ [व. ति.] **वंदी**-नमस्कार. केला. **ब्रह्मण्य**-ब्राह्मणाविषयीं पूज्यबुद्धि बाळगणारा. **माउल्या**-माता. **प.** १८ [उपेंद्रवज्रा वृत्त] **सुखी** खुशाल. **सूपराम** मरण. **लोकरीती**—लोकाचाराप्रमाणें. **महा**—पुष्कळ. **प.** १९ [भु. प्र] **सपिंडिक्रिया**-मृताच्या बाराव्या दिवसाचें कर्म. **गंगेतटाकीं**-भागीरथीच्या तीरावर. **लोकदृष्टीस**-जनाच्या दृष्टीनें. **प.** २० (रथोद्धता वृत्त) **मनाची**-अंतःकरणांतील. **मांडिली**-काढली. **प.** २१ [द्रु. वि.] **झणि**-त्वरित **स्वपुरीप्रती**-आपल्या नगराला. **आधि**-काळजी. **अमरां**—देवांना **महा**-मोठी. **भरतशब्द**-भरताचें भाषण. **नये मना**—मनाला आलें नाहीं. **सुरकामना**-देवांचे मनोरथ. **प.** २२ [इंद्रवज्रावृत्त] **मोडवेना**-उल्लंघन करवत नाहीं. **तोडवेना**-अमान्य करवत नाहीं. **संकटांत**—अडचणींत. **हटांत**—हट्टामध्यें **प.** २३ [भु. वृ.] **रामवाणी**—रामाचें भाषण. **दीनवाणी**-म्लान. **मृगांकानना**-हे चंद्रवदना ! **कानना**-अरण्यांत. **प.** २४ [शालिनी वृत्त.] **बापा** बाबा ! **वर्ततां**-केलें तर. **विशेषें**-फारच. **दोघां**-तुम्हां आम्हां दोघांनाही. **अशेषें**-निखालस. **एवं**-याकरितां. **भजावे**-स्वीकार करावा. **ताताज्ञेनें**—वडिलांच्या आज्ञेप्रमाणें. **प.** २५ [वसंत-तिलका वृत्त] **येना**-येत नाहीं. **दर्भ रचुनि**-दर्भांचा ढीग करून. **बसे मराया**-अग्निकाष्ठें भक्षण करण्यास सिद्ध झाला. **वक्त्रसरोरुह**—मुखकमल. **प.** २६ [वसंततिलकावृत्त] **गुह्य**-गुप्त असलेलें. **अवतारचरित्र**-अवतारलीला. **जग-त्त्रयाला**—त्रिभुवनाला **समजावुनियां**-समजूत करून. **प.** २७ [इंद्रवज्रा-वृत्त.] **दशाननासी**—रावणाला. **प्रभु**—रामचंद्र. **काननासी**—अरण्यांत. **निवारूं**-प्रतिबंध करूं. **पददातयाला**-पद देणाराला. **प.** २८ [वसंततिलका वृत्त] **मागुती**-माघारा. **चतुर्दश**-चवदा. **वत्सर**-वर्ष. **कल्पना**-मनोरथ. **प.२९** [व.ति.वृ.] **गमननिग्रह**-जाण्याचा निश्चय. **वाचा**-भाषण. **देह**-शरीर. **निरोप**-आज्ञा. **प.** **३०** [व.ति.] **द्विसप्त**-चवदा. **समाप्त**-संपूर्ण. **तयाच वारीं**-त्याचदिवशीं. **विरिंचि**-ब्रह्मदेव. **निवारी**-आड आला. **प.** ३१ [व.ति.] **नृपासनातें**-राजसिंहासनावर. **पदपादुका**-पायांतल्या पादुका. **पदांबुजलाभ-कामी**-पदकमलाच्या लाभाची इच्छा करणारा. **प.** ३२ [प्रियंवदावृत्त. -**जडित**-रत्नखचित. **निजशिरीं**-आपल्या मस्तकाला.

४२. सीता शिवधनुष्याचा घोडा करते. पृ. ९६–९८.

प. १ **निजमेढा**–आपलें धनुष्य. **सीता**–नांगर. प. २ **राजांगणीं**–राजवाड्यांतील चौकांत. **राजाबिदीं**–राजरस्त्यावरून. प. ३ **ठायीं**–ठिकाणीं. **रायावरी**–जनकराजावर. प. ४ **बळिया**–मस्तवाल. **क्षत्री**–क्षत्रिय. प. ६ **कंपायमान**–कांपरे भरलेला. प. ७ **लाग**–माग. **गवसूं**–शोधूं. **रेघ**–उठलेली रेषा. प. ८ **पुढा**–पुढें. **दवडा**–धाव. प. ९ **कारी**–पोरी! **अन्याय**–अपराध. **भारी**–मोठा. **क्षितिवरी**–जमिनीवर प. १० **हारिखें**–हर्षानें. प. ११ **पुढां**–पुढें. **गाढा**–अत्यंत. प. १२ **आदिशक्ति**–मूळमाया. **नुचले**–उचलणार नाहीं. **महापुरुष**–परपुरुष, श्रीविष्णु. **प्राप्ति**–लाभ. प. १३ **पुसे**–विचारला. **नेमिला**–निश्चित केला. **निर्धार**–निश्चय. **स्वयंवर**–स्वतः पति निवडण्याचा विधि. प. १४ **वाहील**–लावील. **गुण**–दोरी. **भार्गवाची**–परशुरामाची. प. १५ **जनकापाशीं**–जनकराजाजवळ. **त्रिपुरासी**–त्रिपुरनामक राक्षसास. **छेदिलें**–ठार केलें. प. १६. **शिवें**–शंकरानें. **धनुष्येंसी**–धनुष्यानें. **विध्वंसिलें**–नष्ट केलें. **दक्षयाग**–दक्षप्रजापतीनें केलेला यज्ञ. **सुरवर ऋषी**–मोठमोठाले देव व ऋषि. प. १७ **करीं**–हातांत. **निःक्षत्री**–निःक्षत्रिय. **धरित्री**–पृथ्वी. **चाप**–धनुष्य.

४३. सुदामनगरी. पृ. ९८–१०१.

प. १ (शा. वि.) **येतां**–परत येत असतांना. **द्वारवतीपुरीहुनी**–द्वारकेहून. **स्वांतीं**–आपल्या मनांत. **तेजःपुंज**–दिव्य. प. २ (द्रु. वि.). **हरिचें**–श्रीकृष्णाचें. **लेखिलें**–वाटलें. **वळखिलें**–ओळखलें. **कामिनी**–पत्नी. प. ३ [पृथ्वीवृत्त] **कूजत्पक्षिकुळाकुळें**–पक्ष्यांचे कळपच्या कळप गायन करीत आहेत अशीं. **साब्जें**–कमलें असलेलीं. **क्रीडत**–क्रीडा करीत असलेलीं. **संजीवनें**–हुशारी आणणारीं. **भास्वत्**–सूर्य. **सुरनिभ**–देवासारखीं; दिव्य कांतीचीं. प. ४ (शा. वि) **पर्णकुटी**–झोपडी. **देवौकसे**–स्वर्गाप्रमाणें. **प्रत्युद्गमनार्थ**–सामोरे. **नागरिक**–गांवचे लोक. **सस्मित**–प्रसन्न वदनानें. प. ५ [शा. वि.] **देविप्रभा**–देवांगनेसारख्या. **व्योम**–आकाश. **नानावाद्यरवें**–अनेक प्रकारच्या वाद्यांच्या घोषानें. प. ६ [शा. वि.] **मागध०** स्तुतिपाठक, भाट, वैतालिक आणि भालदार ह्यांचे समुदाय. **उपायनपाणि**–नजराणे आहेत हातांत ज्यांच्या असे (नागरिकजन). **सन्मानिले**–पूजिले. **स+अक्षत+लाज+पुष्प+निकर**–तांदूळ व लाह्या ह्यांनीं युक्त अशी फुलांची रास. प. ७ [स्रग्धरा वृत्त] **अत्युत्सवानें**—अत्यंत उल्हासानें. **नारीनरजन**–स्त्रीपुरुषमंडळी. **प्रासादद्वारदेशीं**—राजवाड्याच्या महाद्वाराजवळ. **संभ्रांत**–चकित झालेला. **ग्रस्त** ग्रासलेला. प. ८ [शा. वि.] **पद्मांतुनी**–कमलांतून. **पद्मजा**–लक्ष्मी. **दिव्य०**–

देवांच्या अप्सरांप्रमाणें लावण्यानें चमकणाऱ्या अशा हजारों दासींनीं स्तविलेली. **नीराजनपात्र**–आरती. **आलीयुता**–सख्यांसहवर्तमान. **प. ९** [शा. वि.] **रत्नदीपनिकर**–रत्नांच्या दिव्यांचा समुदाय. **रोमांचितें**—कांटा आलेल्या. **गेहीं**–घरांत. **बाष्पपूर्ण**–आनंदाश्रूंनीं भरलेल्या. **तावत्काल** तोंपर्यंत. **प. १०** [दंडकवृत्त.] **भित्ति**–भिंती. **कांचनी**–सोन्याची. **पुत्तिका**-पुतळी, बाहुली **भ्राजती**–शोभतात, चकाकतात. **शतमित** शेकडों. **शुभ**–दिव्य. **चंचाद्वितानें**=थोडथोडीं हालणारीं छतें **सर्वतः**–चहूंकडे. **११ व्यजनसहित**–पंख्यांसुद्धां. **चामरें**–चवऱ्या. **स्वर्णदंडें**–सुवर्णाच्या मुठी असलेलीं. **दान्त**–हस्तिदंती. **पर्यंक**–पलंग. **पयोराशि**–समुद्र. **फेन**–फेस. **प.१२** [सवाईवृत्त.] **अंतरिं**–मनामध्यें. **कौतुक**–आश्चर्य. **दरिद्र-तम**–अत्यंत दरिद्री. **संशयजाळ** संशयसमूह; **स्वजनामर०**–आपल्या भक्तांना जो प्रत्यक्ष कल्पवृक्ष आहे अशा लक्ष्मीपति कृष्णाचें दर्शन प्राप्त होण्याचा जो सुयोग आला त्याचें फळ. **कळालें**-ध्यानांत आलें.

४४. वैराग्य–वचनें. पृ. १०१–१०४.

प. १ (भु. प्र.) **अभिज्ञ**–विद्वान् लोक. **ग्रासिलें**–व्यापलें. **दुर्मद**—गर्व. **अज्ञान**–मूर्खपणा. **निजांगीं**–जागच्या जागीं. **प. २** (शा वि.) **भ्रमें**–भ्रांतीनें. **मही**–जमीन. **सेविलें**–सेवा केली. **धातु**–पारा, गंधक इत्यादि. **स्मशान**—मसणवाटा. **पाथोधि**—समुद्र. **कपर्दिका**–कवडी. **दुराशे !** –हे दुष्ट आशे ! **प. ३** (व. वृ.)) **खलजनोक्ति**–दुष्ट लोकांचीं भाषणें. **वरिचेवरि**–वरवर. **स्वजठरार्थ**–आपल्या पोटासाठीं. **मदान्ध**–गर्वानें मदोन्मत्त झालेले. **प. ४** (शिखरिणी वृत्त.) **जलजपत्रोदक**–कमळाच्या पानावरचें पाणी. **द्रव्याढ्य**–श्रीमत. **प्रचुर**–फार. **धनलोभास्तव** द्रव्याच्या आशेनें. **वृथा**–व्यर्थ. **विलज्ज**–निर्लज्ज. **मृषा**–खोटी. **आत्मस्तुति**–आत्मश्लाघा **प. ५** (माणवक वृत्त.) **रदनावलि**–दंतपंक्ति. **शुभ्रपणें**–सफेतपणानें. **अणु**-रेसभर. **आस**–आशा. **गाजतसे**–दुमदुमत आहे **प. ६** (शा वि.) **पानीय** –जळ **वीचि**–लाटा. **अनुराग**–लोभ. **कूलंकषा**–तटावर आदळणारी. **प. ७** (शा. वि.) **चारुशिला**–उत्तम पाषाण. **विद्याधर**–ही यक्षगंधर्वांसारखीच एक देवयोनि आहे. **हिमाद्रि**–हिमालयपर्वत. **प. ८** (व. ति.) **कंद**–कांदे. **अवघे**–सारे. **शुष्क**–आटून गेलेले. **वाण**–तोटा. **विपिनीं**–अरण्यांत. **तरुवल्कलें**–झाडांच्या साली. **खळांची**–नीचलोकांची. **प. ९** (शा. वि.) **वासर**–दिवस. **धनपति**–श्रीमान्. **या दिवसांची**—धनपतीपुढें आर्जव करीत होतों त्या दिवसांची. **अवसान**–शेवट. **शशिमुखी**—चंद्रानना. **तप्तहेमप्रभा**–तापलेल्या सोन्याप्रमाणें कांति आहे ज्यांची अशा. **स्मरणास**

योग्य रचिलें--नामशेष केलें. **प. १०** (शा०वि०) **नृप**--राजा. **प्रधान**-मंत्री. **वंदिजे**—नमस्कार असो. **प. ११** (शिखरिणी०) **पलपलपणें**—पळापळानें. **व्यासंगानें**-उद्योगामध्यें गर्क झाल्यानें. **विविध**—नानाप्रकारचीं. **नुपजे**—
—न+उपजे-उत्पन्न होत नाहीं. **त्रास**—कंटाळा. **मोहमदिरा** मोहरूप मद्य. **प. १२** (शा०वि०) **आयु** —आयुष्य. **चर्वितचर्वणोपम**—चावलेलें पुन्हां चावण्यासारखें. **विकृतिप्रसंग**—वीट, कंटाळा. **प. १३** (शा० वि०) **श्रुति**—वेद. **भाग्यें**—वैभवानें. **विश्रुत**—प्रसिद्ध. **अंतर**—भेद. **भाग्यवंतगणना**—श्रीमंताची पर्वा. **प. १४** (तोटक वृत्त). **रजनीस**-रात्रीचा. **नांदतसे**—वावरतो. **स्थिर**—शाश्वत. **कुमती**—दुर्बुद्धि. **प. १५** (शिखरिणी वृत्त.) **जधीं**—जेव्हां. **तधीं**—त्या वेळीं. **द्विपसम**—हत्तीसारखा. **मदें**—गर्वानें. **गर्वज्वर**—गर्वरूप ताप. **उतरला**—नष्ट झाला. **प. १६** (शा० वि०) **भाग्य**—वैभव. **भृत्यादिकीं**-चाकरनोकरांनीं. **पराङ्मुख**—पाठ फिरविलेले. **जन्हुकन्यातटीं**-भागीरथीच्या तीरीं. **निकुंज**—लतागृह. **प. १७** (शिखरिणी वृत्त) **हिमाचल**-हिमालय. **शिला**—पाषाण. **सुरनदीतटीं**-भागीरथीच्या तीरावर. **जनसगती**—जनसंपर्क. **ढवाचिती**—धक्के देतील. **हरिणपोत**-पाडस. **श्रृंगांकुरें**-शिंगांच्या टोंकांनीं. **प. १८** (शा. वि.) **शर्व**—शंकर. **भूधर**—पर्वत. **ग्रावाग्र**—पर्वताचे शिखर. **स्वर्णदी**-भागीरथी. **अर्णव**-समुद्र. **अधःपतन**-अधोगति,दुर्गति.**प. १९**(शा. वि.) **परितोष**-संतोष, संतोषवृत्ति. **नैराश्य**-वैराग्य. **बाणतां**-ठसलें असतां. **भाग्य**-दैव. **निर्भाग्य**-भाग्यहीन. **प. २०** (शा. वि.) **पाणियुग**-दोन्ही हात. **भक्षिती** सेवन करतात. **मल**—पातक. **क्षिती**—जमीन. **दैन्य**—दरिद्रता. **विरक्ति**-वैराग्य. **वनिता**—स्त्री. **कर्मकलाप**-कर्मसमुच्चय. **प २१**(शा.वि.) **मेदिनि !**-वसुंधरे. **मारुता**-वायो. **स्वजनका**-माझ्या पित्या !-**भवत्कृपेस्तव**—तुमच्या कृपेनें **वर्षोपल**—गारा. **प. २२** (शा. वि.) **स्वस्थ**—निकोप. **जरा**—वृद्धापकाळ. **शक्तें**—सशक्त. **आत्मप्राप्तिसुखार्थ**-आत्मस्वरूपाच्या लाभाच्या सुखाकरितां. **मंदिर**—घर. **दीप्त**—पेटलेलें. **कूपखननीं**-विहीर खणण्यांत.

४५. पूर्वग्रंथकारांस प्रणामांजलि. पृ. १०४-१०५.

प. १ आचार्य शंकर-शंकराचार्य. **उच्छेदोनि**-खंडून टाकून. **शुद्ध**—खरा. **वाढविला**—स्थापन केला. **प. २ मतवादि**-भिन्नभिन्न मतस्थापक. **दरिद्री**-निःसत्त्व. **संन्यासदीक्षा**-संन्यासधर्म. **विधियुक्त**-सप्रमाण. **प. ३ रजनीचर**-राक्षस. **यादवेंद्र**-श्रीकृष्ण. **प. ४ कुमतें**-पाखांडी मतें. **श्रीधरभ्रमरें**—श्रीधर-कविरूप भृंगानें. **प. ५ मधुसूदन**-ह्याची ‘ मधुसूदनी टीका ’

प्रसिद्ध आहे. **प. ६ शृंगारवनींचा**—शृंगाररूप उद्यानांतील. **विहंगम**-पक्षी. **पद्मावतीरमण**—पद्मावतीचा पति. **तटस्थ**—थक्क. **प. ७ वेदांतक्षीरार्णव**—वेदांतरूपी क्षीरसागर. **मीन**—मत्स्य. **प. ८ रामावतार**—रामाचा अवतार. **साचार**—खराखरा. **प. ९ कुलभूषण**—वंशाचा अलंकार **प्रतिष्ठानवासी**—पैठणांत राहणारा. **प. १० उचंबळे**—उसळतो. **प. ११ चंडांशु**—सूर्य. **व्योमीं**—आकाशांत. **वामनस्वामी**—वामनपंडित. **अपूर्व**—अप्रतिम. **प. १२ श्रीरामउपासक**—रामभक्त **निर्मळ**—सदाचारसंपन्न. **भक्तसरोवरीं**—भक्तरूप सरोवरांतील **मराळ**—राजहंस. **प्रबळ**—समर्थ **ज्ञानभरित**—ज्ञानानें परिपूर्ण. **निःसीम**—निखालस. **प १४ बंधु**—भाऊ. **उद्धरिले**—मुक्त केलें. **प. १५ कविवर**—कविश्रेष्ठ. **अवघे**-सारेच. **साचार**—खरोखर. **वर**—प्रसाद, आशीर्वाद.

४६. दुर्योधनाचा मानीपणा. पृ. १०५–१११.

प. १ भग्नोरु—मांडी मोडलेला. अहित—शत्रु. **मानी**—अभिमानी. **मत्पुत्र**—माझा मुलगा. **प. २ पादतळ**—पायाचा तळवा. **याद**—जलचर प्राणी. **प. ३ अयुतद्विपबळ**—दहा हजार हत्तींची शक्ति. **समर्थ**—बलाढ्य. **लोकेश**—राजा. **पर०**—शेंकडों शत्रूंना आवरण्याला समर्थ. **नियमी**—बांधी. **प. ४ श्वास**—सुस्कारा. **साधुचाही**—भल्याचा सुद्धां. **विश्वास**—भरंवसा. **प. ५ मद्रप** शल्य. **अश्वत्थामा** द्रोणाचार्यांचा पुत्र. **वीरवर**—वीरश्रेष्ठ. **प. ६ नाथ**—पराक्रमी. **अवस्था**—दशा. **दुरतिक्रम**—अनुल्लंघनीय. **वृद्धोक्ति**—वडिलांचें सांगणें. **प. ७ आजी**—आज. **तृणाचि**—कस्पटासारखाच. **शक्रशतासींहि**—शंभर इंद्रांबरोबरसुद्धां. **आजी**—युद्ध. **प. ८ लंघुनि समय**—युद्धनियम उल्लंघून. **मदूरुयुग**—माझ्या दोन्ही मांड्या. **मथन**—मोडणें. **कथन**—सांगणें. **प. ८ कपटें**—कपटानें. **पांडुतनयांहीं**—पांडवांनीं. **शूरजन**—शूर पुरुष. **प. १० मदूरू**—माझ्या मांड्या. **भर्दिलें**—तुडविलें. **अधार्मिकमदानें**—अधर्मी लोकांस शोभणाऱ्या गर्वानें, मदोन्मत्तपणानें **प. ११ अकंटक**—निष्कंटक. **नाकीं**—स्वर्गांत **प. १२ शत्रुशिरीं**—शत्रूच्या मस्तकांवर. **देय**—देण्यास योग्य. **अर्थ**—सार्थक. **प. १३ पराजित**—पराभव पावलेला. **परप्रेष्य** शत्रूचा चाकर. **अरिपद०**—शत्रूंनीं राज्यपद हरण केल्याचें जिणें. **आमरण** – मरेपर्यंत. **निर्विघ्न**—कोणताही अडथळा न येतां. **दावा**—द्वेष. **सत्पुरुषपुंगव**—सत्पुरुषांमध्यें श्रेष्ठ. **लादावा**—संपन्न असावा. **प. १५ मनुपूत**-मंत्रांनीं पवित्र झालेलें. **मखशिखिकुंडीं** यज्ञकुंडाच्या ज्वाळेमध्यें. **प. १६ सुप्त**-निजलेला मनुष्य. **प्रमत्त**—माजलेला. **अनयानें**—अन्यायानें. **प. १७ छळवधें**—कपटानें केलेल्या वधानें. **दुर्यश**—दुष्कीर्ति. **सुयश**—सत्कीर्ति. **प. १८ छळबळें**—कपटाच्या जोरावर. **सावधान**—सावध. **प. १९ सुहृज्जन**—आप्तइष्ट. **प्रांत**—शेवट. **विरस**—कंटाळवाणा. **प. २०**

विलापानें-शोकानें प. २१ **स्वसा**-बहीण. **परस्व**-दुसऱ्याचें धन. **साम**-सख्य. प. २२ **पृथुलोचना**—विशालनेत्री. **प्रसू**-माता. **नाहीं होईल**—नाहींशी होईल, प्राणत्याग करील. **प्रसूनांहीं**—पुष्पांनीं. प. २३ **वाग्विशारद्**—अत्युतम वक्ता. **चार्वाक**-हा प्राचीन कालच्या नास्तिकांत प्रमुख होता. **अपाचिति**-पापविमोचन. प. २४ **विलाप**-शोक. **हाय**-हाय ! हाय. प. २५ **सचराचर**—स्थावरजंगमात्मक. **नरवरा**—पुरुषश्रेष्ठा ! **ख**-आकाश. **धरा**-पृथ्वी. प २६ **युद्धव्यवहार**—युद्धाची कला. **ऊरुद्वय**-दोन्ही मांड्या. प. २७ **शोणित**-रक्त. प. २८ **सूतांहीं**-सारथ्यांनीं. **महाजवन**-मोठे वेगवान्. **वाजी**-घोडे. **क्षतार्त**-जखमांनीं पीडिलेलें. **जव**-वेग. प. २९ **कुरुराज**-दुर्योधन. **प्रमथितोरु**—मांडी मोडलेला. **पतित**—पडलेला. **हरिहत**-सिंहानें घायाळ केलेला. **समस्त०**—सर्व ग्रहांचा राजा. **तरणी** सूर्य. प. ३० **क्रव्याद्**-मांसभक्षक राक्षस वगैरे. **परिवृत**-वेढलेला. **उग्रकृत्यांहीं**—भयंकर आहे कृत्य ज्यांचें अशांनीं. **सत्तम**-श्रेष्ठ प. ३१ **कष्टा**-यातना देणारी. **प्रभुहानि**-राजाचा मृत्यु. **कुळज**—कुळवंत. **सहावेना**-सोसवत नाही. प. ३२ **पातदाहीं**—पतीच्या दहनसमयीं. **रति**-मदनाची स्त्री. प. ३३ **धीराला**—त्या धैर्यशाली पुरुषाला. **हुंदका**—कढ. **अग्निकुंडकारा**-अग्निकुंडांतील ज्वाला. प ३४ **द्रौणि**-अश्वत्थामा (८५) **राजा**-हे दुर्योधना ! **दशा**—स्थिति. **धूलि**-धूळ. प. ३६ **क्रव्याद्**-राक्षस. **शक्राचीसी**-इंद्राच्या आज्ञेसारखी. **सदाज्ञा**-सत्+आज्ञा-करडा हुकूम. प. ३८ **सोदर**-सख्खा बंधु. **सखा**—मित्र. **झषां**-मत्स्यानां. **अर्ण**-पाणी, ओढा. प. ३९ **चवरे**-चवऱ्या. **गमति**-वाटतें. **विधिच्या**-ब्रह्मदेवाच्या. प. ३९ **चपला**-चंचळ. **श्री**-लक्ष्मी. **प्रत्यय**—अनुभव. प. ४० **मर्त्याचा**-मनुष्याचा. **विपदोक**-विपत्तीचें घर. **होयाचा**—व्हावयाचा. प. ४१ **टेक**-बाजू. **वीराभिनय**-शूराचे हावभाव. **नट**-सोंगाड्या. प. ४२ **शात्रव**-शत्रूच्या. **स्यमंतपंचक**-या नांवाचें रणक्षेत्र. **रोगार्त**. रोगग्रस्त. **मंचकीं**-पलंगावर. प. ४३ **अनंतसुकृतें**-अगणित पुण्यानें **कायहानि**-देहनाश. **रुचिरगृहीं**-शोभिवंत घरांत. **निबरा**-चांगला. प ४४ **अधर्में**-अधर्मानें. **धार्मिक**-धर्मात्मा. **आलें**—ओली सुंठ. प. ४५ **निहत**-**ज्ञातिबांधव**-स्वजातिबांधव ज्याचे मेले आहेत असा. **उरतों**-जगलों असतों. प. ४६ **प्रभाव**-प्रताप, सामर्थ्य. **दुज्याचा**-दुसऱ्याचा. **यदु**-यादववंशांचा पूर्वज-प. ४७ **प्रलयांत**-अनर्थांतून. **मेरुतुल्य**-मेरुसारखें. प ४८ **दुरतिक्रम**—अनुल्लंघनीय. **मुनिदृष्टि**-तपोनिष्ठ ऋषींची दृष्टि. **बळाकेला**-बगळीला. (तपोनिष्ठ मुनीच्या क्रोधदृष्टीनें बगळी भस्म होऊन पडल्याची कथा 'व्याधगीते-' मध्यें प्रसिद्ध आहे.) प. ४९ **दशा**-अवस्था. **माझी**-माझी. प. ५० **नृपाल**-राजा (दुर्योधन). **रजांत**-धुळींत. **मृदुल**-मऊ. **पयःफेन**—

दुधाचा फेस. प. ५१ **वदन**—तोंड. **पांचालांचें**–पांचाल देशाच्या वीरांचें. **कदन**–नाश. प. ५२ **त्रैलोक्यमान्य**–त्रिभुवनास वंद्य. **अधमांनीं** दुष्टांनीं. **ऋजुयोधी** धर्मयुद्ध करणारा. **लब्धवध**-मृत. प. ५३ **वधितें**-वध केला असता. **बाणतां** झोंबला असता. **विषदिग्ध**-विषारी. प. ५४ **स्वताातघातें**-माझ्या वडिलाच्या मृत्यूनें. **शिशुसख्य**–बालपणापासूनची मैत्री. **क्षितिवरील**-जगांतील. प. ५५ **परांतें** शत्रूंना. **प्रेषीन**—पाठवीन. **प्रेतराजभवना**–यमसदनाला. **अरिलयबल**–शत्रुनाशाचें सामर्थ्य. **मच्छस्त्रां**–माझ्या शस्त्रामध्यें. **अघलयसामर्थ्य**–पातकनाशाचें सामर्थ्य. **भवनामी**–शंकराच्या नामांत. प. ५६ **ऋण**—देणें. **वारीन**–देऊन टाकीन **तातघातकातें**–माझ्या पित्याचा वध करणारास. प. ५७ **पण**–प्रतिज्ञा. **मानिवर्य**–परम अभिमानी (दुर्योधन.) **अर्यसु**–अरि–असु–शत्रूचे प्राण. **खपात्रे**–नाश पावावेत. प. ५८ **तूर्ण**–लौकर. **कलश**–भांडें. **जलपूर्ण**-पाणी भरलेला. प. ५९ **प्राज्ञा**–ज्ञात्याला. **द्रौणिशिरीं**–अश्वत्थाम्याच्या मस्तकावर. प. ६० **मत्प्रिय**–माझें बरें. **आर्या**–श्रेष्ठा. प. ६१ **राजनियोगें**–राजाच्या आज्ञेनें. **विप्रें**–ब्राह्मणानें. **वेदज्ञ**--वेदवेत्ते. **समग्र**--सारें प. ६२ **भाचा**--कृपाचार्यांचा भाचा(अश्वत्थामा.)**कंजनाभ**-विष्णु. प. ६३ **शिखी**--अग्नि. **इद्ध**--पेटलेला. प. ६४ **मीनसा**--माशासारखा. **कुरुराज**--कुरुश्रेष्ठ, दुर्योधन.

४७. सज्जनप्रशंसा. पृ० १११.

प. १ **अधिष्ठान** मूळ. **गुह्य**–गूढ. **प्रगटे**–प्रगट होतें. प. २ **आक्षेप**–शंका. **आटले**--निरसन झाले. **तर्कितां** कल्पना करतांना. **निजवस्तु**--आत्मस्वरूप. प. ३ **वेगडी**--वेड. **तातडी**--चंचलता. प. ४ **स्वानुभवें**--आपल्या अनुभवानें. **माहिमा**–माहात्म्य. प. ५ प. ६ **निजतृप्ति**--खरी तृप्ति. प. ७ **क्षेत्र**--स्थान. **सत्पात्र**—अत्यंत योग्य. प. ८ **भांडार**—ठेवा. **सायुज्य**--स्वस्वरूप. प. ९ **मोक्षश्रिया**—मोक्षलक्ष्मीनें. **अलंकृत**—भूषित. **जीव**—प्राणी. प. १० **चक्रवर्ती**—सार्वभौम. प. ११ **माहिमा**—थोरपणा. **उणी**--कमी. **उपमा**—तुलना.

४८. संकीर्ण अभंग. पृ० ११२–११३.

प. १ **अंतकालींचें**–अखेरीचें. प. २ **सांगाती** सोबती. **मोकलोनी**–सोडून देऊन. **अंतकालीं**–मरणसमयीं. प. ३ **पारिखें होतें**. सोडून जातें, अंतरतें. **परावीं**-दुसरीं मनुष्यें. प. ३ **कारलीया**–कारल्याला. **आळें**--खत. प. ४ **वज्र**–हिरा. **भंगे**--फुटेल. **खल**--दुष्ट प. १ **सूकराची**–डुकराची. **विष्ठा** —नरक. **माने**--आवडते. **सावकाश**- खुशाल. **मिष्टान्न**-पक्कान्न. प. २ **पाखांड**--नास्तिकपणा. **नलगे**--लागत नाहीं. प. ३ **पंचामृत**

- पंचपक्वान्न. **हाडावरी**—हाडकावर. **प. ४ क्षीर**—दूध. **वमितां**—ओकले तर. **विखार**--सर्प. **विष**--मारक पदार्थ. **प १ मणि**—रत्न. **मकरतोंडीं**--मगराच्या तोंडांत. **प. २ परि**--परंतु **बोधवेना**—वळवितां येत नाहीं **दुधें**--दुधानें. **कूर्मीच्या**–कासवीच्या. **पाळवेल**–पोसतां येईल. **सेना**–सैन्य. **प ३ कदाचितें**—कदाचित्. **शशशृंग**-शशाचें शिंग. **प. ४ प्रेत्नें**—प्रयत्नानें. **वाळुवेतें**–वाळूला, रेतीला. **दिव्य**–उत्तम. **प. ५ खवळला**–बेफाम झालेला. **फणी**–सर्प. **पुष्पप्रायी**–फुलासारखा.

४८. भक्ताचा टाहो. पृ. ११३–११८.

प. १ सदा०—सज्जनांनीं आश्रित आहे पद ज्याचें अशा. **विनोदास्पद**–करमणुकीचा विषय. **कलिमल**–कलिसंबंधीं मल म्ह० पाप. **कामद**–इष्ट मनोरथ पुरे करणारा. **वदान्य**–दाते. **सद्गुरु**–श्रेष्ठ. **असन्मद**–दुष्टांचा गर्व. **अरि**–चक्र. **दर**-शंख. **नंदक**–विष्णूच्या हातांतील तलवार **अंबुज** कमल. **धर**–धारण करणारा. **नमस्ते**–तुला नमस्कार असो. यापुढच्या सर्व श्लोकांचे वृत्त पृथ्वी. **प. २ व्रजावन**–गोकुळाचें रक्षण. **नखाग्रीं**–नखाच्या टोंकावर. **धरा**–पृथ्वी. गोवर्धन पर्वत कृष्णानें करांगुलीवर धरून पर्जन्यापासून गोकुळाचें रक्षण केलें या कथेकडे कवीचें लक्ष्य आहे. **सलील**—लीलेनें. **मंदर**—पर्वत. विशेष. **वराहतनु**—वराहाचा अवतार. **रदाग्रें**—दातांच्या टोंकानें. वराहावतारीं विष्णूनें दंताग्रानें पृथ्वी उचलून धरिली, या पौराणिक कथेकडे येथें लक्ष्य आहे. **प. ३ नतावनधृतव्रत**—शरणागताचें रक्षण करण्याचें स्वीकारलें आहे व्रत ज्यानें असा. **ज्वलन**–अग्नि. **बाधावन**—बाधारूप अरण्य. **प्रजव**—महावेगवान्. **धावन** धावून जाणें. **प्रकट**—प्रसिद्धपणें. **वारण**–हत्ती, गजेंद्र. **सती**—द्रौपदी. **व्यसन**—संकट. **वारण**—दूर करणें. **जयजयार्थ**–अर्जुनाला जय मिळावा म्हणून **रण**—भारतीय युद्ध. **प. ४ भवच्चरण०**—आपल्या पायांपासून निघालेली (भागीरथी). **आपगा** - नदी. **श्रवण**—कान. **कार्यलोभी**—मोक्षरूप कार्य करून घेण्याची इच्छा करणारा. **प. ५ पटुत्व**—निपुणपणा. **जनि**—जन्म. **हावरा**—अधाशी. **प. ६ दयाब्द**–दयेच्या मेघा ! **वळशील**—डोक्यावर येऊन कोसळशील, प्रसन्न होशील. ' सेवकां चातकां किमपि उणें न ' इत्यादि अन्वय. **उबगणें**—उपेक्षा करणें. 'तूं देव उबगशील कां,' असा अन्वय. **अनन्यगतिक**–दुसरी नाही गति ज्यांना असे. **सोपद्रव**–त्रस्त, दुःखित. **अर्णव**–समुद्र. **उमोप**-पुष्कळ. **द्रव**-पाझर, दया. **प. ७ कळी**–कली. यानें नलाच्या शरीरांत प्रवेश करून त्याला द्यूतप्रवृत्त केलें व वनवास भोगावयाला लाविलें अशी कथा आहे. **सुनिर्मळ**—फार पवित्र, शुद्ध. **दावा**—वैर. **नल**—नलराजा. **तयांत**—तशांत. **अविशुद्ध**— पापी.

शलभ–टोळ. **दावानल**–वणवा. **व्रणार्त**–व्रणानें पीडलेला. **काकसे**–कावळ्यासारखे. **स्मरादि**—काम, क्रोध, लोभ इत्यादि. **भेक**—बेडूक. अहि भेका काळ (भक्षक) कसे न ? ' इत्यादि अन्वय. **प. ८ जिनें**—ज्या शबरीनें. **प्रशिथिल**—हालणारे. **रद**–दांत. **नासिक** नाक. **शबरी**–एक प्रसिद्ध रामोपासक भिल्लीण. **बदरिका**-बोरी. **चरितें**–लीला. **मेजुनी**–विचार करून. **प. ९ चिकित्सक**–वैद्य. **आमयद्रुम**–रोगवृक्ष. **खाणिला**–उपटून टाकिला. **गद**–रोग. **अत्यय**—नाश. ' अत्ययाविना ' इत्यादि अन्वय. **सरुज**—रोगी. **पामर**–मूर्ख. **प्रत्यय**—खात्री, विश्वास. **प. १० क्षमी**—क्षमाशील, दयाळू. **भृगुपदाहति**–भृगुनामक ब्राह्मणभक्ताच्या पादप्रहाराचें चिह्न. **यशःकथा**—थोरवीची गोष्ट. **नव+सुधा+अनवद्य**—ताज्या अमृताप्रमाणें मधुर ' कवी तव यशःकथा पिती' इत्यादि अन्वय. **प. ११ महासुरभि**–मोठ्या कामधेनु. **रासभी**–गाढवी. **विषय**-संसारांतील घर, पैका इत्यादि मोहक वस्तु. **शुका अहारीस**–शुक्राचार्यरूप गवळ्यास. **भी**–भिते. **सदंड**–हातांत दांडकीं घेतलेले. **अदंड**-दंडरहित. या पद्यांत दंड म्हणजे निग्रहसामर्थ्य समजावें **प. १२ कथासुरभि**—कथारूप कामधेनु **जरठ**—वृद्ध **रस**-प्रेम, पान्हा. **भलते**–अनधिकारी, अनोळखी. **मल**–पाप, पुरीष. **सर्वथा**–मुळीच. **प. १३ ध्रुव**–उत्तानपादराजाचा प्रसिद्ध भगवद्भक्त पुत्र. **दरें** (पांचजन्यानें). **गल्ल** (गाल). **शिवुनि** (स्पर्श करून) (प्रतिज्ञा) सत्या करुनि दाविली इत्यादि अन्वय. **करांबुज**–हातांतील कमल. **मावरा**–लक्ष्मीपते ! **वर+अभय+परा**–वर आणि अभय देणाऱ्या ! **प. १४ सामर**–अमरांसह. **जगत्०**–तिन्ही लोकांच्या नमस्कारास योग्य. **प्रसादचतुर**–कृपा करण्याविषयीं कुशल. **वर**–कृतार्थ. **प. १५ विश्वास**–श्रद्धा, निष्ठा. **ध्रुव**–शाश्वत, अविनाशी. **विश्वास**–जगाला. **प्रकट**–खरोखर. 'मेरुशीं मोहरी कशी तुळितसां ? ' असा अन्वय. **प. १६ हा** उत्तरार्धांत सांगितलेला गुण. **गायक**–नामस्मरण करणारा. अधोगति (पातालवास). ' अधोगति ' हा शब्द श्लिष्ट आहे. **प. १७ कृपण**-दीन, अनाथ. **भट**-योद्धे. **कातर**-भित्रा. **दापिती**–दटावतात. **शरण्य**-शरण आलेल्या भक्तावर प्रसाद करणारा. **तम**–अज्ञान. **अरण्य**–(संसाररूप) अरण्य. **प. १८ श्रीपदें**–कल्याण करणारीं आणि म्हणूनच शोभाशाली अशीं पदें. **गुरूक्ति**–दशरथाचें वचन. **जानकीजीवन**-रामचंद्र. **धरासुर**–ब्राह्मण, भूदेव. धरा०–हें ' श्रीपदें ' याचें विशेषण **वनांत धांवली**–वनवास पत्करिला. **प. १९ तईं**–रामावतारीं. **पिशापरि**–वेड्यासारखें. **हा**–हाय हाय ! **भाषणकुशल**-बोलण्यामध्यें चतुर. **हा**–कवि मोरोपंत. **प. २० टोणपी** मूर्ख. **अपथ्यरुचि**–वावड्या पदार्थांची लागली आहे चटक ज्याला तो. **रुग्ण**—रोगी. **कटुक**–कडू. **ओखदें**—औषधें. **पी**–पिईल. **प. २१ असि**–तरवार. **भागवत**—भगवद्भक्त. **यशोरस**—यशोरूप रस. **रंगती**—

रममाण होतात. **प. २२** ‘ स्तवन मधुर गमो (परी) हें विष ’ इत्यादि अन्वय. **माजवी**–माज आणितें. **सद्यशोमुख**–सत्कीर्तिरूप मुख. **हालाहल**—विष-विशेष. **हर**–शिव. हर केवळ हालाहल पिणारा आहे. तूं हालाहलापेक्षां जहाल असें स्तुतिविष प्राशन करणारा आहेस. ‘ याकरितां तूं बरा ’ असा अर्थ. **अमृत**—मोक्ष. **ओपिशी**—देतोस. **प. २३ अदयताख्य**—अदयता नांवाचा. **क्षण**–पळभरसुद्धां. **शरणागती**–शरण येणें. **विषय**–धन, गृह इत्यादि सांसारिक गोष्टी. **प. २४ स्वतोक०**—आपलें मूल. **कर्दमीं**—चिखलांत. **यशोदा**—नंदाची बायको, कृष्णाची आई. **तदा**—कृष्णावतारीं. **रजोमलिनकाय**—धुळीनें मळलें आहे शरीर ज्याचें असा. **अंबर**—वस्त्र. **प. २५ विटे**–विटून जातो, कंटाळतो. **दयामृतरसार्द्रधी**-दयारूप अमृत-रसानें ओली झाली आहे बुद्धि जिची अशी. **कुलकज्जल**–कुळाला काळोखी फासणारा. **किटे**–विटून जाते. **प्रसादपट**-कृपारूप वस्त्र. **परागुरु**—विद्या-गुरु किंवा बाप. **थिटे**—लांडे. **ऋण**—कर्ज. **जन्मदा**—जन्म देणारी, माता, आई. **प. २६ हें**—शरण जाण्याचें. **जीव**–माणूस. **घनांबु**—मेघाचें पाणी. ‘ पांखरें (मुख) उघडिल्याविना ’ इत्यादि अन्वय. **प. २७ बर्हि**—मोर. **हें**—दृश्य जगत्. **आधि**—मनाची चिंता. **परिभ्रमे**—गरगर फिरते. **प. २८ कृतांत**—यम. **कटक**—सैन्य. **अमल**-पांढरी. **ध्वज**—पताका, निशाण. **कृतांत०**—यमाच्या सैन्याची पांढरी सफेत पताकाच अशी (जरा). **पुरःसर**–पुढें येणाऱ्या. **गद**–रोग. **तनु**–शरीर. **आगळा**–अधिक. **स्वरिपु**—माझा शत्रु, षडरिवर्ग. **प. २९ कलंक**—मळ, जाड्य. **विषय**–संसारांतील धन, गृह, इतर सुखाचे पदार्थ इत्यादि. **सदंध्रिकमळीं**—साधूंच्या चरणकमळीं. **दडो**–आश्रय घेवो. **मुरडणें**—दुसरीकडे नेणें. **भवच्चरित्र**-आपली कथा किंवा गुणवर्णन. **प. ३० कुजन**-दुर्जन. **सदुक्त मार्ग**—चांगल्या माणसांनीं उपदेशिलेला मार्ग. **दुरभिमान**—वाईट गोष्टींविषयीं आग्रह, हेकेखोरपणा. **स्वतत्त्व**—आत्मस्वरूप. **दुरित**—पाप. **आत्मबोध**—स्वरूपज्ञान. **प. ३१ दयामृतघन**—दयारूप अमृताचा मेघ. **मयूर**—मोरोपंत. **शिशु**-मूल. **कडे**-कडेवर. **अतिथि**–पाहुणा, भक्त. **असा**–माझ्यासारखा, पंतासारखा. धार्मिक-**स्तुतपद**–साधूंनीं स्तविलीं आहेत पदें ज्याचीं असा. ‘ दासा भवार्णवीं उत-रितां तुम्हां जड न पडे ’ असा अन्वय. **भवार्णव**–संसाररूप समुद्र. **उतरणें**-तारून नेणें.

———